

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

BABA MƏHƏRRƏMLİ

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ
HOMOGEN SÖZLƏR

HOMOGENEOUS WORDS
IN THE WORLD LANGUAGES

Bakı – 2016

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Elmi Şurasının 27 may 2015-ci il tarixli
qərarı ilə çap olunur.*

Elmi redaktor:

Tofiq Hacıyev
akademik

Rəyçilər:

Həbib Zərbəliyev
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Əzizxan Tanrıverdi
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

İlham Tahirov
filologiya elmləri doktoru

Baba Məhərrəmli.

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ HOMOGEN SÖZLƏR.

Bakı. “Xəzər Universitəsi” nəşriyyatı, 2016, – 304 s.

Monoqrafiyada dünya dillərindəki homogen söz kökləri tədqiq olunmuşdur. Kitabda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq üç yüzə yaxın dilin analoji söz kökləri müqayisəyə cəlb edilmişdir. Əsərdə dünya dillərində homogen söz kökləri müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tipoloji metodlarla müəyyənləşdirilmiş, onların arxetipləri bərpa olunmuşdur. Monoqrafiya Azərbaycan dilçiliyində nostratika mövzusunda yazılmış ilk kompleks araşdırmaadır.

ISBN 978-9952-8130-0-5

E-mail: baba_magerramli@mail.ru

© Baba Məhərrəmli, 2016

**A T A M – BALACA MİRZƏHÜSEYN oğlu
MƏHƏRRƏMOVUN**

və

**A N A M – ƏNTİQƏ İSFƏNDİYAR qızı
MƏHƏRRƏMOVANIN**

**ƏZİZ XATİRƏLƏRİNƏ
İTHAF EDİRƏM.**

СВЕТЛОЙ ПАМЯТИ РОДИТЕЛЕЙ

TO THE MEMORY OF MY PARENTS

İXTİSARLAR

AAL – Almanca-Azərbaycanca lüğət. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 647 s.

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.

ADQEL – Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: “Mütərcim”, 1999, 376 s.

ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti. 2 cildə. I c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 374 s.

DLT – Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər). 4 cildə. I-IV c. Bakı: “Ozan”, 2006, I c., 512 s.; II c., 400 s.; III c., 400 s.; IV c., 752 s.

ƏFSL – Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: “Yazıçı”, 1985, 1037 s.

ƏH – Həyyan Ə.Ə. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 115 s.

ƏY – Yəsəvi Ə. Divani-hikmət. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2004, 127 s.

FAL – Fransızca-Azərbaycanca lüğət. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 459 s.

İAL – İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 1320 s.

KDQ – “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: “Gənclik”, 1977, 265 c.

KDQİL – “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı: “Elm”, 1999, 203 s.

QB – Bürhanəddin Q. Divan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 656 s.

QTAL – Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 191 s.

QTAS – Qədim türk abidələri sözlüyü. Bakı: ADPU nəşriyy-

yatı, 1992, 127 s.

Oğuz. – Oğuznamə. Bakı: “Yazıçı”, 1987, 223 s.

UAL – Qukasyan V. Udincə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: “Elm”, 1974, 297 c.

AH – Yükneci E.A. Atabetül-Hakayik. 2.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 163 s.

AN – Alişer Navoiy asarları tilininq izoxli luğati. T.I-IV. Toşkent: “Fan”, T.I, 1983, 655 s.; T.II, 1983, 655 s.; T.III, 1984, 622 s.; T. IV, 1985, 634 s.

ATS – Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 266 s.

ÇTS – Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi. Sözlük. İzmir: 2007, 554 s.

DLTT – Kaşgari M. Divanü Luğat-it Türk Tercümesi. I-IVc. (Çeviren B.Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, I c., 1985, 530 s.; II c., 1985, 366 s.; III c., 1986, 452 s.; IV c, 1986, 885 s.

DS – Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. I-XII c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, VI c., 1972, 2244s.; VIII c., 1975, 3056 s.; XI c., 1979, 4402 s.

EOS – Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayış Lüğati. İstanbul: BAY, 2001, 238 s.

EUTS – Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968, 348 s.

İML – İbnü-Mühenna Lüğati. İstanbul: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1997, 105 s.

İMVS – Toparlı R. İrşadül-Müluk Ves-Selatin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992, 627 s.

JTS – Demirci M. Japonca-Türkçe Sözlük. İstanbul: ABC Kitabevi, 1999, 887 s.

Kaz.TKES – Kazak tılının kıskaşa etimoloqiyalık sözdıqı. Almatı: Kazak SSR-nın “Gılım” baspası, 1966, 240 c.

KB – I – Hacıp Has Y. Kutadgu Bilik. I.Metin. 6.baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 656 s.

KB – II – Hacıp Has Y. Kutadgu Bilik. 6.baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, 477 s.

KMTTAM – Kitâb-ı Mecmû-ı Tercumân-ı Türki ve Acemi ve Mugalî. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, 231s.

KT – Sami Ş. Kamus-ı Türki. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 1370 s.

KTKES – Seydakmatov K. Kırqız tilinin kıskaçça etimoloqiyalık sözdüğü. Frunze: “İlim”, 1988, 337 s.

KTS – Kazakça Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984, 328 s.

MTS – Lessing D.F. Moğolca-Türkçe Sözlük. I-II c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, I c., 933 s.; II c., 1769 s.

Tar.Söz. – Tarama Sözlüğü. I-VIII c. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995, I c., 746 s.; III c., 2142 s.; IV c., 1996, 2902 s.

TETTL – Tietze A.Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. I-II c. I c. İstanbul - Wien: Simurg, 2002, 763 s., IIc., Wien: OAW, 2009, 440 s.

TDE – Eyuboğlu Z.İ. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. 2. Baskı. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1991, 782 s.

TDES – Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 1.Baskı. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999, 512 s.

TKS – Eyuboğlu Z.İ. Türkçe Kökler Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1989, 200 s.

TKES – Meredov A., Axallı S. Türkmen klassıqı edebiyatının sözlüqi. Aşxabad: “Turkmenistan”, 1988, 510 s.

TTDS – Tatar telenen dialektoloqik süzleqe. Kazan: Tatarstan kıtap nəşriyatı, 1969, 643 s.

TTTSKB – Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi. I-II c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, I c., 608 s.; II c., 596 s.

TS – Türkçe Sözlük. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005, 2244 s.

UDİL – Uzbek tilining izoxli luqati. T.I-II. Moskva: Rus tili nashriyoti, 1981, T.I, 714 s.; T. II, 631 s.

АДП – Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай. Астана: “Ғылым” баспасы, 2015, 368 с.

АСУЯ – Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Ленинград: “Наука”, 1978, 388 с.

БКРС – Большой китайско-русский словарь. Москва: ООО “Дом славянской книги”, 2009, 639 с.

БРС – Башкирско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, 804 с.

Бол.РС – Болгарско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953, 886 с.

Буд.РС – Мейланова У.А. Будухско-русский словарь. Москва: “Наука”, 1984, 252 с.

БЯРС – Большой японско-русский словарь. Москва: “Советская энциклопедия”, 1970, 1394 с.

ВРС – Венгерско-русский словарь. Москва - Будапешт: “Русский язык”, 1974, 871 с.

ГНМ – Поспелов Е.М. Географические названия мира. Топономический словарь. Москва: “Русские словари, Астрел, АСТ”, 2002, 511 с.

ГРМС – Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва: “Советская энциклопедия”, 1973, 664 с.

ДГРС – Древнегреческо-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, 1043 с.

ДМ – Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. Т.І-ІІ. Москва: “Центрполиграф”, 1998, Т.І, 510 с.; Т.ІІ, 478 с.

ДСЯЯ – Диалектологический словарь якутского языка. Москва: “Наука”, 1976, 392 с.

ДСЭЯ – Романова А.В., Мыреева А.Н. Диалектологический словарь эвенкийского языка. Ленинград: “Наука”, 1968, 215 с.

ДТД – Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Глоссарии: указатель аффиксов. Фрунзе: “Илим”, 1971, 196 с.

ДТС – Древнетюркский словарь. Ленинград: “Наука”, 1969, 676 с.

ИСП – Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Реконструкция реликтов языка. Этимологический словарь. Москва: “Наука”, 1999, 320 с.

ИССТЯ – Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва: “Наука”, 1979, 479 с.

ИЭСОЯ – Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т.І-ІV. Ленинград: “Наука”, Т.І, 1958, 657 с.; Т.ІІ, 1973, 449 с.; Т.ІІІ, 1979, 360 с.; Т.ІV, 1989, 326 с.

Кал.РС – Калмыцко-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1977, 765 с.

Кар.БРС – Карачаево-балкарско-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1989, 832 с.

Кир.РС – Киргизско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и националь-

ных словарей, 1940, 576 с.

КРС – Казахско-русский словарь. Москва: “Фолиант”, 2001, 316 с.

КРПС – Караимско-русско-польский словарь. Москва: “Русский язык”, 1974, 688 с.

КП – Поппе Н.Н. Квадратная письменность. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1938, 166 с.

Кор.РС – Корякско-русский словарь. Ленинград: “Учпедгиз”, 1960, 238 с.

Кур.РС – Курдско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960, 890 с.

Крым.РС – Реби Д.И. Крымчакский язык. Крымчакско-русский словарь. Симферополь: “Доля”, 2004, 226 с.

КЭСКЯ – Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва: “Наука”, 1970, 386 с.

ЛРС – Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1976, 1089 с.

Ман.РС – Захаров И. Польный маньчжурско-русский словарь. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1875, 1129 с.

МРС – Монгольско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957, 715 с.

МНМ – Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва: Большая Российская Энциклопедия, 1998, 672с.

Мол.РС – Молдавско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1961, 778 с.

- МС – Мифологический словарь. Москва: “Советская энциклопедия”, 1991, 736 с.
- ОРС – Осетинско-русский словарь. Орджоникидзе: Северо-Осетинское Издательство, 1962, 662 с.
- ОСНЯ – Иллич-Свитыч М.В. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь. Т. I-III. Москва: “Наука”, Т. I, 1971, 370 с.; Т. II, 1976, 152 с.; Т. III, 1984, 130 с.
- ОСТН – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-II. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, Т. I, 1893, 1914 с.; Т. II, 1899, 1814 с.
- ПДП – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва - Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1951, 450 с.
- ПДПМК – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва - Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1959, 111 с.
- ПЯ – Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь. Т. I-IV. Москва: “Наука”, 1975, Т. I, 399 с.; Т. II, 1979, 352 с.; Т. III, 1984, 352 с.; Т. IV, 1990, 424 с.
- РРС – Румынско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953, 975 с.
- РММРС – Кручкин Ю. Большой современный русско-монгольский-монгольско-русский словарь. Москва: АСТ, “Восток-Запад”, 2006, 927 с.
- СДР – Аксенова Е.Е., Бельтюкова Н.П. Словарь долганско-русский и русско-долганский. СПб.: “Просвещение”, 1992, 192 с.
- СДСТ – Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань: Издательство Казанского университета,

1992, 256 с.

СССДЯ – Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. Москва: “Наука”, 1973, 179 с.

ССТМЯ – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I-II. Ленинград: “Наука”, 1975, Т. I, 655 с; Т. II, 471 с.

СМГТ – Мурзаев Э.М., Мурзаев В.Г. Словарь местных географических терминов. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1959, 303 с.

СНГТ – Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: “Мысль”, 1984, 653 с.

СРС – Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1987, 836 с.

СТР – Рассадин В.И. Словарь тофаларско-русский-русско-тофаларский. СПб.: “Дрофа”, 2005, 295 с.

ССМСИЯ – Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1996, 416 с.

СЯЯ – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. I-III. Ленинград: Издание Академии Наук СССР, Т. I., 1958, 1279 с.; Т. II, 1959, 2508 с.; Т. III, 1959, 3858 с.

СЭР – Меновщиков Г.А. Словарь эскимосско-русский и русско-эскимосский. Ленинград: “Просвещение”, 1988, 264 с.

Тел.РС – Рюмина-Сыркашева Л.Т., Кучигашева Н.А. Телеутско-русский словарь. Кемерово: АО Кемеровское книжное издательство, 1995, 120 с.

Туркм.РС – Туркменско-русский словарь. Москва: “Советская энциклопедия”, 1968, 832 с.

ТСГА – Молчанова О.Т. Топонимический словарь Гор-

- ного Алтая. Москва: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 397 с.
- УДС – Тенишев Э.Р. Уйгурский диалектный словарь. Москва: “Наука”, 1990, 200 с.
- УС – Гаркавец О.М. Урумский словник. Алма-Ата: “Баур”, 2000, 632 с.
- Фед. – Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. Т.І-ІІ. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996, Т.І, 470 с.; Т.ІІ, 509 с.
- ФРС – Финско-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1977, 815 с.
- ХРС – Хакасско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953, 358 с.
- Чеч.РС – Чеченско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1961, 629 с.
- ЧРС – Чувашско-русский словарь. Москва: “Русский язык”, 1982, 712 с.
- ШРС – Курпешко-Таннагашева Н.Н., Апонькин Ф.Я. Шорско-русский и русско-шорский словарь. Кемерово: Кемеровское книжное издательство, 1993, 149 с.
- ЭРС – Эвенкийско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, 802 с.
- ЭСАЯ – Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Т.І-ІІ. Москва: “Наука”, 1977, Т.І, 290 с.; Т.ІІ, 224 с.
- ЭСВЯ – Стеблин-Каменский И.М. Этимологический словарь ваханского языка. СПб.: “Петербургское востоковедение”, 1999, 480 с.

ЭСКЯ – Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1964, 306 с.

ЭСИЯ – Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Т. I-III. Москва: “Восточная литература”, Т. I, 2000, 327 с.; Т. II, 2003, 502 с.; Т. III, 2007, 493 с.

ЭСМЯ – Вершинин В.И. Этимологический словарь мордовских языков (эрзянского и мокшанского языков). Т. I-III. Йошкар-Ола: ООО “Стринг”, Т. I, 2004, 120 с.; Т. II, 2005, 239 с.; Т. III, 2005, 355 с.

ЭСР – Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. Т. I-III. Т. I. Москва: Типография Г. Лиссиера и Д. Совко, 1910 -1914, 674 с.

ЭСРус.Я – Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: “Виктория плюс”, 2011, 432 с.

ЭСРДС – Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Новосибирск: “Наука”, 2000, 772 с.

ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV. Москва: “Прогресс”, 1986, Т. I, 576с.; Т. II, 672 с.; Т. III, 1987, 832 с.; Т. IV, 864 с.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Т. I-X. Москва: “Наука”, Т. I, 1974, 214 с.; Т. II, 1975, 238 с.; Т. III, 1976, 199 с.; Т. IV, 1977, 235 с.; Т. V, 1978, 232 с.; Т. VI, 1979, 222 с.; Т. VII, 1980, 224 с.; Т. VIII, 1981, 252 с.; Т. IX, 1983, 197 с.; Т. X, 1983, 198 с.

ЭСТЯ – I – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва: “Наука”, 1974, 777 с.

ЭСТЯ – II – Севортян Э.В. Этимологический словарь

тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”). Москва: “Наука”, 1978, 349 с.

ЭСТЯ – III – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г” и “Д”). Москва: “Наука”, 1980, 395 с.

ЭСТЯ – IV – Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”). Москва: “Наука”, 1989, 292 с.

ЭСТЯ – V – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “К”, “Қ”). Москва: “Языки русской культуры”, 1997, 368 с.

ЭСТЯ – VI – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву “Қ”). Москва: “Индрик”, 2000, 261 с.

ЭСТЯ – VII – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Л”, “М”, “Н”, “П”, “С”). Москва: Издательство восточной литературы РАН, 2003, 446 с.

ЭСТув.Я – Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Т.I-IV. Новосибирск: “Наука”, Т.I, 2000, 341 с.; Т.II, 2002, 388 с.; Т.IV, 2008, 424 с.

ЭСУЯ – Алатырев В.И. Этимологический словарь удмуртского языка (Буквы “А”, “Б”). Ижевск: “Научная библиотека”, 1988, 240 с.

ЭСЧЯ – Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964, 355 с.

ЮРС – Курилов Г.Н. Юкагирско-русский словарь. Новосибирск: “Наука”, 2001, 608 с.

ЯРС – Якутско-русский словарь. Москва: “Советская энциклопедия”, 1972, 605 с.

AD – The Assyrian Dictionary. Vol.I-XXI. U.S.A.: Oriental Institute of the University of Chicago, Vol.I., Part 1., 1964, 392 p.; Vol.V, 1956, 158 p.; Vol.VIII, 1971, 617 p.; Vol. XIII, 1982, 332 p.; Vol. XX, 2010, 411 p.

AED – Greenberg J.H., Ruhlen M. An Amerind Etymological Dictionary. USA: Antropological Sciences Stanford University, 2007, 305 p.

AHDIER – Calvert W. An American Heritage Dictionary of Indo-European Roots. Boston-New York-Houghton Mifflin Harcourt: 2000, 192 p.

Alb.ED – Orel V. Albanian Etymological Dictionary. Leiden - Boston - Köln: Brill, 1988, 670 p.

CC – Kuun G. Codex Cumanicus. Budapest: Oriental Reprints Series, 1981, 395 p.

CDAL – Muss-Arnolt W. The Concise Dictionary of the Assyrian Language. Part 1. Berlin-London-New York: 1905, 614 p.

CEDEL – Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Amsterdam- London-New York: Elsevier Publishing Company: 1966, 1776 p.

COW – Čagataj-Osmanisches Wörterbuch. Budapest: Mit Untierstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1902, 95 s.

DED – Burrow T., Emeneau B.M. A Dravidian Etymological Dictionary. Oxford: Clarendon Press, 1984, 823 p.

DT– Douglas Q.A. A Dictionary of Tocharian. Amsterdam - Atlanta: Rodopi, 1999, 830 p.

EDAL – Starostin S.A., Mudrak O.A., Dybo A.V. An Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Leiden -

- Boston: Brill Academic Publishers, 2003, 1558 p.
- EDB – Trask R.L. Etymological Dictionary of Basque. England: University of Sussex, 2008, 418 p.
- EDG – Beekes R. Etymological Dictionary of Greek. Vol.I. Leiden-Boston: Brill, 2010, 1808 p.
- EDH – Toth A. Etymological Dictionary of Hungarian. The Hague, Holland: Mikes International, 2007, 788 p.
- EDHIL – Kloekhorst A. Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon. Leiden-Boston: Brill, 2008, 1162 p.
- EDIV – Cheung J. Etymological Dictionary of the Iranian Verb. Leiden - Boston: Brill, 2007, 600 p.
- EDL – Vaan de M. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages. Leiden-Boston: Brill Academic Publishers, 2008, 825 p.
- EDOC – Schuessler A. ABC Etymological Dictionary of Old Chinese. USA, Honolulu: University of Hawai`i Press, 2007, 656 p.
- EDPC – Matasovic R. Etymological Dictionary of Proto-Celtic. Leiden-Boston: Brill, 2009, 458 p.
- EDPG – Kroonen G. Etymological Dictionary of Proto-Germanic. Leiden-Boston: Brill, 2013, 794 p.
- EDRL – An Etymological Dictionary of the Romance Languages. Chiefly from the German of F.Diez. By T.C.Donkin. B.A.London and Edinburgh: Williams and Norgate, 1864, 482 p.
- EL – Khačikjan M. The Elamite Language. Roma: Consiglio Nazionale Delle Ricerche Istituto Per Gli Studi Mice-nei Ed Egeo-Anatolici, 1998, 100 p.
- EDU – Rudnycky J.B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. Vol.I-II. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences-UVAN, Vol.I, 1962; 968 p.; Vol.II, 1982, 1128 p.

- EDUL – Collinder B. Fenno-Ugric Vocabulary: An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. 2.Edition. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977, 217 p.
- EHie.D – Budge Wallis E.A. Egyptian Hieroglyphic Dictionary. London: J.Murray, 1920, 1511 p.
- EWA – Manfred M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. B.I. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1992, 865 s.
- EWTTTS – Vambery A. Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. Ein Vepsuch. Leipzig: F.A.Brochhaus: 1878, 228 s .
- GED –Winfred P.L. A Gothic Etymological Dictionary. Leiden: E.J.Brill, 1986, 712 p.
- GC – Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: At the Clarendon Press, 1972, 989 p.
- GOA – Gelb I.J. Glossary of Old Akkadian. Chicago: The University of Press Chicago, 1957, 344 p.
- HDE – Stoddart S. Historical Dictionary of the Etruscans. UK: The Scarecrow Press, 2009, 320 p.
- HDH – Burney C. Historical Dictionary of the Hittites. Lanham-Maryland-Toronto-Oxford: The Scarecrow Press, 2004, 416 p
- HDY – Nikolaeva I.A Historical Dictionary of Yukaghir. Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 2006, 500 p.
- HSED – Orel V.E., Stolbova O.V. Hamito-Semitic Etymological Dictionary. Materials for a Reconstruction. Leiden - New York - Köln: B.J.Brill, 1995, 580 p.
- KED – Martin S.E., Lee H.Y., Chang S.U. A Korean English Dictionary. New Haven and London: Yale University Press, 1967, 1902 p.
- MED – Rajki A. Mongolian Etymological Dictionary. Bu-

dapest: 2006, 47 p.

ND – Dolgopolsky A. Nostratic Dictionary. UK: University of Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, 2008, 3116 p.

PGE – Curtis G. Principles of Greek Etymology. Vol.I-II. London: John Murray, Albemarle Street, 1886, Vol.I, 490 p.; Vol. II, 494 p.

PIEED – Pokorny J. Proto-Indo-European Etymological Dictionary (A Revised Edition of Julius Pokorny's *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*). Spain: Indo-European Language Revival Association, 2007, 3441p.

SD – Gharib B. Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English. Tehran: Farhang Publications, 1995, 517 p.

SED – MacDonell A.A. Sanskrit-English Dictionary. Oxford: Printed at the Clarendon Press, 1893, 384 p.

SIÉ – Levin S. Semitic and Indo-European. Principal Etymologies. With observations on Afro-Asiatic. Vol.I. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Co, 1995, 479 p.

SL – Halloran J.A. Sumerian Lexicon. Version 3.0. 1999, 159 p. // www.sumerian.org/sumerian.pdf

TMEN – Doerfer Von G. Türkchie und Mongolische Elemente im Neupersischen. B.I-III. B.I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1963, 557 s.

VEEWT – Räsänen M. Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969, 533 s.

Dillər:

- ab. – abaz dili
- abx. – abxaz dili
- adıq. – adıq dili
- adıg. – adıgey dili
- akk. – akkad dili
- aq. – aqul dili
- amer. – amerind dili
- and. – and dili
- alm. – alman dili
- alq. – alqol dili
- Alt. – Altay dili
- ar. – arami dili
- arç. – arçin dili
- ass. – assur dili
- av. – avar dili
- Avst. – Avstraliya dilləri
- aym. – aymar dili
- aynu. – aynu dili
- Azərbay. – Azərbaycan dili
- erm. – erməni dili
- baq. – baqval dili
- Balt. – Baltik dilləri
- bao. – baoan dili
- bask. – bask dili
- bar.tat. – baraba tatarlarının dili
- başq. – başqırd dili
- bej. – bejtin dili
- bel. – belarus dili
- belu. – beluc dili
- benq. – benqal dili
- bol. – bolqar dili

bury. – buryat dili
bra. – braui dili
bret. – breton dili
birm. – birma dili
çan. – çan dili
çam. – çamal dili
cağ. – cağatay dili
çex. – çex dili
çeq. – çeçen dili
çesk. – çesk dili
çuk. – çukot dili
çul. – çulım tatarlarının dili
çuv. – çuvaş dili
çin. – çin dili
daq. – daqur dili
darg. – dargin dili
dial. – dialekt
diq. – diqor dili
duns. – dunsyan dili
dolq. – dolqan dili
drav. – dravid dilləri
el. – elam dili
erz. – erzen dili
erzy. – erzya dili
est. – eston dili
esk. – eskimos dili
etr. – etrusk dili
ev. – evenk dili
ər. – ərəb dili
fars. – fars dili
fin. – fin dili
fin.-uq. – fin-uqor dilləri

frank. – frank dili
fran. – fransız dili
frak. – frakiya dili
gür. – gürcü dili
gil. – gilyan dili
həb. – həbəş dili
hind. – hind dili
hind.-Avr. – hind-Avropa dilləri
xak. – xakas dili
xamn. – xamniqan dili
xal. – xalac dili
xald. – xaldey dili
xant. – xantı dili
xat. – xatt dili
xay. – xayca dili
xayd. – xayda dili
xet. – xett dili
xorv. – xorvat dili
xot. – xotan dili
xınal. – xınalıq dili
xuf. – xuf dili
xur. – xurrit dili
xvarş. – xvarşin dili
xvarq. – xvarqin dili
kab. – kabarda dili
kama. – kamayura dili
kamas. – kamasin dili
kal. – kalmık dili
kar. – karel dili
karat. – karatin dili
kart. – kartvel dilləri
kat. – katalan dili

keç. – keçuya dili
kelt. – kelt dili
ket. – ket dili
kxm. – kxmer dili
krım. – krımçak dili
K.tat. – Krım tatarlarının dili
kor. – koreya dili
kory. – koryak dili
kom. – komi dilləri
kom.-zır. – komi-zıryan dili
kom.-perm. – komi-permyak dili
koyb. – koybal dili
kuş. – kuşit dili
kürd. – kürd dili
qaq. – qaqaüz dili
qar. – qaraim dili
qar.-balk. – qaraçay-balkar dili
qaz. – qazax dili
qəd.alm. – qədim alman dili
qəd.bulq. – qədim bulqar dili
qəd.çin. – qədim çin dili
qəd.ev. – qədim evenk dili
qəd.fars. – qədim fars dili
qəd.germ. – qədim german dilləri
qəd.isl. – qədim island dili
qəd.ing. – qədim ingilis dili
qəd.İran. – qədim İran dilləri
qəd.irl. – qədim irlənd dili
qəd.kor. – qədim koreya dili
qəd.hind.-Avr. – qədim hind-Avropa dilləri
qəd.hind. – qədim hind dili
qəd.hind.-ar. – qədim hind-ari dilləri

qəd.manc. – qədim mancur dili
qəd.Mis. – qədim Misir dili
qəd.perm. – qədim perm dili
qəd.özb. – qədim özbək dili
qəd.rus. – qədim rus dili
qəd.sak. – qədim sakson dili
qəd.slav. – qədim slavyan dili
qəd.türk. – qədim türk dili
qəd.uqar. – qədim uqarit dili
qəd.uyğ. – qədim uyğur dili
qəd.yap. – qədim yapon dili
qəd.yəh. – qədim yəhudi dili
qəd.yun. – qədim yunan dili
q.qalp. – qaraqalpaq dili
qırğ. – qırğız dili
qıp. – qıpçaq dili
qin. – qinux dili
qondv. – qondvan dili
qot. – qot dili
qırız. – qırız dili
qum. – qumuq dili
qunz. – qunz dili
olç. – olç dili
oroç. – oroç dili
or. – orok dili
oset. – osetin dili
oyr. – oyrat dili
özb. – özbək dili
indonez. – indoneziya dili
ing. – ingilis dili
inq. – inquş dili
İran. – İran dilləri

irl. – irland dili
isp. – ispan dili
isv. – isveç dili
ital. – italyan dili
itel. – itelmen dili
ivr. – ivrit dili
mac. – macar dili
manc. – mancur dili
mans. – mansı dili
mar. – mari dili
may. – mayya dili
meq. – meqrel dili
mok. – mokşa dili
mol. – moldav dili
mon. – monqol dili
mon.-xal. – monqol-xalxa dili
monq. – monqor dili
mord. – mordov dili
neq. – neqidal dili
nen. – neneç dili
noq. – noqay dili
norv. – norveç dili
lak. – lak dili
lat. – latın dili
latış. – latış dili
leb.– lebedin tatarlarının dili
ləz. – ləzgi dili
lob. – lobnor dili
litv. – litva dili
liv. – liv dili
luv. – luv dili
rum. – rumın dili

rus. – rus dili
rut. – rutul dili
rom. – roman dilləri
perm. – perm dilləri
pənc. – pəncab dili
prus. – pruss dili
protoalm. – protoalman dili
protoalt. – protoaltay dili
protoesk. – protoeskimos dili
protoital. – protoitalyan dili
protohind.-Avr. – protohind-Avropa dilləri
protohind.-İran. – protohind-İran dilləri
protokelt. – protokelt dili
protokor. – protokoreya dili
protogerm. – protogerman dilləri
prototunq. – prototunqus dili
prototürk. – prototürk dili
protoslav. – protoslavyan dili
protoyap. – protoyapon dili
pol. – polyak dili
por. – portuqal dili
pid. – pidjin dili
saam. – saam dili
sax. – saxur dili
saks. – sakson dili
saq. – saqay dili
sam. – sami dilləri
samod. – samodi dili
sam.-ham. – sami-hami dilləri
sansk. – sanskrit dil
sal. – salar dili
selk. – selkup dili

serb. – serb dili
Sib.tat. – Sibir tatarlarının dili
sol. – solon dili
soy. – soyot dili
Skand. – Skandinav dilləri
skif. – skif dili
sindo.-m.– sindo-meot dili
sind.– sindi dili
Sint.uyğ. – Sintszyan uyğurlarının dili
soğ. – soğdi dili
suax. – suaxili dili
s.uyğ. – sarı uyğur dili
slav. – slavyan dilləri
slov. – sloven dili
svan. – svan dili
şor. – şor dili
şiv. – şivə
ş.yuq. – şira yuqur dili
şum. – şumer dili
tab. – tabasaran dili
tac. – tacik dili
tam. – tamil dili
tal. – talış dili
tat. – tatar dili
tel.– teleut dili
telu.– teluq dili
tib. – tibet dili
tin. – tindin dili
txay. – txay dili
tof. – tofalar dili
tox. – toxar dili
tunq.-manc. – tunqus-mancur dilləri

tuv. – tuva dili
türk. – müasir türk dili
türk.dil. – türk dilləri
türkm. – türkmən dili
ub. – ubıx dili
udeq. – udeqey dili
ude. – udey dili
ud. – udin dili
udm. – udmurt dili
uels. – uels dili
ukr. – ukrayn dili
uqar. – uqarit dili
umb. – umbrella dili
ulç. – ulç dili
ur. – urum dili
Ural. – Ural dilləri
urar. – urartu dili
uyğ. – uyğur dili
vax. – vaxanq dili
val. – valli dili
vep. – veps dili
yak. – yakut dili
yaq. – yaqnob dili
yap. – yapon dili
yava. – yava dili
yaz. – yazqulyam dili
yaz.mon. – yazılı monqol dili
yəh. – yəhudi dili
yuk. – yukagir dili
yun. – yunan dili

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya dilçiliyində müxtəlif dillərin eyni kökdən yaranması haqqında fikirlər yarandı. Müqayisəli-tarixi metodun sərhədini aşan həmin fikirlər bəzən mübahisələrə, etirazlara səbəb oldu. Çağdaş dövrümüzdə isə monogenez ideyası artıq müasir dünya dilçiliyinin qəbul etdiyi reallıqlardan biridir. Bir əsrdən artıqdır ki, kifayət qədər tutarlı faktlarla sübut edilir ki, dünya dillərində ortaq, homogen kök morfemlər mövcuddur. Makrodil konsepsiyasına görə, indiki dil ailələri sonradan yaranmışdır.

Dünyanın tipoloji cəhətdən fərqli dillərində ulu dilin kök sözlərinin izləri müşahidə olunur. Qohum olmayan dillərdəki fonetik, leksik uyğunluqlar, paralelliklər bəzi alimlərin iddia etdikləri kimi, heç də təsadüfi xarakter daşımır. Müxtəlif sistemli dillərin qohumluğunu təsdiq edən nostratik nəzəriyyə iki prinsipə: analoji səs keçidlərinə və leksik uyğunluqlara əsaslanır. Doğrudur, nostratik nəzəriyyəni bəzən dilçilər yalnız fərziyyə səviyyəsində qəbul edir, həmin məsələyə skeptik yanaşırlar. Burada əsas çətinlik ulu dilin ilkin leksik layını bərpa etmək problemidir, çünki nostratik dövr dünya dillərinin diferensiallaşmasına qədər olan mərhələdir. Son zamanlarda dilçilikdə tətbiq olunan leksikostatistika metodu protodillərin parçalanma dövrünü təxmini müəyyən etməyə imkan verir.

Dünya dillərində baş verən analoji proseslər çox zaman dil universalələrinə aid edilir və təfəkkürün eyniliyi ilə izah olunur. Ancaq əks argumentlə də çıxış etmək mümkündür, yəni bu tipli faktları genetik birliyin əlamətləri

kimi də yozmaq olar. Fikrimizcə, dil universalilərinin mövcudluğu dünya dillərinin homogenliyini sübut edən dəlillərdəndir. Məsələn, türkologiyada ilkin köklərin kar başlanğıcı nəzəriyyəsi, vurğunun ilk hecaya düşməsi məsələsi german, Pribaltika-fin və Ural pradillərinin materialları ilə daha da möhkəmləndirilir, elmi cəhətdən əsaslandırılır. Məlum $j > \check{z}$ keçidi Altay dillərindən başqa, qədim hind, müasir hind və İran dillərində də mövcuddur. $L \sim \check{s}$ uyğunluğu türk və Altay dilləri ilə yanaşı, hind-Avropa dillərində də var (281, 9). Protogerman dillərində söz əvvəlində kar samitlərin sonradan cingiltiləşməsinin səbəbini vurğu ilə izah edən Verner qanunu türk dillərindəki araşdırmalarda da tətbiq olunur. Bir sözlə, dünya dillərində çoxsaylı analoji səs keçidləri, fonoloji uyğunluqlar var. Nostratika mövzusunda araşdırma apararkən, ilk növbədə, qədim dil əlaqələrini, substrat amillərini də nəzərə almaq lazımdır.

X.Pederson, A.Trombetti, V.M.İllic-Svitç, A.B.Dolqopolski, V.Blazek, A.Bomhard, S.A.Starostin, A.S.Melnicuk, O.Mudrak, C.Qrinberq, M.Rulenin bu sahədəki araşdırmaları monogenez ideyasının doğruluğunu isbatlayır. A.Trombetti hələ 1905-ci ildə “Dilin vahid mənşəyi” adlı kitabında nostratik konsepsiyanın əsas müddəalarını açıqlamışdır (269, 15).

XX əsrin əvvəllərində N.Y.Marrın yaratdığı Yafəs nəzəriyyəsi də dolayısıyla bütün dillərin eyni mənşəyə malik olduğunu göstərirdi. Onun nəzəriyyəsinin qüsurlu cəhətləri olsa da, bu konsepsiya müxtəlif dillərin mənşə birliyi fikrini müdafiə edirdi. N.Y.Marr Yafəs nəzəriyyəsinə əsaslanaraq gürcü dili ilə sami dillərinin qohumluğunu sübut edəndə çoxlu tənqidlərə məruz qalmışdı. O, “Gürcü dilinin təbiəti və xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində gürcü dili ilə sami dillərinin qohumluğunu iddia edirdi (227, I, 15). N.Y.Marr ən qədim

türk dillərindən olan çuvaş dilini də Yafəs dillərinə aid edir. O, çuvaş dili ilə gürcü, laz, meqrəl dilləri arasında inanılmaz dərəcədə fonoloji bənzərlik olduğunu, eyni zamanda çuvaş dilindəki kök sözlərin erməni və bask dillərinin leksik layına çox uyğun gəldiyini göstərirdi (226, 12).

XX əsrin 60-80-ci illərində dünya dilçiliyində nostratik aspektdə aparılan araşdırmalarda əldə olunan dil faktları Altay dillərindəki söz köklərinin ilkin formalarının bərpa edilməsi məsələsində mühüm irəliləyişlərə səbəb oldu. Hazırkı dövrdə ayrı-ayrı dil ailələrinin başında duran protodillərin söz köklərinin müəyyənləşdirilməsi ilə protodillər arasında əlaqə və qohumluğun öyrənilməsi paralel aparılır (41, 35).

Vaxtilə böyük mübahisələrə səbəb olan nostratik nəzəriyyə, dünya dillərinin qohumluğu konsepsiyası dilçilikdə uzun müddət qadağan edilmişdi. Yalnız ABŞ-da XX əsrin 80-ci illərində aparılan genetik tədqiqatların nəticəsi olaraq bütün xalqların eyni kökdən yaranması elmi dəlillərlə sübut edildikdən sonra bu ideya yenidən aktuallaşdı (92, 30). Bu kəşfdən sonra dünya dilçiliyində nostratik konsepsiya daha da sürətlə yayılmağa başladı. Deməli, nostratik nəzəriyyənin reallığı yalnız dil faktları ilə deyil, genetika elmi ilə də təsdiq edilir.

Dilçilik inkişaf etdikcə, müxtəlif sistemli dillərin söz köklərinin müqayisə imkanları artdıqca nostratik konsepsiya özünü doğruldur. İndiyə qədər dünyada iki nostratik dilçilik məktəbi yaranmışdır: Moskva məktəbi və Amerika məktəbi. Moskva məktəbinin əsas nümayəndələri V.M.İllic-Svitç, S.A.Starostin və A.B.Dolqopolski, Amerika məktəbinin əsas nümayəndəsi isə A.Bomharddır (327, 15).

V.M.İllic-Svitçin nostratik köklər mövzusunda həsr edilmiş məqalələri (174; 175; 176; 177) və 3 cildlik lüğəti bu konsepsiyanın daha da təkmilləşməsinə və yayılmasına

səbəb oldu. V.M.İlliç-Svitıçın nostratik lüğətində verilən 378 söz kökünün 274-ü Altay dillərinə aiddir. Onun nostratik lüğətində hind-Avropa və Altay dillərində 153 söz kökünün ortaqlığı isbat olunur. Həmin lüğətdə müxtəlif sistemli dillərdə 1000-ə qədər kök və şəkilçi morfemin homogenliyi sübut edilir (287, 19). O, üç kitabında, təxminən, 278 söz kökünün hind-Avropa, Ural, Altay, kartvel, sami, dravid dillərində ortaq olduğunu müəyyənləşdirmişdir. V.M.İlliç-Svitıç müxtəlif dil ailələrini bir makro ailədə birləşdirdi. Həmin makroailəyə Altay dilləri ilə yanaşı, Ural, sami-hami, hind-Avropa, kartvel, dravid dilləri də daxil edilmişdi. V.M.İlliç-Svitıçın araşdırmaları müxtəlif sistemli dillərdə müvafiq səs keçidlərinə və leksik-semantik uyğunluqlara əsaslanır.

A.B.Dolqopolskinin nostratik köklərə həsr edilmiş məqalələri (163; 164) və lüğəti bu mövzuda yazılmış ən dəyərli əsərlərdəndir. Onun lüğətində dünya dillərində mühafizə olunan 2800-dən artıq homogen söz kökü təhlil olunmuşdur (ND, 7). A.B.Dolqopolski dünya dillərinin qohumluğunu sübut etmək üçün iki metodu əsas götürür: 1) daha çox dilləri müqayisəyə cəlb etmək üsulu; 2) statistik cəhətdən oxşar semantikaları daha çox mühafizə olunan morfemlərin müqayisəsinə əsaslanmaq üsulu (163, 53 - 54).

Dilçilikdə boreal nəzəriyyəsinə görə, hind-Avropa, Ural və Altay dillərinin kökü birdir. Bu nəzəriyyənin banisi S.A.Starostindir. Həmin nəzəriyyəni inkişaf etdirən N.D.Andreyevin fikrincə, protohind-Avropa, protoaltay və protoural dilləri vahid pradilan – boreal dilin 3 aparıcı budağı olmuşdur. N.D.Andreyev 198 boreal söz kökünün bu üç dil ailəsində uyğunluq, homogenlik təşkil etdiyini göstərmişdir. Boreal nəzəriyyəyə əsasən ilkin köklər iki samitli olmuşdur (108, 3). Afrasiya nəzəriyyəsinin banisi C.Qrinberqdir. Hə-

min nəzəriyyəyə görə, hind-Avropa, Ural, Altay, koreya-yapon-aynu, gilyan, çukça, eskimos-aleut dil ailələri qohumdur (92, 28).

V.V.İvanov və T.V.Qamkrelidze “Hind-Avropa dili və hind-Avropalılar” adlı ikihissəli fundamental əsərlərində hind-Avropa dillərinin bir mənşəyə malik olduğunu sübut etdilər. Onlar hind-Avropa dillərinin fonoloji sistemi haqqında olan “qlottal nəzəriyyə”yə əsasən tipoloji rekonstruksiyanın yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirdilər (141, II, 960 - 968). V.M.İlliç-Svititç aksentləşmə nəzəriyyəsinə görə slavyan və Baltik dillərinin qohumluğunu sübut etmişdir (175, 162 - 164). A.Kyuni sami-hami dilləri ilə protohind-Avropa dillərinin qohumluğunu isbat edən araşdırmalar aparmışdır (107, 3). Son dövrlərdə dünya dilçiliyində müxtəlif dillərin qohumluğu mövzusunda tədqiqatların çoxalması monogenez ideyasının gerçəkliyinə inamı artırır.

A.S.Melniçuk yazır ki, son illərdə hind-Avropa dilçiliyində aparılan dərin etimoloji araşdırmalar nəticəsində əldə olunmuş zəngin faktlar müasir dünya dillərinin mənşəyinin bir olduğunu açıq-aşkar sübut edir. A.S.Melniçuk müxtəlif dil ailələrinə məxsus söz köklərinin homogenliyini üzə çıxarmaq üçün müqayisə olunan köklərin strukturunu təşkil edən səslərin artikulyasiya cəhətdən uyğunluğunu əsas amillərdən biri hesab edir (237, 27, 30). Amerika alimi A.Bomhardın tədqiqatları da dünya dilçiliyində nostratik nəzəriyyənin yayılmasında mühüm rol oynamışdır (325; 326, 327, 327).

Türkologiyada E.Z.Kajibəyovun araşdırmalarında nostratik dil materiallarına istinad olunmuşdur (182, 132, 158, 161, 237). R.R.Baytasovun tədqiqatında Altay, poleasiya və Ural dillərinin qohumluğu həm dil faktları ilə, həm də genetika faktları ilə sübut edilir (116, 23). O.Süleymeno-

vun yaradıcılığında da nostratik konsepsiyanın müddəaları öz əksini tapmışdır. O.Süleymenov yazır ki, nostratik nəzəriyyənin ən qiymətli cəhəti odur ki, bu nəzəriyyədə planetin bütün dillərində qohum morfemlərin genetik korpusunun mövcudluğu etiraf edilir (287, 19). A.B.Ercilasun “Türk dilinin tarixi” əsərində nostratik nəzəriyyənin mahiyyətindən ətraflı bəhs etsə də, bu ideyaya öz münasibətini bildirməmişdir (92, 27-28). Ş.V.Nafikov “Başqırd dilində boreal elementləri” əsərində başqırd dilində müşahidə olunan nostratik dil faktlarının fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə kompleks izahını vermişdir (246, 15-254).

Türkologiyada nostratik ideyanın əleyhdarları kifayət qədərdir. K.M.Musayev, A.M.Şerbak, B.A.Serebrennikov, N.A.Baskakov nostratik konsepsiyaya çox skeptik yanaşır, bu ideyanı qəbul etmirlər. Yəni türkologiyada müxtəlif dillərdə analogi söz köklərinin mövcudluğunu genetik birliklə deyil, təsadüfiliklə bağlayanlar da var. Məsələn, K.M.Musayev göstərir ki, türk dillərinin qohum olmayan dillərlə genetik bağlılığının iddia olunması qədim dil əlaqələrinin zəif öyrənilməsi faktı ilə bağlıdır (242, 55-56). Səs simvolizminə, səs imitativliyinə görə nostratik köklər ideyasının əsassızlığını iddia edənlər də var. Məsələn, N.A.Baskakov Q.E.Kornilovun “Çuvaş dilində imitativlər” adlanan əsərini təhlil edərək, bu nəticəyə gəlir ki, ideofon səslərin mahiyyəti, səs təqlidinin analizi ilə nostratik nəzəriyyənin əsassızlığını Q.E.Kornilov sübut etmişdir (193, 6).

Bəşər təfəkkürünün eyni olması, insanların ətrafdakı hadisələrə eyni reaksiya verməsi amili qohum olmayan dillərdə bəzi oxşar köklərin universal xarakter daşmasını sübut edə bilər. Yəni dilin psixoloji mahiyyətinə əsaslanıb müxtəlif sistemli dillərdə eyniköklü sözlərin yaranması fikrinə qarşı çıxmaq olar. Ancaq dünya dillərində müşahidə

olunan ortaq söz kökləri ən qədim qaynaqlarda, etimoloji lüğətlərdə öz əksini tapmışdır, buna görə də müxtəlif sistemli dillərdəki analoji faktlar heç də təsadüfi deyil. Müxtəlif sistemli dillərdəki analoji söz köklərinin mənşəyini izah etmək heç də asan məsələ deyil. Bunun üçün, ilk növbədə, dilin dərin qatlarına, laylarına enmək, çoxlu, kompleks analoji dil faktı toplamaq və həmin toplanmış zəngin faktların uyğunluğunu elmi cəhətdən izah etmək, fonoloji qanunauyğunluqları nəzərə almaq lazımdır.

B.A.Serebrennikov nostratik ideyanın kəskin əleyhdarları sırasındadır. Ancaq onun bu konsepsiyanı tənqid edərkən irəli sürdüyü müddəalar heç də tutarlı deyil. Belə ki, B.A.Serebrennikov fars dilindəki *bəd* “pis” sözü ilə digər hind-Avropa dillərindəki *bəd* sözünü və yaxud fin dilindəki *minä* “mən” əvəzliyi ilə türk dillərindəki *mən* (tat. *min* “mən”), fin dilindəki *sinä* “sən” əvəzliyi ilə tatar dilindəki *sin* “sən” əvəzliyinin homogenliyi fikrini qəbul etməyərək, bu cür faktların təsadüfi olduğunu iddia etmişdir. Alim qeyd edir ki, fin dilindəki *sinä* “sən” əvəzliyinin ilkin forması daha qədimlərdə *tinä* şəklindədir. Türk dillərindəki **sän* əvəzliyinin isə heç zaman *ti* forması olmamışdır (274, 27). Halbuki *t* və *s* səsləri məxrəc baxımından yaxın səslərdir və həmin səslərin bir-birinə keçməsi səciyyəvi fonoloji qanunauyğunluqdur. Altay dillərində də qədim hind-Avropa dillərindəki kimi, **ti* “sən” əvəzliyinin rudimenti qalmışdır və monqol dilində həmin əvəzlik kökü arxaizm kimi yazılı qaynaqlarda mühafizə edilmişdir (285, 789). Eyni zamanda fars dili hind-Avropa mənşəlidir, fin dili də türk dillərinin daxil olduğu Ural-Altay dillərinə aiddir.

A.M.Şerbak da nostratik ideyanın qatı əleyhdarlarından biri olmuş, V.M.İlliç-Svitıçı tənqid etmişdir. O qeyd edir ki, müxtəlif dillərdə oxşar olan sözlərin əksəriyyəti tə-

sadüfi xarakter daşıyan sözlərdir, çünki belə sözlərin əksəriyyəti səs imitasiyası ilə bağlı yaranmışdır. Səs imitasiyası da monogenezliyi, genetik birliyi sübut etmir. Ancaq A.M.Şerbak özü də A.S.Melniçukun araşdırmalarındakı faktlara əsaslanaraq yazır ki, müxtəlif dillərdəki leksik paralellərin hamısını ya təsadüfi, ya da alınma hesab etmək heç də düzgün deyil (319, 33). S.B.Berneşteyn isə V.M.İllic-Svitiça bəraət qazandıraraq A.M.Şerbakin müddəalarını tənqid etmiş, V.M.İllic-Svitiçi müdafiə etmişdir. O yazır ki, nostratik dilçilik çoxaspektlidir. Bu dilçilik müqayisəli-tarixi metodun tamamilə yeni bir sahəsidir (129, 41). Nostratik ideyanın əleyhinə çıxan türkoloqların əsas arqumenti müqayisəli dilçilikdə səs təqlidi ilə yaranan sözlərin ciddi fakt kimi qəbul olunmamasıdır. Ancaq burada bir məsələ unudulur ki, ilkin kök sözlərin əksəriyyətinin mənşəyində məhz səs təqlidi dayanır. Həmin faktı dilçilikdə fonosemantika ilə bağlı aparılan araşdırmalar da təsdiqləyir.

V.M.İllic-Svitiçin nostratik lüğətində verilən söz köklərinin bir çoxunun mənşəyi səs təqlidi ilə bağlıdır. Məhz bu cəhətinə görə, o, bəzi türkoloqlar tərəfindən tənqid edilmişdir, çünki müasir müqayisəli dilçilikdə səs təqlidi ilə yaranan sözlərin tədqiqata cəlb olunması elmi cəhətdən etibarlı sayılmır. Halbuki biz dilçilikdəki bu ənənəvi fikirdən fərqli olaraq, müxtəlif sistemli dillərdə analogiya təşkil edən bir çox söz köklərinin daha qədim dövrlərdə səs təqlidi ilə bağlı yarandığını iddia edirik. Məhz səs təqlidi nəzəriyyəsi dilin ilkin mərhələsində yaranan sözlərin mənşəyində imitativliyin olduğunu isbatlayır. Dünya dilçiliyində fonosemantika ilə bağlı aparılan fundamental tədqiqatlar (138; 139) göstərir ki, hal-hazırda dilimizdə ən qədim, kök sözlər hesab etdiyimiz leksemlərin əksəriyyətinin, hətta xalis leksik lay hesab edilən feil köklərinin mənşəyi məhz səs təq-

lidi ilə bağlıdır. İlkin dildə sözlər hazır şəkildə mövcud olmamışdır, insanlar təbiətdəki səsləri təqlid edə-edə ilk sözləri yaratmışlar.

Sovet türkoloqlarının nostratik ideyanın əleyhinə çıxmalarının bir səbəbi də o dövrün ideoloji siyasəti idi, çünki sovet dilçiliyində yeni düşüncə tərzinə, yeni ideyalara qarşı mühafizəkarlıq çox güclü idi. Vaxtilə N.Y.Marrın tədqiqatları böyük dəstək qazansa da, sonradan kəskin tənqidlərə məruz qalmışdı. Nostratika tanınmış Altayşünas N.N.Poppe, məşhur xettşünas V.V.İvanov tərəfindən sübut olunmuş nəzəriyyə kimi qəbul edilmişdir (319, 31).

Xronoloji baxımdan yanaşsaq, Azərbaycan dilçiliyində nostratik dil faktlarından ilk dəfə A.Məmmədovun araşdırmalarında istifadə edilmişdir (223, 83-85). Sonralar isə Q.Kazımov (39; 40; 41), B.Xəlilov (33; 34), Ç.Qaraşarlı (48), E.İnanc (36), B.Məhərrəmlı (55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67), F.Əlizadə (23), T.Quliyev (51) bu mövzuda tədqiqatlar aparmışlar.

A.Məmmədov yazır ki, etimoloji təhlildə türk dillərinin və onlarla əlaqədə olan dillərin materialları yetərli olmadıqda tipologiya köməyə gəlir. A.Məmmədovun araşdırmaları göstərir ki, dilə universal yanaşmaq, tipoloji müqayisələrdən, tipoloji analogiyadan, müqayisəli-tarixi metoddan düzgün bəhrələnmək lazımdır (223, 4, 66).

Azərbaycan dilçiliyində nostratik nəzəriyyənin mahiyyəti və prinsipləri ən çox Q.Kazımovun yaradıcılığında açıqlanmışdır. Q.Kazımovun 1994-cü ildə yazdığı “Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər” adlı məqaləsi Azərbaycan dilçiliyində nostratika mövzusu ilə bağlı aparılan ilkin araşdırmalardan biridir. Müəllif həmin məqalədə qeyd edir ki, son dərəcə qədim olan bir çox faktları keçmə və ya kontakt nəticəsi he-

sab etmək olmaz. Elə söz kökləri var ki, dünya dillərində geniş miqyasda səpələnmişdir və minilliklər keçməsinə baxmayaraq, kiçik fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Sami, kartvel, hind-Avropa, Ural, dravid və Altay dilləri arasında yaxınlıq, qohumluq görən dilçilər, bəşərin, bəşər dillərinin və dinlərinin bir kökdən olduğunu düşünən alimlər, yazıçılar da yanılmırlar (40, 346-347).

Alim “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində bütün dillərin vahid ulu dildən yaranması ideyasını müdafiə edir: “Ulu dil protodillərə parçalanmış, həmin protodillər sonralar bir və ya bir neçə dil ailəsinin başında durmuşdur. Kök dil – gövdə qol-budaq artdıqca Yer üzərində dillər, dil ailələri artıb çoxalmış, minilliklər ərzində bir-birindən təcrid oluna-oluna müstəqilləşmişdir (41, 24). Q.Kazımov göstərir ki, tipoloji cəhətdən fərqlənən protodillər ulu dilin daxilində güclü dialekt kimi fərqlənmişdir. İki əsrlik tədqiqat nəticəsində bəşəriyyət xeyli təcrübə toplamışdır. Lakin bütün bunlar işin hələ başlanğıcıdır. Dilçilik elmi ulu dilin kifayət qədər aydın təsəvvür edilməsi üçün hələ böyük zəhmətə qatlaşmalıdır (41, 17, 36).

B.Xəlilov Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı mövzusunda tədqiqatlarında müxtəlif sistemli dillərdə feil köklərinin homogenliyini müəyyənləşdirmişdir. B.Xəlilov Azərbaycan dilindəki söz köklərinin izlərini qeyri-türk dillərindəki analoji köklərdə axtarmış və real elmi nəticələr əldə etmişdir (33; 34). Alim yazır: “İlkin köklər təsdiq edir ki, müxtəlif dil ailələrindəki bir çox sözlər eyni mənbədən təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. İlkin köklərin eyni mənbədən olmasını həm onların zahiri, həm də daxili cəhəti təsdiqləyir. Başqa sözlə, ilkin köklərin forma və məna vəhdəti müxtəlif dil ailələrindəki faktlar əsasında özünü doğruldur. Faktlar isə təsadüfi xarakter daşımır,

əksinə, mükəmməl və inandırıcıdır (34, 62). Ç.Qaraşarlı da nostratik nəzəriyyənin müddəalarını müdafiə edir: “Nostratik dilçilik nəzəriyyəsinə görə, Avropa, Asiya və Afrika qitələrində yayılmış çağdaş türk dil ailələrinin daşıyıcıları heç də əzəldən bu ərazilərdə doğulmamışlar; aralarında çox qədim bir qohumluq olan bu dillərin daşıyıcıları eyni mərkəzdən – onların hamısı üçün ortaq olan ümumi bir vətəndən çıxmadırlar” (48, 12). O qeyd edir ki, türk dillərinin başqa dil ailələri ilə qohumluğunu göstərən dil faktları yalnız V.M.İlliç-Svitıçın və başqa dilçilərin göstərdikləri nümunələrlə məhdudlaşmır. Latın və türk dillərində aşkar etdiyimiz leksik paralellərin bir çoxunun nostratik mənşəli olduğunu, yəni sonrakı kontaktlarla bağlı olmadığını güman edirik. Bu paralellərin bir çoxu sabit fonetik qanunauyğunluqlar əsasında fərqlənir (48, 14). Müsbət haldır ki, Ç.Qaraşarlı eyni söz köklərinin müxtəlif dillərdəki variantlarını homogenlikdə görür.

Azərbaycan dilçiliyində də nostratik ideyanın əleyhinə çıxış edən alimlər var. Məsələn, türk dillərinin, xüsusilə oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, kök sözlərin fonomorfoloqiyası ilə sanballı araşdırmalar müəllifi olan M.Yusifov nostratik nəzəriyyənin əsassız olduğunu iddia edir. M.Yusifov qeyd edir ki, qohum olmayan dillərdə üfüqi keçid istiqamətli ardıcıl, həmçinin şaquli keçid istiqamətli paralel əlaqələrin mövcudluğu mütəxəssislərdə dünya dillərinin ümumi bir ulu kökün məhsulu olması fərziyyəsini əsaslandırmaq təşəbbüsünə gətirib çıxarmışdır. Lakin bu fərziyyə özündən əvvəl dünyanın ilkin arxitektonikası barədə fikir ümumiliyinin təsbit olunmasını tələb edir. Bu işə özlüyündə əlçatmaz bir problemdir. Onun fikrincə, dillərin ümumi mənşəyə malik olması barədəki fərziyyələr təkcə sistem və struktura görə yox, həmçinin areala görə də özü-

nü doğrulda bilməz (88, 62 - 63). Ancaq müəllif nəzərə almır ki, areal faktı əsas deyil, çünki qədim dövrlərdə insanların müxtəlif qitələrə miqrasiyaları nəticəsində dillərin bütün səviyyələrində diferensiallıqlar yaranmışdır. Əraziyə görə dillərin genetik birliyinin inkar olunması düzgün deyil. Son dövrlərdə nostratika mövzusunda aparılan yeni araşdırmalar bu ideyanın elmi əsaslarını daha da möhkəmləndirir. Müasir kompüter texnologiyaları dünya dillərinin kök sözlərinin geniş müqayisəsinə imkan verir və bu da düzgün statistika əldə etməyə şərait yaradır.

M.Yusifov müxtəlif sistemli dillərdə kök morfemlərin müştərəkliyini birhecalı köklərin müqayisəli təhlili, ikihecalı sözlərin müqayisəli təhlili, müştərək sözlərin motivasiya əsasında təhlili üzrə müəyyənləşdirərək həmin uyğunluqların təsadüfi olduğunu göstərir. Müəllif yazır: “Müxtəlif sistemli dillərdə kök sözlərin müştərəkliyinin səbəblərini insanların hansı məkanda yaşamasından asılı olmayaraq onların təbiət hadisələri ilə qarşılıqlı münasibətlərində axtarmaq lazımdır. Belə ki, şüurlu məxluq olan insanların təbiətlə təmasında oxşar imitasiyaların baş verməsi istisna sayılmamalıdır. Təbiət hadisələrinin oxşar imitasiyalarla qavranışı təfəkkürdə oxşar assosiasiyaların yaranmasına səbəb olur (89, 260-279). Beləliklə, M.Yusifov müxtəlif sistemli dillərdə oxşar köklərin mövcudluğunu analogi təfəkkürlə izah edir. Halbuki dünyanın müxtəlif dillərində müşahidə edilən oxşar söz köklərinin yaranmasını təfəkkür ümumiliyi ilə bağlamaq ideyası etimoloji araşdırmalarda öz əksini tapmır.

Bir-biri ilə qohum olmayan dil ailələrində müşahidə olunan kök sözlərdəki paralelliklər bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında iddia olunduğu kimi, qədim dil əlaqələrindən deyil, genetik birlikdən xəbər verir. Yəni müxtəlif dillərdəki söz

köklərindəki çoxsaylı analogiyaların heç də hamısı alınmalar şəklində izah oluna bilməz. Nəzəri cəhətdən problemə yanaşsaq, dil-dialekt səviyyəsində protodilin pradillərə, pradillərin isə müxtəlif dialektlərə, müxtəlif dialektlərin də müstəqil dillərə parçalanması şəklində ümumi inkişafın istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, sonradan yaranan dil ailələrinin necə formalaşdığını təsəvvür etmək mümkündür.

Müxtəlif sistemli dillərin etimoloji lüğətləri əsasında söz köklərinin müqayisəsini apardıqda mənşə birliyi faktı daha çox nəzərə çarpır, çünki etimoloji lüğətlərdə sözlərin ilkin formaları, arxetipləri əks olunur. Nostratik araşdırmalarda analoji söz köklərinin ortaq arxetiplərinin müəyyənləşdirilməsi dünya dillərinin vahid mənşəyi haqqındakı qənaətləri möhkəmləndirir.

Hələ XIX əsrdə A.Şleyxerin “ağac” və İ.Şmidtin “dalğa” nəzəriyyələri hind-Avropa dillərinin bir ulu kökdən yaranmasını sübut edirdi. Altayşünaslıqda və türkologiyada Altay və Ural-Altay nəzəriyyələri hər zaman böyük müzakirələrə yol açmış, bu ideyaların həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları olmuşdur. Son dövrlərdə aparılan qlobal etimoloji rekonstruksiyalar fərqli qrammatik quruluşa malik dillərin mənşə birliyini üzə çıxarır. Dünya dillərinin kök sözlərinin geniş miqyasda, kompleks müqayisəli-tipoloji təhlili monogenez ideyasının həqiqiliyini göstərir. Müqayisəli-tarixi metodun sərhədini aşan müasir tipoloji müqayisələr dil tarixinə yeni prizmadan yanaşma tələb edir.

Dilin dərin qatlarına nüfuz etmək üçün müxtəlif sistemli dillərin kök sözlərinin müqayisəyə cəlb edilməsinin mühüm əhəmiyyəti var. Həmin məsələdə, ilk növbədə, müxtəlif sistemli dillərə aid etimoloji, tarixi, tarixi-müqayisəli lüğətlər, mifoloji qaynaqlar, ən qədim yazılı nümunələr köməyə gəlir. İnternet resurslarının sürətlə artmasını, müx-

təlif dillərə aid yeni etimoloji lüğətlərin hazırlanmasını da nəzərə alsaq, indi dünya dillərinin kök sözlərini müqayisə etmək imkanları daha genişdir.

Türk dillərinin kök sözləri aşağıdakı leksik laylara ayrılır: nostratik lay (hind-Avropa və digər qeyri-türk dilləri ilə ortaq bazaya malik ən qədim lay), Ural-Altay layı, Altay layı, türk layı. Türk dillərinin də aid olduğu Altay dillərinin ən qədim sivilizasiya dillərindən biri olması dəfələrlə sübut edilmişdir. V.M.İlliç-Svitıç bu qənaətə gəlmişdir ki, Altay dilləri Ural, dravid, hind-Avropa dillərinə nisbətən nostratik dillərə daha yaxındır (ОСНЯ, I, 69). Ümumiyyətlə, hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə, Altay dillərinin daha qədimliyi ideyasının biz də tərəfdarıyıq. Şumer dilindəki söz köklərinin digər dil ailələri ilə nisbətdə daha çox türk dillərindəki söz kökləri ilə uyğunluq təşkil etməsi faktı türk dillərinin qədimliyini isbat edir.

Dünya dilçiliyinin son inkişaf tendensiyaları sübut edir ki, rekonstruksiyada yeni linqvistik metodlara ehtiyac var, ənənəvi metodlar artıq köhnəlmişdir. A.B.Dolqopolski tipoloji metodu yeni rekonstruksiya metodu kimi dəyərləndirmişdir. Həmin tipoloji metod dil universalilərinin öyrənilməsinə əsaslanır (164, 259). Məhz tipoloji müqayisələr geniş rekonstruksiya üçün zəngin faktlar verir, dünya dillərinin qohumluğunu üzə çıxarır. R.Yakobson tipoloji klassifikasiya və rekonstruksiyanın əlaqəsindən bəhs edərkən göstərir ki, tipoloji araşdırmanın nəticəsi olaraq qohum və qonşu dillərdəki uyğun və uyğun olmayan cəhətlərin təhlili müqayisəli-tarixi metod üçün qiymətli məlumat verir (324, 102).

Müasir dünya dillərində ortaq söz kökləri min illər ərzində morfonoloji dəyişmələrə, kök+şəkilçi fuziallaşmalarına məruz qalsalar da, etimoloji tədqiqatların köməyi ilə onların mənşə birliyini isbat etmək mümkündür. Doğrudur,

dünya dillərinin bugünkü mənzərəsi ilə genetik birliyi sübut etmək bir qədər çətinidir. Ancaq son dövrlərdə müxtəlif dillərə aid etimoloji lüğətlərin sürətlə nəşr olunması, elektron resursların artması müxtəlif sistemli dillərdə qədim söz köklərinin kompleks müqayisəsini aparmağa imkan verir. Fərqli dillərə aid etimoloji lüğətlərdəki dil faktlarını müqayisəyə cəlb etdikdə kök sözlərin həm fonologiyasında, həm də semantikasında inanılmaz bənzərliklə qarşılaşırıq.

Təbii ki, fərqli qrammatik struktura malik dillərdə homogen söz kökləri tarix ərzində morfonoloji deformasiyalara məruz qalmış, semantikalarını dəyişmiş, ilkin arxetiplərini bu və ya digər formada qismən qorumağa müvəffəq olmuş və yaxud da itirmişdir. Səs refleksləri, səs keçidləri, metateza, proteza, reduksiya hadisələri, fonotaktika xüsusiyyətləri nostratik köklərin etimoloji şərhində mütləq nəzərə alınmalıdır.

Dünya xalqlarının dillərindəki fərqli artikulyar xüsusiyyətlər, özünəməxsus fonotaktika sistemləri, arealların dəyişməsi eyniköklü sözlərin yüz illər ərzində diferensiallaşmasını sürətləndirmişdir. Burada min illərin keçdiyini, yəni zaman faktını da unutmamaq olmaz. Morfonologiyanın banisi B.de Kurtene yazırdı ki, müxtəlif dillərdə etimoloji cəhətdən yaxın olan fonemlər deyil, məhz morfemlərdir (203, I, 275). Türk dillərinin kök sözlərinin bir qismi ulu dildən qaynaqlanan dil vahidləridir. Tarixən müxtəlif sistemli dillərdə mənşəyi bir olan söz köklərinin həm semantik variantları, həm də müxtəlif allomorfları yayılmışdır.

Hər bir dildə innovasiyalar, modifikasiyalar nə qədər sürətli olursa-olsun, praformalar öz ilkinliyini bu və ya digər şəkildə qoruyub saxlayır. Qədim səslərin distribusiyaları nəticəsində ortaya çıxan allofonlar kök sözlərin morfonoloji təkamülünə səbəb olmuşdur. İlkin söz köklərində

morfonoloji dəyişmələrin nəticəsi kimi yaranan allomorflar müxtəlif dillərdə qorunmuşdur.

Protodillərin parçalanması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Q.Kazımov qeyd edir ki, təqribən, miladdan əvvəl XII minillikdən dilin inkişafında ikinci böyük mərhələ – protodillərin parçalanması mərhələsi başlayır və XII - VI minilliklər arası dil ailələrinin təşəkkül dövrü hesab olunur (41, 52). Qlottoxirologiya nəzəriyyəyə görə, protoaltay dilinin parçalanması, təxminən, bizim eradan əvvəl V minillikdə baş vermişdir. G.J.Ramstedtin fikrincə, qədim Altay dili bizim eradan əvvəl II minilliyin əvvəllərində parçalanmışdır (323, 8). İlk dilin kök sözləri müxtəlif dillərdə fonosemantik, morfonoloji dəyişmələrə məruz qalmış, kök sözlər hər bir dil ailəsinin fonotaktika xüsusiyyətlərinə uyşmuşdur.

Tədqiqatçılar göstərir ki, təxminən, 2-4 milyon il bundan öncə ilk dil nostratik mahiyyətli olmuşdur (98, 129). Dünya xalqlarının müxtəlif nümayəndələrinin DNT analizi sübut edir ki, irqindən, millətindən asılı olmayaraq, bütün bəşər eyni genofonda malikdir (116, 12). İnsanların müxtəlif irqlərə ayrılması isə qədim xalqların miqrasiyaları ilə bağlıdır. Yəni dəyişik coğrafi şəraitlə qarşılaşan insanların antropologiyasında, fizionomiyasında iqlim şəraitindən asılı olaraq təbii mühitə uyğunlaşma prosesi getmiş, min illər ərzində ətraf mühitin təsiri nəticəsində insan orqanizmi irqi əlamətlər qazanmışdır. Dil fərqləri də min illər ərzində insan tayfalarının müxtəlif bölgələrə, ərazilərə miqrasiyaları ilə bağlı yaranmışdır.

Kök dilin qədim elementləri dil ailələrində müxtəlif səviyyələrdə mühafizə olunmuşdur. Belə ki, hind- Avropa dillərinin qədim xüsusiyyətləri ölü xett və sanskrit dillərində, german dillərinin qədim elementləri ölü qott dilində,

türk dillərinin ən qədim elementləri daha çox sarı uyğur, xalac və çuvaş dillərində qorunmuşdur. Şumer dilindəki dil faktları türk dillərinin ilkin söz formalarının müəyyənləşdirilməsi üçün əvəzsiz qaynaqdır.

Keçid dialektlər olduğu kimi, dil ailələrində keçid xüsusiyyətləri əks etdirən dillər də var. Məsələn, şira yuqur dili monqol və türk dilləri arasında keçid dillərdəndir, çünki həmin dildə həm monqol, həm də türk dillərinin ortaq xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Hər bir dildə keçid dialektlər olduğu kimi, dil ailələri arasında da keçid dil ailələri mövcuddur. Məsələn, Ural dilləri türk dilləri ilə hind-Avropa dillərinin ortaq xüsusiyyətlərini əks etdirir. O cümlədən müxtəlif sistemli dillər arasında ortaqlığı mühafizə edən dillər də var. Məsələn, ən qədim türk dillərindən biri olan xalac türkcəsində *od // ot* sözü *hūot* biçimindədir (151, 95). Həmin söz forması Avropa dillərindəki *hot* “isti” sözü ilə həm semantik, həm də fonetik uyğunluq təşkil edir. Müqayisə edək: şum. *Utu* “günəş Allahı” (197, 154), qəd.türk. *od // ot* “od, ocaq”, ing. *hot* “isti”, qəd.ing. *ad* “od”, qəd.hind.-Avr. **ater* “atəş” (CCMCIЯ, 265). Bu uyğunluğu, bənzərliyi heç də təsadüfi hesab etmək düzgün olmaz. G.Dörfer xalaqları çuvaşlar istisna olmaqla, ən qədim türk dili adlandırır (151, 96). Yəni xalac türkcəsində qorunan bəzi elementlər türk dilləri ilə Avropa dilləri arasında ortaqlığın əlamətləri kimi özünü göstərir. Doğrudur, bu amili fars dilinin təsiri faktı kimi də izah etmək olar. Ancaq türkologiyada xalac dilindəki fərqli xüsusiyyətlər ən qədim dil faktları kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda qədim türk dillərindən olan çuvaş dilinin söz köklərindəki bir çox diferensial əlamətlər hind-Avropa dillərinin söz kökləri ilə uyğunluq təşkil edir.

Dünya dillərində qorunan kök sözlər, oxşar fonetik xüsusiyyətlər, hətta flektiv dillərdə iltisəqilik xüsusiyyətlərinin mövcudluğu və yaxud iltisəqi dillərdə flektiv xüsusiyyətlərin varlığı, iltisəqi dillərdə amorfluğun əlamətləri dilin monogenezliyini sübut edən amillərdəndir. Bütün bunlar qədim ulu dilin – protodilin izləridir.

İndiyə qədər müxtəlif türkoloji araşdırmalarda şumer, xett, etrusk, mayya dillərində olan paralel leksik faktlar ilə türk dillərinin leksik vahidləri qarşılaşdırılmış, müəyyən uyğunluqlar, analogiyalar müəyyənləşdirilmişdir. Xett dili hind-Avropa mənşəlidir, ancaq aparılan tədqiqatlarda, Altay, o cümlədən türk dilləri ilə kifayət qədər leksik uyğunluqların olması təsbit edilmişdir.

Ön Asiyanın ən qədim dillərini araşdıran İ.M.Dyakonov həmin dillərdə ilkin söz köklərinin (əsasən, feil köklərinin) *CVC (samit+sait+samit)*, *CV (samit+sait)*, *VC (sait+samit)* və *V (sait)* quruluşlu olduğunu göstərir (165, 100). Türkologiyada qədim söz köklərinin quruluşu mövzusunda ki araşdırmalarda da məhz həmin heca formalarının ilkinliyinə üstünlük verilir, çünki bəşər dillərinin mənşəyi birdir.

B.de Kurtenenin təbirincə desək, dildə də bütün təbiətdə olduğu kimi hər şey yaşayır, hərəkət edir və dəyişir (203, I, 13). Kök sözlər də fərqli morfonoloji və semantik divergensiyalara uğramış, protodildən törəyən dillərdə öz izlərini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Dilçilikdə monogenez ideyasının tərəfdarları bütün dillərin bir kökdən yaranması fikrini müdafiə edirlər. Poligenez ideyasının tərəfdarları isə müxtəlif dil ailələrinin ayrı-ayrı təşəkkül tapdığını güman edirlər.

Nostratik nəzəriyyə sübut edir ki, hind-Avropa, Altay, Ural, kartvel, dravid, sami dillərinin mənşəyi eynidir, çünki bu dillərdə elə analoji faktlar var ki, həmin faktlar dillərarası

əlaqələrin, alınmaların nəticəsi kimi izah oluna bilməz. M. Ru-
len qeyd edir ki, dillərin monogenezliyini linqvistik araşdır-
malarla bioloji araşdırmaların inteqrasiyasına əsaslanmaqla da
sübut etmək mümkündür (269, 17).

Dilçilik inkişaf etdikcə vaxtilə bir çox alimlər tərəfindən
qəbul olunmayan, skeptik yanaşılan nostratik konsepsiyanın
tərəfdarları da artmaqdadır. Müasir komparativistikada dilə
genetik-tipoloji yanaşma metodu onun əsas və vacib element-
lərindən birinə çevrilmişdir (247, 13). Son dövrlərdə dünya
dilçiliyində genetik-tipoloji metod müqayisəli-tarixi metodun
yeni bir qolu kimi tətbiq olunmaqdadır.

Bir-biri ilə kifayət qədər morfoloji, fonoloji, leksik-
semantik fərqlərə malik olan hind-Avropa dillərinə və digər
dil ailələrinə aid qədim söz kökləri ilə türk və ya geniş
aspektdə Altay dillərinə aid qədim söz köklərini müqayisə
etdikdə müxtəlif sistemli dillərdə homogen köklərin möv-
cudluğuna skeptik yanaşmaq lazım gəlmir. Məsələn, bəzi
bu tipli köklərin analogiyasına nəzər salaq: Azərb. *de-*,
qəd.türk. *tä-* “demək, danışmaq”, *til* “dil” (ПДП, 428, 430),
qar.-balk.dial. *ta-* “demək” (104, 72), qəd.isl. *tal* “söhbət”,
tala “danışmaq” (286, 268), el. *tiri* “danışmaq” (EL, 41), xet.
te, urar. *ti* “danışmaq” (53, 128), türk.dil. *as* // *aş* “yemək”,
iç- “içmək”, soğ. *āšam* “içmək, udmaq” (SD, 11), drav.
asem “içmək” (169, 76), alm. *essen* “yemək” (AAL, 177),
türk.dil. *dişi* // *tişi* “qadın, diş”, qəd.isl. *dis* “qadın”
(ССМСИЯ, 350), Azərb. *ər*, türk. *er* “kişi, igid, əsgər, qa-
dının həyat yoldaşı”, xal. *hər* “kişi” (151, 95), lat. *vir* “kişi”
(ЛРС, 1082), latış. *virš* “kişi, ər”, litv. *vuras* “kişi, ər” (175,
73), erm. *aru* “erkək” (305, 93), hind.-Avr. *her* “kişi”,
qəd.bask. *ar* “erkək” (EDB, 100), skif. *eor* “kişi” (142,
214), çin. *yiren* “yüksək mənəvi keyfiyyətləri olan insan”
(БКРС, 548), lat. *amor* “sevgi” (ЛРС, 67), qəd.türk. *amran*

“sevgi, dostluq” (ПДП, 364), türk. *imren-* “qibtə etmək, qısqanmaq”, qəd.bask. *amatu* “sevmək” (EDB, 92), qəd.türk. *ku // qu* “səs”, sansk. *ku* “səslənmək” (CPC, 164), fin.-uq. *kul* “əşitmək” (EWTTS, 45), kor. *kui* “qulaq” (263, 43), yun. *kaleo* “çağırmaq” (ЭСРус.Я, 188), şum. *gu* “səs” (SL, 11), irl. *guth* “səs” (CCMСИЯ, 49), fars. *guş* “qulaq” (46, 214) və s.

İki və yaxud üç dil ailəsində mövcud olan analogi köklər tarixən dil əlaqələrinin nəticəsi kimi də yarana bilər, ancaq çoxsaylı dil ailələrində müşahidə olunan analogi köklər ulu dilin ortaq söz kökləri kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, türkologiyada *kor*, *göz*, *gör-* sözlərinin kök morfemi **kō // *kü* hesab edilir (74, 301-304). Uyğur dialektlərində *gör-* feili *kö-* şəklindədir (УДС, 97). Məlum faktdır ki, türk dillərində *r~z* əvəzlənməsi söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Müqayisə edək: qəd.Mis. *qaā* “görmək, baxmaq” (EHie.D, 762), qırğ. *qara-* “baxmaq, nəzər salmaq” (Кир.РС, 367), Alt. *kara-* “baxmaq, görmək” (ATS, 98), sam.-ham. **gi* “görmək, baxmaq” (HSED, 208), drav. *gi* “görmək” (169, 43), qəd.hind. *kās* “görünən” (141, I, 154), qəd.bask. *kus* “baxmaq” (EDB, 21), fars. *kur* “kor”, çin. *kan* “baxmaq, izləmək” (БКРС, 256), *qū* “görüntü” (БКРС, 525), xat. *kuru* “görmək, baxmaq” (54, 102). Bu analogi faktlar sübut edir ki, kök sözlərin rekonstruksiyasında qohum olmayan dillərdəki faktlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dili ilə qədim dillər arasında leksik paralelliklər mövzusunda bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. 1983-cü ildə İ.Məlikov xett dili ilə Azərbaycan dili arasında çoxlu leksik uyğunluqlar müəyyənləşdirmişdir. Ancaq İ.Məlikov xett və Azərbaycan dilindəki uyğunluqların qədim areal əlaqələrinin nəticəsindən başqa bir şey olmadığını vurğulamışdır (53, 128). İ.Məlikov xett dilinin qədim forması olan

xatt dili ilə türk dillərindəki leksik paralellikləri də dil əlaqələri ilə izah edir (54, 100). A.Məmmədov (68, 6), F.Cəlilov (16, 160), T.Hacıyev (28, 25-34), Q.Kazımov (41, 133-146) şumer dili ilə Azərbaycan dili arasındakı leksik paralelliklər məsələsinə toxunmuşlar. A.Məmmədov şumer dili ilə türk dillərinin tarixi əlaqəsinin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır ki, şumer dili ilə türk dilləri arasındakı leksik və qrammatik eyniyyətlər bir tərəfdən şumer dilinin genetik və həm də tipoloji mənşəyini daha obyektiv şəkildə öyrənməyə şərait yaradırsa, digər tərəfdən də, türk dillərinə məxsus sözlərin tərkibində daşlaşmış bəzi köklərin arxetiplərini bərpa etməyə tutarlı əsas verir (68, 6). Q.Kazımov zəngin faktlarla şumer-türk leksik paralellərinin homogenliyini sübut etmişdir (41, 134-139).

O dillər ən qədim dillər hesab olunur ki, onlardakı faktlar ölü dillərdəki faktlarla uyğunluq təşkil edir. Bu baxımdan, türk söz köklərinin beşminillik yaşı olan şumer dilinin kökləri ilə daha çox uyğunluq təşkil etməsi bir çox məqamlardan xəbər verir. Şumer və türk dillərinin söz köklərindəki saysız bənzərliklər qədim qohumluğun, genetik bağlılığın relikti kimi qiymətləndirilməlidir. Dillərin sürətli, dinamik inkişafı isə heç də onların qədimliyini və monogenezliyini inkar etmir.

Qədim etrusk dili ilə türk dilləri arasında da bir çox leksik uyğunluqlar aşkar edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində Ç.Qaraşarlının (48), F.Cəlilovun (5) bu sahədə dəyərli araşdırmaları var. Tədqiqatlar sübut edir ki, qədim sivilizasiyalardan olan mayyalıların dilində türk dillərinin sözləri ilə analogiya təşkil edən müxtəlif leksemlər mövcuddur. Bu faktlar türkologiyada A.Karimulinin (347), İ.Doğanın (345) araşdırmalarında əks olunmuşdur.

Dilçilikdə dillərin qohumluğunu sübut etmək üçün müəyyən meyarlar mövcuddur. S.A.Starostin yazır ki, dillərin qohumluğunun sübutunda təsadüfi faktlarla qohumluğu isbat edən kök leksik layı fərqləndirmək bir qədər çətinidir (285, 779-793).

Əsası F.de Sössür tərəfindən qoyulan, sonradan isə Y.Kuriloviç və E.Benvenist tərəfindən təkmilləşdirilən larinqal nəzəriyyə hind-Avropa dillərində ilkin səslərin mənşəyinin izah olunmasında mühüm irəliləyişlərə səbəb oldu, söz köklərinin rekonstruksiyasında yeni istiqamətlərə yol açdı və daxili rekonstruksiya metodunun yaranmasına gətirib çıxardı. Universal mahiyyətli larinqal nəzəriyyə söz köklərinin inkişaf tendensiyasını düzgün izah edə bilir. Bu nəzəriyyə daha çox hind-Avropa dillərinə aid ilkin səslərin mənşəyi ilə bağlı olsa da, Altay dillərindəki səslərin yaranma məsələsinin şərhində də nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilçiliyində F.Ağasıoğlunun bu istiqamətdə apardığı morfoloji araşdırmalar mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir (1, 213-216).

İndiyə qədər türk dilləri ilə digər, qohum olmayan dillərdəki uyğunluqlarla bağlı müxtəlif tədqiqatlar və statistikalar aparılmışdır. Məsələn, A.İ.Qoqolyev yakut dili ilə hind-Avropa dilləri arasında 200-ə qədər söz kökünün uyğun olduğunu müəyyənləşdirmişdir (353). E.A.Makayevin hind-Avropa dillərinə aid etdiyi qədim köklərin bir çoxu türk dillərindəki söz kökləri ilə paralellik təşkil edir. Nümunələrə nəzər salmaq:

hind.-Avr.

ah “yemək”

bu “olmaq”

at(er) “ocaq”

türk.d.

aş

bol- // *ol-*

od // *ot* “ocaq”

<i>et // ed</i> “yemək”	<i>ye-</i>
<i>ki</i> “kəsmək”	<i>kəs-</i>
<i>tah (teh)</i> “diş”	<i>tiş // diş</i>
<i>has</i> “kəsmək” (213, 57-68).	<i>kəs-</i>

Hind-Avropa dillərində *aq-* “hərəkət etmək” kök feili var (254, 216). Türk dillərində də *aq-* // *ak-* // *ağ-* “qalxmaq, hərəkət etmək” feili mövcuddur. Müqayisə edək: qəd.isl. *aka* “getmək” (286, 221), urar. *agu* “ötürmək” (АСУЯ, 18), mon. *aqalila* “hərəkət etmək” (MTS, I, 20), rus. *exatb* “getmək”, yap. *aqeru* “qalxmaq, yüksəlmək” (БРРС, 4). Bu analogi faktları daha da artırmaq olar. Türk dillərində də *ak-* // *ağ-* feil kökü tarixən çoxfunksiyalı və çoxmənalı olmuşdur. Çoxfunksiyalılıq, omonimlik, polisintetiklik də ilkin sözlərin səciyyəvi əlamətlərindəndir.

Bu cür faktlar ilk baxışda təsadüfi oxşarlıq kimi görünə bilər. Ancaq belə analogi faktlar dil kontaktları ilə deyil, mənşəyin bir olması ilə əlaqələndirilməlidir. Ümumiyyətlə, dünya dillərindəki analogi söz köklərini 3 qrupa ayırmaq olar: 1) təsadüfi uyğun olan köklər; 2) əlaqə, kontakt (təmas) nəticəsində keçən sözlər; 3) genetik cəhətdən homogen köklər. Dünya dillərində təsadüfən uyğun olan sözlərin bir qismi təfəkkür yaxınlığı ilə, yəni hər hansı bir hadisəyə insanların eyni reaksiya verməsi ilə bağlıdır. Məsələn: Azərb. *hoppanmaq*, ing. *to hop*, Azərb. *vay*, ing. *wow (vau)* “təəccüb nidəsi”, fars. *va* “vay, aman” (ƏFSL, 82) və s. Bu tipli sözlər dünya dillərində təsadüfən uyğun gələ bilər.

Müxtəlif sistemli dillərdə genetik cəhətdən homogen olan sözlər nostratik köklərdir. Həmin köklər məhz dünya dillərinin nostratik mərhələsinin reliktidir. Dünya dillərindəki ortaq söz köklərini konkret bir dilə aid etmək düzgün deyil, yəni bu cür köklər vahid protodildən qaynaqlanırlar. Təbii

ki, nostratik söz kökləri hər bir dilin spesifik fonetik xüsusiyyətlərinə, fonotaktika qaydalarına uyğun forma almışdır.

Etirazlar ola bilər ki, dünya dillərinin qohumluğu yalnız söz səviyyəsində sübut edilə bilməz. Ancaq A.Məmmədov qeyd edirdi ki, dillərin yaxınlıq səviyyəsinin müəyyənləşməsində leksik qat əvəzsiz rola malikdir (68, 6). Eyni zamanda yalnız fonoloji uyğunluqlarla dünya dillərinin qohumluğunu isbat etmək olmaz. Morfoloji və sintaktik, yəni qrammatik uyğunluqlar da nəzərə alınmalıdır, lakin unutmayaq ki, bəşər dilinin ilkin forması məhz söz səviyyəsində idi. Qrammatik formalar, sintaktik konstruksiyalar protodilin sonrakı dövrlərində yaranmışdır. Buna görə də müxtəlif sistemli dillərin qohumluğunu sübut edən başlıca amil söz köklərinin leksik-semantik və fonoloji uyğunluğudur. Tipologiyasından asılı olmayaraq, hər bir dildə nostratik köklər bu və ya digər səviyyədə qorunmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, yer üzərində ulu dil protodillərə parçalandıqdan sonra eyni sözün izomorfları qohum protodillərdə (indiki dil ailələrinə aid kök dildə) hər bir insan cəmiyyətinin, hər bir tayfanın, xalqın səciyyəsinə müvafiq inkişaf yolu keçmişdir (41, 33). Son zamanlar dünya dilçiliyində aparılan araşdırmalar sübut edir ki, müxtəlif sistemli dillərin bir mənşəyə malik olması ideyası, həqiqətən də, gerçək fikirdir.

Müqayisəli-tipoloji və müqayisəli-tarixi metod bir-biri ilə inteqrasiya olunduqda nostratik dilçiliyin real nəticələri ortaya çıxır. Təsadüfi deyil ki, F. de Sössür vaxtilə yazırdı: “Rekonstruksiya yalnız müqayisə yolu ilə mümkündür” (82, 382). Məlumdur ki, etimoloji təhlil inandırıcı olmalı, dəqiq dil faktlarına əsaslanmalıdır. Daxili rekonstruksiyadan fərqli olaraq, xarici rekonstruksiya qohum dillərdəki analoji dil faktlarının tutuşdurulmasını da tələb edir.

Fikrimizcə, söz köklərinin bərpasında qohum olmayan dillərin də analogi materiallarından bəhrələnmək lazımdır. Dillərin monogenezlilik konsepsiyasına görə bu metodika çox münasibdir. Qlobal etimologiyadan istifadə zamanın tələbidir.

Nostratik aspektli araşdırma, ilk növbədə, müxtəlif sistemli dillərə aid zəngin analogi dil nümunələrinin toplanmasını tələb edir, çünki burada bir dil ailəsinin deyil, bir neçə dil ailəsinin faktlarının müqayisəyə cəlb olunması vacib şərtidir.

I FƏSİL

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ EYNİMƏNŞƏLİ İSİMLƏR

Dünya dillərində homogen sözlərin bir qisminə isim kökləri aiddir. İsim köklərinin müxtəlif qohum olmayan və yaxud qohum hesab edilməyən dillərdəki morfonoloji və semantik uyğunluqlarını nəzərdən keçirək:

***Ap “əcdad, ata, ana, tanrı”.** Bu qədim kök morfemin fərqli dil ailələrində və hətta dünyanın ölü dillərində derivatlarını müşahidə etmək mümkündür. İndiyə qədər həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində **ap* kökünü özündə mühafizə edən *apa // aba* sözü yalnız türk dilləri kontekstində öyrənilmişdir.

Türkologiyada **ap* morfeminin derivatı olan *apa // aba* sözünün ən geniş şərhi L.A.Pokrovskayanın tədqiqatında öz əksini tapmışdır (257, 29-32). Ancaq türkoloq qeyri-türk dillərindəki leksik paralelləri qeydə almamışdır. Azərbaycan dilçiliyində isə *aba // apa* sözünün əhatəli etimoloji izahını verən B.Əhmədovdur (19, 64). Araşdırmamızın B.Əhmədovun tədqiqatından fərqi odur ki, biz *aba // apa* sözünün kökünün – **ap* morfeminin etimoloji təhlilini yalnız Ural-Altay arealında deyil, nostratik dillər arealında vermişik və onun ulu dildən qaynaqlanan ilk köklərdən biri olduğunu müəyyənləşdirmişik.

**Ap* nostratik kökü qohumluq və yaş-cins bildirən müxtəlif sözlərin tərkibində fuziallaşmış, qəlibləşmişdir. E.V.Sevortyan *aba // apa* sözünün *ab-* // *av-* “yaşlı olmaq” feil kökündən yarandığını iddia etmişdir (ЭСТЯ, I, 56). Bizim fikrimizcə, bu ehtimal həqiqəti əks etdirmir. Çoxsaylı analogi faktlara əsaslanaraq, ehtimal edirik ki, *aba // apa* sözünün

kökü olan **ap* morfeminin mənşəyi səs imitativi ilə bağlıdır və həmin kök qədim dövrlərdə teonim səciyyəli anlayışlar da ifadə etmişdir. Tarixi-etimoloji baxımdan *apa* sözü düzəltmədir, VC (*sait+samit*) quruluşlu **ap* kökündən təşəkkül tapmışdır. Orxon-Yenisey yazılarına aid Kül Tigin abidəsində *eçü-apa* qoşa sözü “əcdad” anlamında işlənmişdir (75, 413). Məlumdur ki, qoşa sözlərdə ilkin semantika daha çox mühafizə edilir. XV əsrdə Ə.Nəvainin əsərlərində *ab* “ata” anlamındadır (AN, I, 21). Cağatay türkcəsində *aba // ebe* “ata” (COW, 1), *apa // epe* “böyük bacı” (COW, 12) mənalarında olmuşdur. G.Klauson orta əsrlərdə oğuz qrupu türk dillərində bu kökün variantlarından biri olan *ebe* “ana” sözünün işləndiyini qeyd edir (GC, 5).

Çağdaş türk dillərində **ap* morfeminin onlarla derivatı işlənməkdədir. Həmin kökün türk dillərində “kişi” və “qadın” semantikaları üzrə şaxələnməsi müşahidə olunur.

1) “kişi” semantikasi: *aba // abaa // abay* türkm. “ata”, şor. “ulu baba”, qırğ. “əmi”, “böyük qardaş”, tat. “əmi”, “böyük qardaş”, tat.dial. “əmi, dayı”, xak. “böyük qardaş”; *ubay* yak. “böyük qardaş”, *abaqay* “əmi”, *abıška // abuşka // upaşka* özb.şiv. “ər”, çuv. “ər”, başq. “dul kişi” (65, 362).

2) “qadın” semantikasi: *abay // apa // afa // apay // api* türk., tuv.dial., noq. “ana”, uyğ., özb.dial. “xala”, çuv. “qadın qohum”, türk.dial. “böyük bacı”, qaz. “böyük bacı”, tuv. “ana”, uyğ.dial. “böyük bacı”, başq. “böyük bacı, bibi”, Sib.tat. “xala, böyük bacı”, K.tat. “bacı”, *abakay // afakay // abkay* Alt., xak. “arvad”, tuv. “xanım”, tat. “xala”, K.tat. “xala”, çuv. “ata tərəfdən nənə”, *abla* K.tat. “bacı”, türk. “böyük bacı” (ЭСТЯ, I, 56), Sib.tat. *əbəke* “böyük bacı” (105, 87). M.Kaşğari *apa* sözünün ancaq qarluq türkləri arasında “ana” anlamında işləndiyini göstərir (DLT, IV, 38). E.V.Sevortyan türk dillərindəki *ebe* “yaşlı qadın” sözünü *aba* sözü-

nün fonetik variantı hesab edir (ЭСТЯ, I, 221). Orta əsrlərə aid türk (osmanlı) bədii qaynaqlarında *ebe* “nənə” anlamında işlənmişdir: *Yetim ağladı, ebesi bile ağladı* (Tar.Söz., III, 1383).

Türk dillərində **ap* kök morfeminin digər derivatları da var: Sib.tat.dial. *apa* “bacı, böyük bacı, xala” (СДСТ, 21), *apakə* “ana, xala” (СДСТ, 15, 25), türk. *aba* “qardaş arvadı, xala, böyük bacı” (TDE, 2; TETTL, I, 70), çuv. *appa* “böyük bacı” (ЭЧЯ, 30), *apat* “nəsil” (ÇTS, 16), tat. *ebi* “yaşlı qadın”, qaz. *apa* // *apay* “böyük bacı”, qar.-balk. *aba* “xala”, Alt.dial. *abaqay* “əmi”, *abaş* “ata xətti üzrə baba” (121, 198), uyğ.dial. *apa* “ana, böyük bacı” (УДС, 13), *ava* “ata, əcdad” (УДС, 170), ur. *apa* “böyük bacı” (УС, 30).

Türk dilindəki *abi* “böyük qardaş” sözü *ağa* və *bəy* sözlərinin kontaminasiyasından yaranmışdır, yəni həmin sözü **ap* // **ab* kökü ilə əlaqəsi yoxdur. Türk dillərində “ay” mənasında olan *apa* sözü də mövcuddur. T.Gülensoyun fikrincə, qədim türklər ayını tabulaşdırdıqlarına görə ona *apa* demişlər (TTTSKB, I, 72). Hal-hazırda monqollarda da ayı növlərindən birinin adı *ebsi* adlanır (MTS, I, 460). Deməli, türk dillərindəki *apa* “ana” və *apa* “ay” sözlərinin mənşəyi eynidir. M.Rəsənen *apa* “ana” variantının karluq, *aba* “ana” variantının isə oğuz dilləri üçün səciyyəvi olduğunu göstərir. O, bu sözün mənşəyini vokativliklə əlaqələndirir (VEEWT, 21). N.İ.Aşmarinin fikrincə, *aba* sözü uşaq dilinin imitasiyası ilə bağlı yaranmışdır (ЭСТЯ, I, 75).

Türk dillərində *aba* // *apa* qohumluq sözünün həm “ana”, həm də “ata” mənasında işlənməsinin səbəbini N.Y.Marrın bir fikri ilə izah etmək olar. N.Y.Marr yazırdı ki, vaxtilə ilkin dildə “ana” və “ata” semantikaları fərqlənmirdi (227, I, 98). **Ap* kök morfeminin “ulu əcdad”-“ata”-“ana”-

“din xadimi”-“tanrı”-“qardaş”-“bacı” semantik xətti üzrə şaxələnməsi qeyri-türk dillərində də müşahidə edilməkdədir.

Qədim dillərdə **ap* morfeminin izlərini görmək mümkündür: qəd.hind.-Avr. *appa* “ata” (PIEED, 156), qəd.yun. *abba* “ata” (ДГРС, 14), qəd.mon. *aba* “ata” (ЭСРДС, 71), sansk. *abala* “qadın” (CPC, 57), qot. *aba* “ər, kişi” (GED, 1), prus. *awis* “əmi”, *ava* “dayı arvadı, ana xətti üzrə xala”, lat. *avus* “baba” (JIPC, 122). Ön Asiyanın ölü dillərində də bu kökün leksik paralelləri var: akk. *abu* // *abum* “ata” (GOA, 9), aram. *ab* “ata”, şum. *ap* “əcdad” (165, 387), ass. *abu* “ata” (CDAL, 4; AD, I, 67), *abu* “ailə” (AD, I, 73), *abūtu* “atalıq” (CDAL, 12). A.M.Qazov-Qinzberq qədim yəhudi dilində işlənən *ab* “ata” sözünün mənşəyini uşaq nitqi ilə və ya səs təqlidi ilə bağlayır (139, 10).

Dünya xalqlarının mifologiyasında, dini terminoloji leksikada **ap* // **ab* kökünün relikti izlənilir: etr. *Aplu* “teonim, tanrı adı” (HDE, 15; ДМ, I, 49), skif. *Api(a)* “ana tanrıça” (5, 109). Həvvə “Kutadqu bilik” əsərində *Apa* adlanır: *Apa yazdı, Bayat qınadı* (Həvvə azdı, Tanrı onu qınadı). Həmin söz etrusk dilində də işlənmişdir (5, 142). Skiflər Zevsin arvadı Geyanı *Api* adlandırırdılar (142, 201). Şumerlərdə *Ap* tanrının əsas adlarından biri olmuşdur. Qədim hind vedalarında *Apas* ilahə adıdır. Xurrit mifologiyasında *Appu* “günəş Allahı”dır. Misir mifologiyasında isə *Apis* teonimi var (ДМ, I, 35, 36, 38). Yakut mifologiyasında *Abası* // *Abaası* // *Abaahu* “yuxarı, orta və aşağı dünyanın qəddar ruhlarından biri”dir (MHM, 21).

Bu faktlar da **ab* tipli əski söz köklərinin sakral mahiyyətindən xəbər verir. Müqayisə edək: bask. *abade* “rahib” (EDB, 72), ing. *abbey* (æbi) “rahib” (IAL, 17), rus. *аббам* “monastır”. A.Preobrajenski rus dilindəki sözün kökünü latın mənşəli *abbas* “ata” sözü ilə bağlayır. O, bu sözün qədim

slavyan dilindəki *avva*, qədim Suriya dilindəki *avvadili* “ata” sözləri ilə genetik əlaqəsinin olduğunu qeyd edir (ЭСР, I, 2). Belə faktlar sübut edir ki, müxtəlif sistemli dillərdə bir çox dini sözlərin də mənşəyində məhz qədim **ap* kökü dayanır. Bəzi qohumluq sözləri ilə dini anlayışları ifadə edən sözlər arasında mənə əlaqəsi var. Məsələn, *baba* sözünün fonovariantı olan *papa* sözü xristian dininin katolik qolunda “ali dini rəhbər” mənasında işlənir.

Azərbaycan dialektlərində *aba* “ana” (Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir, Gədəbəy, Quba, Zəngilan), *abay* “ləzgi arvadı” (Şəki), *abay* “qadın” (Qax), *abay* “bacı” (Çənbərək) sözləri işlənməkdədir (ADDL, 11). V.İ.Rassadin xakas dilinin kaçin, saqay dialektlərində işlənən *abaxay* “arvad” sözünü monqolizm hesab edir (266, 34). **Ap* kökünün derivatı olan *aba* // *apa* sözü Azərbaycan dilçiliyində çox zaman ərəb mənşəli söz kimi şərh edilir, ancaq araşdırmamız sübut edir ki, **ap* kökü nostratik mənşəlidir. Yəni **ap* kök morfeminin müasir dillərdən biri ilə bağlanması əsassızdır. Sami dillərinə aid ərəb dilindəki *əb* “ata” (ƏFSL, 168) sözü **ap* kökünün allomorfudur.

Müxtəlif sistemli dillərdə bu qədim kökün derivatları fərqli fonosemantik, morfonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. E.V.Sevortyan *apa* sözünün müxtəlif sistemli dillərdə işlənməsini qeyd etmişdir. O, analogi faktlar kimi tib. *a-pi*, kor. *aboni* “ata”, tox. *āp* “ata, əcdad” paralellərini vermişdir. Ancaq E.V.Sevortyan bu oxşarlığı dünya dillərində qohumluq sözlərinin uşaq dili ilə bağlı olması, həmin sözlərin eyni cür yaranması ilə izah edir (ЭСТЯ, I, 57). Halbuki analogi faktlar həmin sözlərin ortaq bir kökə bağlandığını üzə çıxarır. Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində çox zaman qohumluq sözlərinin müxtəlif dillərdə oxşarlığı faktı təsadüfiliklə, onların müxtəlif dillərdə eyni üsulla yaranması ilə

əlaqələndirilir. Biz bu fikirlərlə razılaşmırıq, çünki qohumluq sözləri dünya dillərinin ən qədim leksik layına aiddir. Slavyan dillərinin qohumluq sözlərini araşdıran O.N.Trubaçev, hind-Avropa dillərinin qohumluq sözlərini tədqiq edən M.M.Quhman dünya dillərində bu tipli sözlərin təsadüfən uyğunluq təşkil etməsi haqqında olan fikirləri tənqid etmişlər (ЭСТЯ, I, 58).

Q.E.Kornilov mac. *apa* “ata” sözünü çuv. *atta* “ata” sözünün allomorfu hesab edir. O, mac. *nadapa* “baba”, çuv. *upaška* “ər” sözlərinin də *apa* kökündən yarandığını qeyd edir (192, 28). Fikrimizcə, *ata* sözü ilə *apa* sözünü eyni kök yuvasına aid etmək düzgün deyil, çünki *t~p* əvəzlənməsi morfonoloji cəhətdən uyğun səs keçidi deyil. Q.Kazımov şumer dilindəki *aba* “atalar” sözü ilə *ab* “inək” sözünün semantik əlaqəsinin olduğunu qeyd edir. O, *ab* sözünün, ümumiyyətlə, “valideyn” mənasını bildirdiyini göstərərək, yazır ki, heç şübhəsiz, bu söz insanın ana insanla, ana heyvanı eyni cür adlandırdığı daha ibtidai dövrlərin yadigarıdır (41, 143).

Qədim kot dilində *op*, kelt dilində *ob* // *op* sözləri “ana” mənasındadır. Həmin söz vaxtilə Çində yaşayan hunların əcdadı syunların dilində də işlənmişdir (262, 36). N.M.Budayev yapon dilində işlənən *oba* “xala”, *sobo* // *puba* “nənə” sözlərini türk dillərindəki *apa* sözünün leksik paraleli kimi şərh edir (135, 196, 182). Altay dillərinə aid yapon dilində *ap* // *ab* kök morfeminin anlautuna protetik səs əlavə edilib. Latin dilində *abavus* “əcdad”, *ab-abiva* “ulu nənə” (JIPC, 12), *avus* “baba” (213, 149) sözlərinin işlənməsi bu kökün ən qədim sözlərdən biri olduğunu təsdiqləyir. Həmin sözlərdəki *v* samiti *b* samitinin refleksini əks etdirir. Xetşünas V.V.İvanov latin dilindəki *avus* sözünün xett əlyazmalarındakı *huhha* “baba” sözü ilə əlaqəsi olduğunu güman edir (173, II, 44).

M.R.Fedotov *aba* sözünün monqol mənşəli **ebei* “ana” sözündən yarandığını göstərir (Фед., I, 53). Halbuki bu ehtimalın heç bir əsası yoxdur, çünki ilkin kök sözlər təkhecalılıqdan çoxhecalılığa doğru inkişaf etmişdir. Müasir monqol dilində ilkin praforma mühafizə olunmuşdur: *ab* “ata” (MPC, 17). Dünya dillərində bu kökdən *b // p*, *b // v* refleksləri ilə qadın və kişi semantikalı qohumluq və yaş-cins bildirən sözlər təşəkkül tapmışdır: tunq.-manc. *apa* “baba” (ССТМЯ, I, 47), *apa* “baba, böyük əmi, dayı”, *aba* “ata” (ССТМЯ, I, 8), ukr. *avva* “ata” (EDU, I, 5), mon. *abaaq* “əmi” (MTS, II, 4), *abaqa // abuqay* “xanım, şahzadə arvadı” (MTS, II, 5), mord. *ava* “qadın, arvad, ana” (ЭСМЯ, I, 5), kürd. *apo* “ata”, udm. *apa // apay* “böyük bacı” (ЭСУЯ, 96), bask. *aba* “ata” (EDB, 123), yap. *abekku* “qız” (БРЯС, 2), kor. *appa* “ata” (KED, 1074), tac. *apa* “böyük bacı”, çin. *wawa* “qız, uşaq, körpə” (БКРС, 460), av. *ebel* “ana”, qunz. *abu*, tabas. *aba*, xvar. *abu*, qin. *obu* “ata” (СССДЯ, 99), fin. *apa* “ata, erkək” (ФРС, 41), esk. *apa* “baba” (СЭР, 33), kor. *abe // abi* “ata” (263, 211), yuk. *awa // abua // abu* “böyük bacı” (HDY, 115). G.Dörfer monqol və türk dillərinin ortaq elementi hesab etdiyi *abaqa* “ata, qardaş” sözünün mənşəyini *aba* “ata, qardaş” morfemi ilə bağlayır (TMEN, 108).

Amerikanın ən qədim sakinlərindən olan amerindlərin dilində **pa* “bacı” sözü var (AED, 20 - 21). Metatezanın söz yaradıcılığında fəal rolunu nəzərə alsaq, **ap* kökü ilə **pa* köklərinin genezisinin eyni olması qənaətinə gəlmək olar. Amerikanın aborijen xalqlarından olan keçuya və mayya dillərində *ipa* sözü “atanın bacısı” mənasındadır. A.Karimulin bu sözü türk dillərindəki *apa* “böyük bacı” sözü ilə qarşılaşdırır (347).

Mənşəyi səs imitativi ilə bağlı olan *ab // ap* kökü son-

radan sakral anlayış ifadə edən sözə çevrilmiş və semantik inkişaf nəticəsində qohumluq və yaş-cins bildirən sözlərə transformasiya olunmuşdur. **Ap* kökünün qədim dillərdə mifoloji-teonim anlamlı söz kimi də işlənməsi sübut edir ki, qohumluq sözlərinin bir çoxunun mənşəyində məhz sakral anlayışlar dayanır.

An* “canlı, canlı varlıq**”. **An* kök morfemi dünya dillərində fərqli semantikalar üzrə şaxələnmişdir. Dünya dillərində **an* kök morfemindən “canlı” - “bədən” - “nəfəs, ruh” - “insan” - “heyvan” - “tanrı” - “göy, səma” semantikalı onlarla yeni söz yaranmışdır. **An* kök morfemi *in // en // am // um* allomorflarına parçalanmışdır.

Qədim hind-Avropa dillərində **an* (h-an) “əcdad” kökü işlənmişdir (PIEED, 132). *An* nostratik söz kökü bir çox törəmə sözlər üçün ilkin mənbə, yuva olmuşdur. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə bu kökün ancaq “heyvan” semantikasını üzrə təhlili verilmişdir (ЭСТЯ, I, 152-153). Halbuki **an* kök morfemi indi sadə hesab edilən bir çox “bədən, tanrı, can, nəfəs, insan, heyvan” semantikalı sözlərin etimoloji əsasında dayanır.

An* “bədən**”: sansk. *anqa* “bədən” (CPC, 22; SED, 4). Müasir türkmən dilində *an* kökünün allomorfu olan *in* “bədən” kökü qorunmuşdur (Туркм.РС, 353). Qədim türk dillərində *yın // jin // in* “bədən” sözü işlənmişdir (ДТС, 261).

An // in kök morfemi müxtəlif dillərdə fərqli fonetik dəyişmələrə məruz qalmışdır. Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi və yaxud, əksinə, qapalı saitlərin açıq saitlərə keçməsi kök sözlərə xas fonoloji xüsusiyyətlərdəndir. Bu nostratik kökdə morfonoloji inkişaf nəticəsində protetik səslər yaranmışdır: hind. *tanu* “bədən” (158, 31), fars. *tən* “bədən” (ƏFSL, 615), çuv. *çan* “bədən”, qəd.fars. *tanu*, skif. *tanu* “bədən” (Фед., II, 84). Yəni *tən // tan // çan* kök-

lərindəki ilkin samitlər protetik səslərdir. Fars dilindəki *tən* sözü nostratik **an* kökünün fonovariantıdır. Həmin fonovariant qədim qırqçaq abidəsi “Kodeks Kumanikus”da qeydə alınmışdır: *ten* “bədən” (CC, 286).

***An “can, qəlb, nəfəs, həyat, ruh”**: qəd.isl. *ond* // *andi* “qəlb, ruh, nəfəs, həyat”, *anda* “nəfəs almaq”, norv. *anda* “nəfəs almaq”, yun. *anemus* “nəfəs” (286, 222), protogerm. **anadan* “ruh, nəfəs”, **anan* “nəfəs almaq” (EDPG, 26- 27), İran.: **an* “nəfəs, nəfəs almaq”, “ruh, can” (ЭСИЯ, I, 153), qəd.hind.-Avr. *anə* “nəfəs almaq”, *ansu* “ruh” (AHDIER, 4), **an* “nəfəs, nəfəs almaq” (ССМСИЯ, 145), lat. *animus* “ruh, qəlb, nəfəs” (ССМСИЯ, 94), çin. *hun* “ruh, qəlb, ölmüş insanın ruhu” (БКРС, 201), fars. *can* “ruh, həyat, yaşayış, ürək” (ƏFSL, 749). J.Pokornunun protohind-Avropa dilləri üçün bərpa etdiyi söz kökləri arasında **an(ə)* “nəfəs almaq” kökü var (PIEED, 115). Həmin fakt da ilkin kök morfemləri üçün səciyyəvi olan sinkretikliyin göstəricisidir.

Türk dillərindəki *tin-* “nəfəs almaq, dincəlmək” (*dinc*, *dincəl-*, *dinlen-* sözlərinin kökü də buradandır), hind-Avropa dillərindəki **an* “nəfəs almaq” sözləri eyni yuvadan törəmişdir. Burada *t* protetik səsdir, *in* kökü isə **an* kökünün allomorfudur. Müqayisə edək: soy. *tin* “həyat, nəfəs” (267, 112), qırq. *tin* “canlı” (CC, 287). XV əsrdə özbək dilində *tun-* feili “dincəlmək, nəfəs almaq, toxtamaq” mənasında işlənmişdir:

*Kirk yoşda fakr oyinin aqar kasb etmading,
Arbain çekmak bila ul xosil ulmoktin tunqul*
(AN, III, 255).

Bu kökdən *n* // *m* refleksi ilə müxtəlif dillərdə “canlı” anlamlı sözlər təşəkkül tapmışdır. Şamanizmdə *ama* sözü

“ruh” mənasındadır. Altay dillərində **one* “şaman, ruh” sözü mövcuddur. Bəzi mifoloji anlayışların genezisində bu morfem dayanır. Altay etimoloqları həmin morfemi *onqon* sözünün kökü kimi bərpa edirlər (EDAL, 1054). “Avesta”da *anva* “həyat gücü” mənasındadır (278, 219).

An* “heyvan**”. İlk forma türk dillərində sağır nunla işlənmişdir: *aŋ*. Yəni bu kökün samiti diffuz səsdən ibarət olmuş, sonradan həmin səsin parçalanması baş vermişdir. Çağdaş türk dillərində ümumi “heyvan” mənası daralmışdır: Alt., tat.dial. “maral”, qar., noq., qırğ. “yırtıcı heyvan, ov heyvanı” (Кып.РС, 37), şor., qaz. “yırtıcı heyvan” (КРС, 16), xak.dial. “yırtıcı heyvan” (155, 140), Alt.dial. “yırtıcı heyvan, maral” (120, 102). Bəzi türkoloqlar bu sözün *ağ~av-ov-* feil kökündən yarandığını iddia edirlər (ЭСТЯ, I, 152-153). Bizim fikrimizcə, həmin qədim sözün *ov-* // *av-* feil kökü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. *An* sözünün mənşəyi isim kökü ilə əlaqəlidir. *An* kökü ən qədim sözlərdən biridir və nostratik mənşəlidir.

B.Əhmədov Azərbaycan dialektlərində və digər türk dillərində işlənən *ənik* “it balası” sözünün mənşəyini **an* “vəhşi heyvan” kökünə bağlayır. Alimin fikrincə, tatar şivələrində işlənən *əngə* “dişi” sözü isə *önq* // *öq* kökünə bağlanır ki, onun da mənası “doğan, nəsil artıran” olub, *an+a* sözü ilə birləşir (19, 87). Q.Kazımov türk dillərindəki *enik* “ay balası, şir balası” sözü ilə *ana* sözünün kökləri arasında əlaqə olduğunu bildirir (42, 111). E.Quliyev **an* arxetipinin “heyvan”, “insan” prasemantikasını əks etdirdiyini qeyd etmişdir. Tədqiqatçı ehtimal edir ki, söz əvvəlinə səs artırılması ilə bu qədim kökdən yeni-yeni sözlər təşəkkül tapmışdır (199, 140).

Türkmən bədii qaynaqlarında **an* kök morfeminin derivatı olan *anda-* “ovlamaq” feili işlənmişdir: *Bişelerin av andayan şiri sen* (TKES, 28). Araşdırmamız göstərir ki,

dünya dillərində **an* nostratik kökündən “heyvan” semantikalı çoxlu sözlər yaranmışdır. Məsələn, lat. *animal* “heyvan”, ər. *anz* “keçi”, amer. *ano* “cavan heyvan” (AED, 47). Həmin kökün inkişafında müxtəlif samitlərin protetikliyi müşahidə olunur. Məsələn, kom. *çanb* “at balası”, est. *sonn* “öküz”, fin. *sonni* “öküz” (КЭСКЯ, 301).

Müasir monqol dilində *anq* “yırtıcı heyvan”, *anqla* “ovlamaq” paralelləri mövcuddur (MTS, I, 70). Qədim monqol dilində isə *anq* “ov” sözü işlənmişdir (MED, 3). Sibir tatarlarının dialektlərində də *an* sözü “yırtıcı heyvan, ov” anlamlarını ifadə edir (СДСТ, 24-25). Çox güman ki, müasir türk dilində “vəhşi heyvanların yaşadıkları mağara” mənasında olan *in* sözü ilə *an* kökü eyni kök yuvasından təşəkkül tapmışdır.

Qədim türk yazılı qaynaqlarında *än* sözü “ov, şikar” anlamında qeydə alınmışdır. Bu kökdən yaranmış *änük* sözü “pələng balası” mənasında işlənmişdir (ПДП, 364). *An* “heyvan” kökünün digər derivatları da müasir türk dillərində mövcuddur: *anay* // *anyak* // *anak* tuv. “keçi balası, ev keçisi”, yak.dial. “ayı balası”, Alt. “ev keçisinin balası”, tof. “birillik keçi, maral, inək balası”, *ənük* // *enik* tuv. “küçük, it balası, cavan heyvan” (65, 364, 371), *enək* Sib.tat.dial. “dişi maral, dişi heyvan” (СДСТ, 50).

An “tanrı, səma”: kom. *en* “Allah, səma”, udm. *in* “səma” (КЭСКЯ, 99), qəd.perm. *jen* “səma, Allah” (КЭСКЯ, 99), *in* “xristian dinində Allahın anası, yəni Məryəm” (206, 131), qəd.alm. *ans* “Allah” (AHDIER, 4), protogerm. **ansu* “Allah” (EDPG, 30), şum. *an* “səma” (227, II, 48).

Şumer mifologiyasında *An* “göy tanrısı”dır (SL, 6; 96, 81). Akkad dilində də *An* // *Anu* sözü “göy, fələk, tanrı” mənalarında işlənmişdir. Şumer dilində *an-ki* sözü “kainat, yer, göy” anlamlarıdadır (91, 250). Qədim dövrdə “səma”

anlayışı bildirən sözlərin əksəriyyəti eyni zamanda “Allah, tanrı” anlamı ifadə etmişdir. “Tanrı”-“səma” keçidi universal semantik dəyişmələrdəndir. **An* kökünün allomorflarından biri **tan*-dir. T.Hacıyev şumer dilindəki *an* “səma, göy” sözü ilə türk dillərindəki *tanrı* sözünün kökü olan *tan* arasında bağlılıq olduğunu qeyd edir (28, 25-34). E.Quliyev də *tan*, *man*, *can* sözlərinin mənşəyində **an* “canlı” kökünün dayandığını göstərmişdir (199, 140).

Qədim türk yazılı abidələrində *tənri* “səma, ilahi” anlamındadır (ΠΔΠ, 429). Etrusk panteonlarının adlarında bu kökün izlərinə rastlanmaq mümkündür. Etrusk mifologiyasında *Tin* Yupiter, *Uni* // *Ani* Hera Allahlarıdır (5, 46). *Tanrı* sözü yakutların dilində *tanara* variantındadır. Ən qədim türkdilli xalqlardan olan sarı uyğurların dilində *tenir* “göy, səma, ilahi” mənasındadır (219, 117). *Tanrı* qədim monqol yazılı qaynaqlarında *denqri* şəklində işlənmişdir (KPI, 95). “Kodeks Kumanikus”da *tenqri* şəklində verilmişdir (CC, 286). Bu qədim sözdəki kök morfem **an*-dir, *t* protetik səddir. Müqayisə edək: mon. *tenri*, şum. *dingir*, yap. *ten* “səma, göy” (135, 193), çin. *tiān* “səma, Allah” (БКРС, 443). N.M.Budayev yapon dilindəki *ten* “səma, göy” sözünü *tanrı* sözünün paraleli hesab edir. Yapon dilindəki *tenşi* “mələk” sözü də bu kökdəndir (135, 181). Deməli, *tanrı* sözünün *tan* // *ten* kökünə bağlanması daha doğrudur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *tənri* bicimində işlənmişdir: *Tənri mənəm*, – *deyü su dibində çığrışur asiləri* (KDQ, 119).

Dünya xalqlarının mifologiyasında *an* // *in* // *tan* // *tin* komponentli müxtəlif teonimlər mövcuddur. Türk dilləri ilə genetik bağlılığı ehtimal edilən etrusk dilində *Tin* // *Tinia* baş tanrı olmuşdur. İtalyan dilçisi M.Alineyi etruskların baş tanrısı *Tinia* ilə türklərin *Tengri* teoniminin eyniköklü olduğunu göstərmişdir (5, 172). Müqayisə edək:

qəd.Mis. *Tennu* “ata Allah” (EHie.D, 638), etr. *Anı* “səma Allahı” (HDE, 13). Fars mifologiyasında *Anait*, yunan mifologiyasında *Aniy* teonimləri var (MC, 20).

Beləliklə, yuxarıdakı faktlar sübut edir ki, *an* kökünün ilkin semantikasında sakral anlayışların ifadəsi mühüm yer tutmuşdur.

An* “insan**”. Nostratik mənşəli *an* kök morfeminin dünya dillərində əsas mənələrindən biri “insan”dır: kor. *in* “insan” (263, 30), şum. *un* “əhali, kütlə” (SL, 18), qəd.hind. *janas* “tayfa” (ЭССЯ, VIII, 86), hind. *jan* “insan” (158, 33), oyr. *ənqe* // *ənqi* “nəsil, tayfa” (299, 47), çin. *jin* “insan”, s.uyğ. *rin* “insan” (219, 97), bury. *zon* “insan, əhali, xalq”, Alt. *yon* “xalq”, şor. *çon* “xalq”, çuv. *çin* “insan, xalq, cəmiyyət, ər”, yak. *дзон* “xalq, əhali” (Фед., II, 153, 154), tox. *onk* “adam” (ССМСИЯ, 390). “Avesta”da *An-u* “dünya, ətraf aləm, insanlar” mənasındadır (278, 218).

Bu sözlərin anlautundakı *d*, *ç*, *y*, *z*, *j* protetik səslərdir və *a~o*, *a~ı*, *a~i*, *a~ə*, *a~u* əvəzlənmələri baş vermişdir. S.Y.Malov sarı uyğur dilindəki *jin* “insan” sözünü çin mənşəli hesab edir (219, 31, 97).

Araşdırmamız göstərir ki, **an* nostratik kök morfemindən müxtəlif sistemli dillərdə yeni sözlər formalaşmışdır. Bu kök morfemin fonoloji inkişafında anlautda ilkin söz yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan səs protetikliyi özünü göstərir. Müqayisə edək: kom. *zon* “oğlan, oğul”. Komi etimoloqları bu sözü qədim hind dilindəki *jan* // *can* // *jana* “insan, yaradılış” sözü ilə müqayisə edirlər (КЭСРЯ, 106-107). Ərəb dilində *ins* “insan” sözü var. Nağıllarda işlənən *in-cin*, *ins-cins* qoşa sözündəki *in* kökü “insan” mənasındadır. Demək ki, ərəb mənşəli *insan* sözünün kökündə də **an* morfemi dayanır. Bu nostratik kökün fonoloji inkişafında *n* // *m* refleksi də izlənilir: ər. *amm(ə)* “xalq, kütlə”

(ƏFSL, 21), lat. *amikus* “dost”, fran. *ami* “dost” (FAL, 25), ass. *ammu* “əhali” (AD, I, 77).

An “insan” kökü dünya dillərində “kişi” - “qadın” semantik xətləri üzrə şaxələnməmişdir:

***An “kişi”**: qəd.alm. *an* // *ano* // *ene* “baba” (PIEED, 132-133), türk.dil. *ini* “kiçik qardaş”, *unay* “böyük əmi”, s.uyğ. *ene* “kiçik qardaş” (219, 25), fin. *eno* “dayı”, kar. *enoi*, vod. *ono* “dayı” (КЭСКЯ, 297), amer. *innu* “oğlan” (AED, 47), mon. *anda* “qardaş, dost” (MTS, I, 68), yap. *ani* “böyük qardaş” (БРРС, 21), bask. *anai* // *anae* “qardaş” (EDB, 93), qəd.yap. *ani* “böyük qardaş” (291, 49), qəd.çin. *ā-nu* “qardaş” (EDOC, 149), kom.dial. *unay* “böyük əmi” (КЭСКЯ, 297), protoesk. *inuy* “fərd, kişi, adam” (349, 313). Dünya dillərindəki paralel, analoji faktlar sübut edir ki, müxtəlif “kişi” semantik adların mənşəyində məhz **an* morfemi dayanır. Bəzi dillərdə *n* // *m* refleksi müşahidə edilir: İran. **ama* “kişi gücü” (ЭСИЯ, I, 152), neq. *ama* // *amay* “ata” (311, 187), drav.: *amme* “ata” (DED, 18), akk. *am* “ata xətti üzrə dayı, əmi” (GOA, 43). Ş.Sami türk dilindəki *amca* “əmi” sözünün kökünün ərəb mənşəli *amm* olduğunu göstərir (KT, 54).

***An “qadın”**. Türkologiyada *ana* sözünün *an* kökündən yaranması fikrini ilk dəfə A.Vamberi irəli sürmüşdür. O, *an* // *am* // *em* köklərindən türk dillərində yeni sözlərin formalaşdığını göstərmişdir. A.Vamberi, *əm-* feilinin də bu kökdən yarandığını qeyd etmişdir (EWTTS, 16). Spesifik sonor əvəzlənməsi baxımından həmin fikir reallığı əks etdirir. Bu qədim sözün kök formalarından olan *an* şəkli fin-üqor dillərinə aid perm dillərində mühafizə olunmuşdur. Belə ki, müasir perm dillərində *an* “qadın” mənasındadır. Qədim perm dilində isə həmin kök *in* (“ana”) variantında işlənmişdir (206, 131). Deməli, *ana* sözü bu

kökdəndir və perm dillərində ilkin praforma mühafizə olunmuşdur. Çin mifologiyasında *in* “dünyanın qadın başlanğıcı” anlamındadır.

Ana sözü türk dillərində aşağıdakı formalardadır: türk. *anne*, Alt., şor., q.qalp., qırğ. *ene* “ana”, “nənə”, xak. *inə*, başq. *inəy* “ana”, tuv. *ene* “xala”, *eney* “nənə”, tat. *ana* // *ani* // *ene* “ana”, “nənə”, “dişi”, başq. *inə* “dişi”, özb. *ona* “ana”, qaz. *ene* “qayınana”, türkm. “ata xətti üzrə nənə” (ӘСТЯ, I, 280), Sib.tat. *onna* “nənə” (112, 119), xal. *inə* “ana” (224, 29), cağ. *anaka* “ögey ana, süd anası, dayə” (COW, 11), sal. *ana* “qız, qız uşağı” (295, 92), dolq. *ine* “ana” (СДР, 28), qar.-balk. *aniya* “ana” (Кар.БРС, 65), s.uyg. *ani* // *aney* “ana, qoca qadın” (219, 16), uyg.dial. *aneka* “nənə” (УДС, 13).

Digər dillərdə də fərqli fonovariantlardadır: kom.dial. *un* “xala, ananın böyük bacısı” (КӘСКЯ, 297), *an* “qadın”, qəd.perm. **an`z* “qadın” (КӘСКЯ, 32-33), kom. *onya* “böyük qardaşın arvadı” (КӘСКЯ, 297), qəd.yap. *ane* “böyük bacı” (291, 49), kor. *anak* “arvad” (264, 211), alm.dial. *fenna* “qadın” (228, 49). Ehtimal ki, axırcı sözdəki *f* protetik səmdir, çünki həmin fonoloji proses digər dillərdə də müşahidə olunur. Məsələn, xet. *hannas* “qadın, ana”, *anna* “ana” (EDHİL, 174), amer. *anu* // *anne* “qız”, *enani* “qız” (AED, 47), *inai* // *ena* // *ana* // *anan* “xala” (AED, 154), *anu* “yaşlı qadın”, *ano* “qayınana” (AED, 162), el. *zana* “xanım” (EL, 11). Xett və elam dillərindəki fakt da bu nostratik kökdə anlautda səsartımını göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində *ana* sözünün mənşəyini digər kökə bağlamaq cəhdləri var. Məsələn, Ə.Rəcəbli bu sözün kökünü *an-* “anmaq” feili ilə əlaqələndirir (74, 276). Ancaq bu ehtimal analogi, paralel faktların müqayisəsi və ya tutuşdurulması zamanı təsdiqini tapmır.

**An* nostratik kökünün izlərini həm Ural-Altay, həm də digər dillərə aid sözlərin tərkibində görmək mümkündür: udm. *une* “xala”, mac. *anqu* “gəlin” (КЭСКЯ, 206), kor. *anye* “cavan qız” (KED, 1068), lat. *anus* “yaşlı qadın”, protoital. *anu* “yaşlı qadın” (EDL, 45), mac. *anya* “ana”, kor. *eni* “ana” (ЭСТЯ, I, 281), udm. *onya* “qardaş arvadı”, *anay* “ana” (ЭСУЯ, 93), mans. *ani* “böyük qardaşın arvadı”, xant. *anaqa* “qardaş arvadı”, yap. *ane* “böyük bacı” (БЯРС, 23), qəd.hind.-ar. *anqana* “xanım, qadın, arvad” (EWA, 6), sansk. *anqana* “qadın, dişi” (CPC, 22), İran. **āna* “nənə”, puşt. *ana* “nənə” (ЭСИЯ, I, 164), oset. *æne* “nənə” (ИЭСОЯ, I, 148), əfq. *ana* “yaşlı qadın” (143, 217), esk. *anan* “xala” (СЭР, 29), protokelt. **andera* “cavan qadın” (EDPC, 35), kom.dial. *un* “xala, ananın böyük bacısı” (КЭСКЯ, 297), bask. *anra* “qadın” (EDB, 93). Altay etimoloqları bu kökü *anu* formasında bərpa edirlər (EDAL, 306). Deməli, **an* kökündəki fonosemantik şaxələnmə müxtəlif dilləri əhatə edir.

T.V.Qamkrelidze və V.V.İvanov xet. *hannaš* “nənə”, qəd.alm. *ana* “nənə”, lat. *anus* “yaşlı qadın” sözlərinin arxetipini **han* “nənə” şəklində rekonstruksiya edirlər (141, II, 766). A.Kloekorst xet dilində işlənən *anna* sözünü *anna* tərkib hissələrinə ayıraraq, kökün **an* olduğunu ehtimal edir. O da əksər dilçilər kimi bu sözün səs təqlidi ilə bağlı olduğunu göstərir (EDHIL, 174). Deməli, dünyanın müxtəlif dillərində işlənən qohumluq sözlərinin mənşəyinin səs təqlidi ilə əlaqələndirilməsi dilin ilk sözlərinin səs təqlidi ilə bağlı yaranması fikrini dəstəkləyir. Ancaq bu, müxtəlif-sistemli dillərdə qohumluq sözlərinin homogenliyi ideyasını inkar etmir.

Qədim türkcələrdən olan xalac dilində *jın* “qadın” sözü mövcuddur (224, 9). *Jin* // *sin* formalarının paralel möv-

cludluğu ilə anlautdakı səslərin protetik olmasını isbatlayır.

**An* kökünün *am* // *um* allomorfu da dünya dillərində fonosemantik şaxələnməyə məruz qalmışdır. Qədim türk dialektlərində *um* “ana” sözü işlənmişdir (ДТД, 134). Məlum sonor əvəzlənmələri həm türk dilləri, həm də qeyri-türk dilləri üçün səciyyəvidir. *N* // *m* refleksi ilə bu allomorfu müxtəlif dillərdə “ana, diş, qadın” anlayışlarını ifadə edir: kor. *am* “dişi” (263, 44), sol., daq. *emeqe* “qadın” (333, 37), qəd.türk. *um* “ana” (QTAL, 53), sal. *ama* “ana” (295, 12), ər. *umm* “ana”, yəh. *emm* “ana”, ass. *ummu* “ana” (AD, XX, 120), *amū* “ana” (CDAL, 52).

XI - XIV əsrlərə aid türkmən yazılı qaynaqlarında *ene* “ana” mənasındadır (244, 42). M.R.Fedotov həmin sözü *eme* “dişi, qadın” sözü ilə müqayisə edir (Фед., I, 39). *Eme* sözü “dişi” mənasında macar dilində də işlənmişdir (EDH, 14). V.Q.Yeçorov *ama* sözünün “ana” mənasını daha qədim hesab edir (ЭЧЯ, 25). Müqayisə edək: şum. *ama* “ana”, el., xur. *amma* “ana” (165, 133), Sib.tat.dial. *ama* “ana”, sal. *ama* “ana” (ЭСРДС, 85), yap. *ama* “dayə”, *ama* “monarx qadın” (БРРС, 17), drav.: *ama* // *amn* // *amma* “ana” (DED, 18), akk. *ummu* “ana” (GOA, 42), qəd.isl. *amma* “nənə” (286, 222), rom.: *ama* “evdar qadın, ev sahibəsi” (EDRL, 22), çin. *ama* “ana” (БКРС, 25), qəd.çin. *a-ma* // *a-mu* “ana” (EDOC, 149), bask. *ama* “ana” (EDB, 89), *eme* “dişi” (EDB, 110).

Qədim türk mifologiyasındakı *Umay* qadın ilahəsinin adı da bu kökdəndir. Bu teonim *May-ene* də adlanır. Assur dilində *Umu* teonimi işlənmişdir (CDAL, 54). Asiyanın ölü dillərindəki leksik paralellər sübut edir ki, *ama* isminin mənşəyi **an* kökünün allomorfu olan **am* morfemi ilə bağlıdır və *m* // *n* refleksi ilə fonosemantik cəhətdən şaxələnməmişdir. Spesifik sonor samitlərin əvəzlənməsi qanuna-

uyğunluğuna əsasən bu sözlər homogenidir.

Həmin kök Ural-Altay dillərində fonoloji diferensiallaşmaya uğramışdır: çuv. *ama* “ana, dişi”, xant. *umu* “qoca qadın”, türkm. *emmi* “ana”, mans. *ama* “ata”, *əmə* “ana”, fin. *eme* “ana”, qırğ. *emi* “qoca qadın” (Фед., I, 39). Protohind-Avropa dillərində *am(m)a* // *ami* sözü “ana” anlayışını ifadə etmişdir (PIEED, 109). A.Məmmədov qədim türk dilindəki *uma* “ana” sözü ilə şumer dilindəki *uma* “yaşlı qadın, ana” sözünü müqayisə etmiş və həmin sözün türk dillərinin yarandığı dövrlərdən əvvələ aid olduğunu göstərmişdir (222,18).

Analoji faktlara nəzər salaq: mon. *em-e*, *em* “dişi, qadın” (MTS, I, 496), protokor. **amh* “qadın, dişi”, prototürk. **eme* “dişi, yaşlı qadın”, protomon. **eme* “qadın” (EDAL, 504), qəd.Mis. *amme* “qadın” (EHie.D, 268), bask. *eme* “qadın, dişi” (EDB, 168), ud. *ama* “atanın bacısı, bibi” (UAL, 43), daq. *emeq* “qadın” (258,80). XIII-XIV əsrlərə aid monqol lüğəti “Mukaddimat Al-Adab”da *eme* “dişi” sözü işlənmişdir (260, 159). Faktlardan göründüyü kimi, dünya dillərində *um* // *am* allomorfu həm qadın, həm də kişi semantik xətti üzrə şaxələnməmişdir.

Müxtəlif sistemli dillərdəki analoji faktlar göstərir ki, “nəfəs, bədən, can, ruh, tanrı, insan, heyvan” semantikalı sözlərin əksəriyyəti eyni kökdən yaranmışdır.

***At “ata”.** *Ata* qohumluq sözünün kökü vaxtilə şumer dilində işlənən *ad* (*d* // *t* refleksi ilə) “ata” morfemidir (SL, 18). A.Vamberi də *ata* sözünün *ad* // *at* kökündən təşəkkül tapdığını göstərmişdir (EWTTS, 24). **At* kök morfemi bəzi qədim və müasir dillərdə *VC* (*sait+samit*) formasını qorumuşdur: qəd.uqar. *ad* “ata” (329, 294), alb. *at* “ata” (EDL, 60).

Qədim dillərdə analogi faktlara nəzər salaq: qot. *atta*, el. **atta* (EL, 26), protokelt. *attyō* “ata” (EDPC, 46), xat. *atta* “ata” (172, 20), protogerm. **atta* “ata” (EDPG, 39), qəd.alm. *atto* “ata” (213, 121). Bu fərqlənmələr, əsasən, fonoloji səviyyədədir. Ən qədim türk dillərindən sayılan çuvaş dilində qott dilindəki nümunəyə yaxın formada – *atte* (“ata”) variantındadır (Фед., I, 70). Həmin kökdə müxtəlif dillərdə semantik diferensiallaşma – “kişi” semantikasından “qadın” semantikasına keçid də müşahidə olunur: fin. *äiti* “ana”.

Mifoloji qaynaqlarda *ata* sözünün işlənməsinə rast gəlirik. Məsələn, yunan mifologiyasında Zevsin qızının adı Atadır (DM, I, 63). Digər dillərdə də bu cür faktlar mövcuddur: qəd.hind.-ar. **ait* “Allah” (ИСП, 47), etr. *Aita* // *Ades* “kişi Allah” (HDE, 9). Qohumluq sözləri ilə sakral anlayışlar arasında semantik əlaqə, bağlılıq mövcuddur.

Qədim island dilində *Atli* kişi antroponimi işlənmişdir. M.İ.Stebliin-Kamenski həmin sözün *atta* “ata” sözündən yarandığını qeyd edir (286, 223). Çağatay türkcəsində *atke* sözü “atalıq” anlamını ifadə etmişdir (COW, 17). Digər dillərdəki analogi köklərə nəzər salaq: neq. *atki* // *atti* “qayınata” (311, 194), oyr. *adaa* “ata” (299, 21), amer. *atuna* “kişi qohum” (AED, 149), lat. *atta*, protoital., xet. *atta* “ata” (EDL, 60), drav. *attan* “ata”, *atte* “qayınana”, *atta* “xala, ana” (DED, 15), mord. *atya* “yaşlı adam, qoca, ər” (ЭСМЯ, I, 22), qəd.hind.-ar. *atta* “ana” (EWA, 10), qot. *atta* “ata”, bask. *aita* // *atta* // *aitxa* “ata”, *aiton* “baba” (EDB, 81), rus. *omey*, Sib.tat. *ətkə*, *ətiss* “ata” (112, 119, 120), yun. *atta* “ata” (EDG, 165).

Ehtimal edirik ki, sami dillərində işlənən *ado:n* (*t~d* əvəzlənməsi) “ağa” sözü bu köklərlə homogendir (126, 189). Bəzi türk dillərində də *t~d* əvəzlənməsi var: leb., saq.,

uyğ. *ada* “ata” (Фед., I, 70). Qədim türk dillərində *atı* sözü “nəvə” mənasını da ifadə etmişdir (ДТС, 67).

***Ar “su”.** Türk dillərində asemantikləşən qədim söz köklərindən biri nostratik **ar* “su” morfemidir. Bu qədim söz müxtəlif dillərdə *ar // ur // ür // ir // ır // er // or // ör* variantlarında yayılmışdır. Morfonoloji inkişaf nəticəsində **ar* (“su”) kökü müxtəlif dillərdə fərqli fonetik variantlar qazanmış, semantik və fonoloji diferensiallaşmaya məruz qalmışdır. Müxtəlif etimoloji araşdırmalarda bu kök haqqında danışılrsa da, onun etimologiyası, fonovariantları, morfonologiyası indiyə qədər tam şəkildə öyrənilməmişdir.

Su ilkin insan düşüncəsində müqəddəs anlayışlardan biri olmuşdur. *Su* mifoloji simvolikada da əsas elementlərdən biridir, həyat-ölüm dixotomiyasını (“ayrılma, bölünmə”) əks etdirir (ССМСИЯ, 76). Qədim türk mifologiyasında *İr* su tanrısıdır (15, 35).

Müxtəlif dillərdəki analogi faktlar sübut edir ki, *ar // ur // ır* (“su”) nostratik söz köklərindəndir. Ən qədim dillərdə həmin kökün işlənməsi faktı var. Məsələn, xet. *arr* “yumaq” (ССМСИЯ, 76, 77, 106), *ur // ura* “su, çay” (20, 49), qəd.bask. *ur* “su” (EDB, 58), şum. *hur* “su”, *uru* “su kanalı” (344, 9), qəd.Mis. *aur* “çay, sel” (EHie.D, 35), qəd.hind. *vār* “su” (213, 157; ИСП, 94), qəd.hind.-Avr. *ūr* “ax-”, qəd.isl. *ur* “kiçik yağış” (213, 83), *a(a)r* “çay” (286, 37). Müasir Altay dilində *ur-* “axıtmaq, tökülmək” feili işlənməkdədir (122, 176). Həmin fakt da ilkin kök sözlər üçün səciyyəvi olan sinkretikliyin izlərini yaşadır.

Hind-Avropa dilçiliyində bu kök çox zaman həmin dillərə məxsus söz kimi şərh edilib. Halbuki biz zəngin faktlarla sübut edirik ki, həmin kök morfem nostratik mənşəlidir. Altay dilləri içərisində müasir macar dilində *ar* kökü müstəqilliyini qorumuşdur: *ar* “çay, su axını” (BPC, 42). Digər

dillərdə də ilkin VC (*sait+samit*) forması mühafizə edilmişdir: ket. *ur* “su” (TCFA, 43), ləz. *ur* “göl”, darg. *ur* “durğun su”, tabas. *ar* “bataqlıq” (CCCDЯ, 75).

M.Kaşğarının lüğətində *arın* sözü “yuyunmaq” (DLT, IV, 41), V.V.Radlovun lüğətində *arnu* sözü “çay qolu” (OCTH, I, 300), *arna* sözü “zəif su axını” (OCTH, I, 296) mənalarında verilmişdir.

Türk dillərində morfonoloji inkişaf nəticəsində anlautda protetik səslər yaranmışdır: çuv. *şur* “bataqlıq” (ЭЧЯ, 339), başq. *şur* “mineral su, mineral suyu olan bulaq” (БРС, 663). Digər dillərdə də həmin kökdə protetik səslər var: drav. *ir* // *nir* // *dir* “su, rütubət, nəmişlik” (DED, 328). N.X.İşbulatov mac. *ar* // *sar* “su axını” sözünü udm. *şur* “çay”, kom.-zır. *şor* “kiçik çay”, başq.dial. *şar* “bataqlıq yer”, xant. *tor* “göl” sözləri ilə qarşılaşdırır (181, 33). A.A.Kamalov da xant. *tor* “göl”, mans. *tur* “göl”, kom. *tor* “kiçik çay”, udm. *şur* “kiçik çay” sözləri ilə mac. *ar* “çay, axın” sözlərinin eynimənşəli olduğunu göstərir (185, 41).

Türk dillərində “su” semantikalı bir çox sözlər var ki, onların mənşəyində məhz **ar* kök morfemi dayanır: ur. *arım* “bataqlıq yer, liman” (YC, 37), türkm., özb. *arna* “su kanalı” (UDİL, I, 54), qaz. *arna* “çay qolu, magistral kanal, çayın mənşəbi, çayın axdığı yer” (KPC, 17; KTS, 19), xak. *arsax* “çay kənarı” (XPC, 77), yak. *örüs* “çay” (ЯРС, 292). Müasir türk dillərinin dialektlərindəki bəzi sözlərin tərkibində də **ar* “su” kökü asemantikləşmişdir: Alt.dial. *arça* “şeh” (124, 140), yak.dial. *araat* “su axını”, *aral* “çay dərəsi” (ДСЯЯ, 49), xak.dial. *arığ* “ada” (155, 107).

Arqu // *arğı* // *arıq* şərqə türk dillərində “çay qolu, su axını, böyük çay” mənasındadır. J.Pokornu *aral* sözünün mənşəyini *ar* “su” kökü ilə bağlayır. G.J.Ramstedt *aral* sözünü monqolizm hesab edir. G.Dörfer və N.N.Poppe isə

həmin sözün monqol dillərinə məhz türk dillərindən keçdiyini qeyd edirlər (ЭСТЯ, I, 167). Hal-hazırda bəzi türk dillərində *ari* “çay qolu”, *arka* “kanal”, *aran* “suvarma kanalı”, *ardı* “çay qolu”, *armak* “bulaq, çay, su” mənalarınıdadır (19, 82). Tatar dilinin dialektlərində *oro* “su quyusu” anlamındadır (TTDS, 328). Digər analoji faktlar da mövcuddur: mon. *aral* “ada” (MTS, I, 77), qırğ. *aral* “ada” (Кыр.РС, 44), cağ. *aral* “dəniz”, qaz., noq., başq. *aral* “çay kənarında ada”, özb. *orol* “ada”, şor. *arıl* “ada”, yak. *aru* “ada”, *aral* “çay hövzəsi”, *arıq* “ada” (ЭСТЯ, I, 167). M.Fasmer yazır ki, Aral dənizinin adı da Altay dillərinə aid olan *aral* // *arl* “ada” kökü ilə bağlıdır (ЭСРЯ, I, 83).

***Ar** “su” kökünün morfonoloji inkişafında açıq saitin qapalı saitlə əvəzlənməsi (*a~ı*, *a~u*, *a~i*) daha çox müşahidə olunur: qəd.hind.-İran. *uār* “yağış” (143, 227), xak.dial. *urarqa-* “axıtmaq, tökmək” (155, 130), Alt.dial. *ur-* “tökmək, axıtmaq” (120, 161), mon. *urus-* “tökülmək, axmaq, sızmaq” (MTS, II, 1366). Yuxarıda verdiyimiz faktlar *ar* // *ur* “su” kökünün sinkretikliyi sübut edir. L.R.Trask bask dilindəki *uri* // *euri* “yağış” sözünün *ur* “su” kökündən yarandığını göstərir (EDB, 185). V.V.İvanov hind-Avropa və Baltik dillərinin dialektlərində su hövzəsi ilə bağlı sözlərin əksəriyyətinin **ur* “dəniz” kökündən yarandığını qeyd edir və həmin morfemin “nohur, hovuz, bataqlıq, göl” semantikalarından “dəniz” semantikasına doğru inkişaf etdiyini bildirir (171, 40).

Faktlar göstərir ki, **ar* “su” kökünün işlənmə arealı çox genişdir və onun hind-Avropa, İber-Qafqaz, Ural-Altay dillərində həm allomorfları, həm də derivatları var. Müasir türk ədəbi dillərində **ar* morfemi “su” mənasında müstəqil şəkildə, demək olar ki, işlənmir, yəni həmin kök türk dillərində, əsasən, asemantikləşmişdir. Ancaq bəzi türk dilləri-

nin dialekt və şivələrində *ar* kökünün ilkin *VC* (*sait+samit*) şəkli mühafizə edilmişdir. Məsələn, başq.dial. *ar* “çayın başlanğıcı, mənbəyi” (CHGT, 54).

Dilçiliyimizdə A.Rəhimov, N.Əsgərov, B.Əhmədov *ar* kökünün “su” anlayışı ilə bağlılığını qeyd etmişlər. A.Rəhimov Ural-Altay dillərində işlənən *arınıcıq* “kiçik göl”, *arna* “kanal, çay”, *arğı* “çay qolu”, *arkın* “çay hövzəsi”, *arğu* “çay, sel”, *arın* “su”, *armaq* “bulaq” sözlərinin kökünü *ar* “su” sözü ilə əlaqələndirir (76, 31). B.Əhmədov qədim və müasir türk dillərində işlənən *arınmaq* “təmizlənmək” sözünün mənşəyini də bu morfemlə bağlayır (19, 82). Bu fərziyyə doğrudur, çünki qədim türkcədə *yu-arit* qoşa sözü “təmizləmək” mənasında işlənmişdir (ДТС, 270). Həmin qoşa sözdə *ar* kökünün *yu* kökü ilə paralelliyi hər iki sözün “su” semantikasını əks etdirdiyini göstərir. “Altay dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *aral* “ada” sözünün etimonu **ar* şəklində bərpa olunsa da, ilkin məna “açıq yer” kimi verilmişdir (EDAL, 314). Halbuki türk dillərində *aral* (**ar+al*) tipli su anlayışı ilə birbaşa bağlılığı olan sözlərin əksəriyyətinin mənşəyində məhz **ar* “su” kök morfemi dayanır.

Azərbaycan dilinin Göyçay şivəsində işlənən *art* “su arxı” sözündə də **ar* “su” kökü asemantikləşmişdir (ADL, 18). Orta əsrlərdə türk (osmanlı) dilinə aid yazılı qaynaqlarda *ar* “üz suyu” anlamındadır (Tar.Söz., VIII, 17). Qədim sanskrit dilində *arqha* “müqəddəs su” sözü işlənmişdir. Həmin söz yapon dilində *r* samitinin reduksiyası nəticəsində *aka* şəklində qalmışdır (БРРС, 11). Müqayisə edək: qəd.bask. *erkan* “içmək” (EDB, 160), *irrio* // *errio* “çay” (EDB, 179), yap. *arai* “yumaq” (БРРС, 26), sansk. *arnava* “okean, dəniz” (CPC, 70), yak. *ürəx* “çay”, *örüs* “çay”, *ürüya* “bulaq”, fin. *aru* “çay, çay qolu”, İran. *aar* “su”

(192, 294), nivx. *ere* “çay” (193, 32), mans. *ari* “kiçik çay”, xant. *urı* “çayın mənbəyi” (КЭСКЯ, 207), ev.dial. *arī* “su axını, çay və göl arasındakı su axını” (ДСЭЯ, 18), ud. *orayn* “bulaq” (UAL, 183), xet. *aruna* “dəniz” (ИСП, 43).

Türk dillərində **ar* “su” kök morfemini özündə mühafizə edən sözlərdən biri də *arx* leksemidir. *Arx* sözü çağdaş türk dillərində fərqli fonovariantlarda və semantikələrdədir: türk.dial. *arık* “kiçik çay”, Alt., qırğ., tuv., lob., uyğ. *arık* (ЭСТЯ, I, 188), özb. *arık* “su kanalı” (UDİL, I, 54). G.Klauson XI - XV əsrə aid türkdilli yazılı qaynaqlarda *arık* // *arığ* // *ark* // *arğ* sözünün “suvarma kanalı, su yolu” mənalarında işləndiyini qeyd edir və bu sözün mənşəyini türk dilləri ilə bağlayır (GC, 214). M.Fasmer də *arx* leksemini türk mənşəli söz kimi izah edir (ЭСРЯ, I, 92). Altay dillərində coğrafi apelyativlərin etimologiyasını araşdıran L.V.Dmitriyeva *aral*, *arx*, *arı* sözlərinin **ar* “su” kökü ilə bağlı olduğunu qeyd etsə də, onun mənşəyini hind-Avropa və fin-uoqr dilləri ilə əlaqələndirir (162, 136).

Araşdırmalarda türk dillərindəki *arx* // *ark* sözünün mənşəyi müxtəlif köklərlə əlaqələndirilir. Məsələn, İ.Z.Eyyuboğlu *arx* sözünün kökünün ərəb mənşəli *hark*-dan qaynaqlandığını iddia edir (TDE, 38). E.V.Sevortyan *arx* sözünün mənşəyini **ar-* “axmaq, tökülmək” kökü ilə bağlayır (ЭСТЯ, I, 188). Ancaq bu ehtimallar digər leksik paralelləri müqayisə etdikdə öz təsdiqini tapmır. B.Əhmədov isə *arx*, *arık*, *irmaq* sözlərini “torpağı qazmaq” mənasında olan *or-* kökü ilə bağlayır (19, 39). Biz bu fikirlərlə razılaşmırıq. Həmin sözlərdə *ar* komponenti **ar* “su” kökünün izləridir. Ən qədim türkdilli qaynaqlarda *aruq* // *aruy* sözü “kiçik çay, su kanalı, çay kənarı” mənalarında işlənmişdir (ПДП, 360). “Qədim türk lüğəti”ndə *arîq* sözü “çay, arx” anlamlarında verilmişdir: *er arîq qazdı* “Kişi arx qazdı” (ДТС,

52). Əski türk dillərində *VCC* (*sait+samit+samit*) quruluşlu köklərin yaranması sonrakı hadisə olduğuna görə *arx* // *ark* forması törəmədir.

Müasir türk dillərində **ar* “su” kökünü öz tərkibində qoruyan sözlərdən biri də *irmaq* // *irmak* (*ir* // *ir+maq*) leksimidir. E.V.Sevortyan *irmak* sözünün etimologiyasından bəhs edərkən qeyd edir ki, həmin söz guya *ir-* “yırmaq” feilindən yaranmışdır. Onun qənaətinə görə, *ir-* feili ilə *yir-* “deşmək, yırtmaq” kökü arasında əlaqə var (ЭСТЯ, I, 665). Fikrimizcə, E.V.Sevortyan həmin sözün *arık* sözü ilə homogen olduğunu qeyd etsə də, onun mənşəyini düzgün izah etmir. Bu ehtimalı digər dil faktları təsdiq etmir. *Irmak* // *irmaq* // *yırtmaq* sözü müasir türk dillərində “çay, kiçik çay, çay yatağı, sel, su axını, körfəz, dərə” mənalarında işlənir (ЭСТЯ, I, 665).

Dünya dillərində **ar* “su” kökünün digər derivatları da mövcuddur: qəd.germ. **aura* “palçıq” (EDPG, 42), qəd. ing. *ēar* “dəniz” (141, II, 672), sansk. *arnava* “dəniz” (CPC, 70), Ur. *ura* “içmək” (EDUL, 37), yap. *arau* “su ilə yaxalamaq” (JTS, 44), *arai* “su ilə yumaq” (БЯРС, 26), *ura* “kiçik körfəz, suyun quruya daxil olmuş hissəsi” (JTS, 47), av. *ör* “çay” (СССДЯ, 75), oyr. *aru* “su” (19, 94), mans. *ara* “çay”, ev. *arba* “dənizdə qabaran, çəkilən su” (19, 85), darg. *urxi* “dəniz” (СССДЯ, 75), xant. *urz* “meşə gölü” (КЭСКЯ, 33).

Q.E.Kornilov xantı-mansı dillərindəki *tuur* // *tor* “göl” sözünün *tu* “yığıntı” - *ur* “su” sözlərinin birləşmələrindən yarandığını və bu sözlərin İran dillərindəki *aar* “su” kökü ilə bağlı olduğunu göstərir. O, həmin kök morfemi hun-çuvaş-bulqar (*er-ar-ur*) uyğunluqlarına aid edir (192, 25). Tədqiqatlar göstərir ki, **ar* “su” kök morfemi dünyanın əksər dillərində yayılaraq fonosemantik təkamül keçmişdir.

Xett mifologiyasında *Aruna* “dəniz Allahı”, skif mifologiyasında isə *Araks* “çay Allahı” mənalarını ifadə etmişdir. Volqa, Sırdərya, Amudərya çaylarının da qədim adı *Araks* olmuşdur (MC, 62).

Araşdırdığımız bu kök morfemin morfonoloji inkişafında metateza hadisəsi də müşahidə olunmaqdadır. Hind-Avropa dillərindəki söz köklərinin srukturunu tədqiq edən E.A.Makayev yazır ki, müasir rus dilində işlənən *рыба* (“balıq”) sözü qədim slavyan dillərində işlənən *ri* “su” kökü ilə *-ba* affiksinin birləşməsindən yaranmışdır (213, 44). E.A.Makayevin bərpa etdiyi *ri* sözü *ir // ur* (“su”) kökünün çevrilmiş variantıdır, yəni *ir* metateza nəticəsində *ri* formasına düşmüşdür. Vaxtilə Volqa (İtil) çayının adı *Ra* olmuşdur (32, 182). Y.Yusifov qeyd edir ki, Aratta ərazisindəki Rappa çayının mənşəyi “çay, su” anlayışı ilə bağlıdır. Mordva dilində *Rav* (“çay”) Volqa çayına verilən addır. Ola bilsin ki, həmin söz hind-Avropa mənşəlidir (87, 384). Əslində, hind-Avropa dillərində işlənən *rav // ra // ru // ri // re* komponenti ilə başlayan “su” semantikalı sözlərin əksəriyyəti (*ru, rud, river, reka* “çay” və s.) *ar // ir // ur // er* “su” kök morfeminin metatezaya uğramış variantıdır. Metateza hadisəsi nostratik söz köklərinin morfonoloji inkişafında özünü göstərən səciyyəvi kombinator hadisələrdəndir. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, E.A.Makayev *рыба* sözünün timsalında sübut etmişdir. Hind-Avropa dillələri *ar* morfemini həmin dillərlə bağlayırlar. Türkoloji tədqiqatlarda isə həmin kök türk dilləri ilə əlaqələndirilir. Bizim araşdırmamızın nəticəsi isə göstərir ki, bu qədim kök morfemin mənşəyini hər hansı bir dillə bağlamaq düzgün deyil. **Ar* “su” morfemi ulu dildən qaynaqlanan nostratik köklərdən biridir və müxtəlif dillərdə izini saxlamışdır.

Fərqli tipoloji quruluşa malik dillərdə həmin kök fonomorfoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır.

Türk dialektlərində *irim* sözü “körfəz” mənasında işlənir. İ.Zenkerin qeydlərinə görə, şərq türk dillərində *iren* sözü “su” anlamındadır (ЭСТЯ, I, 664). Bəzən tədqiqatlarda hidronimlərin əksəriyyətinin mənşəyinin tayfa adı ilə bağlanması müşahidə olunur. Fikrimizcə, bu, düzgün deyil. Məsələn, Araz çayının adında *ar* komponenti var. İndiyə qədər Araz hidroniminin müxtəlif etimologiyaları verilmişdir. Hətta Araz sözü *ər* sözü ilə və ya *as* tayfa adı ilə əlaqələndirilir ki, biz bununla razılaşmırıq.

Araz sözünün etimologiyası ilə bağlı N.Y.Marr, Y.Yusifov, A.Axundov, A.Rəhimov, Ə.Haqverdiyev, R.Yüzbaşov, M.Seyidov, B.A.Nikonovun müxtəlif ehtimalları var. F.Xalıqov (32, 33) və N.Əsgərov (26, 31) Araz çayının mənşəyini *ar* “su” sözü ilə əlaqələndirirlər. Araz indi də Azərbaycanın bəzi bölgələrində “sulu yer” mənasında işlənir. Q.Kazımov yazır ki, Araz sözü ümumən “su” (həm də bol və iti axan su) mənasında bir söz kimi təşəkkül tapdığından Qarabağ əhalisi, xüsusən Araz boyunda yaşayanlar indinin özündə də bol sulu adı bir arxı, güclü seli və ya bir çayı “araz” adlandırır (38, 73). A.Rəhimov Araz sözünün mənşəyini Ural-Altay dillərinə məxsus hesab etdiyi *ar* “su” kökü ilə bağlayır (76, 38). N.Əsgərov Araz sözünü “aslara aid su” mənasında izah edir (26, 31). B.B.Əhmədov da Araz hidroniminin mənşəyini *su* kökü ilə bağlayanlarla razılaşıır (19, 82). Y.Yusifov isə bu sözün mənşəyini hind-Avropa dillərinə aid qədim *art* “su” kökü ilə əlaqələndirir (87, 68).

Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində *arassuyu* “əkinin yaz suyu” anlamındadır (ADL, 16). Qazaxıstanda da Arıs adlı çay və göl var. Qazax dilçisi E.N.Janpeisov da Arıs hidroniminin *ar* morfemindən yarandığını qeyd edir (167,

116). Qədim osmanlı dilində *araz* “su axını” mənasında olmuşdur (ЭСТЯ, I, 188). Ə.Haqverdiyevin qeydinə görə, türk dillərində *ar* // *az* sözü “su” anlamında işlənmişdir. Ə.Haqverdiyev *Araz* sözünün *ar* “su” kökündən yarandığını qeyd edir. Onun fikrincə, türk dillərində işlənən *arəşən* “mineral su”, *ari* “çay”, *arna* “kanal” sözləri həmin köklə bağlıdır (31, 59 - 62). Qırğız dilinin Pamir şivəsində *ar* sözü “sahil, su ilə yuyulmuş çuxur” mənasındadır (188, 116).

Bir çox türk dillərində *ar* “su” kökünün *ir* // *or* // *ır* // *er* // *ur* allomorfları yayılmışdır. Azərbaycan dilinin Lerik şivəsində *hır* “narın yağış” anlamındadır (ADDL, 205). Azərbaycan dilində *horra* “sulu yemək” sözündə də *hor* komponenti “su” mənasındadır. Cəlilabad şivəsində *hor* “balqabaqdan hazırlanan duru xörək”, Gədəbəy, Qazax şivələrində isə *hornoyuş* “dərman bitkisinin qaynadılmasından alınan su” anlamında olan sözlər var (ADL, 228). Həmin sözlərdəki *hor* hissəsi **ar* “su” kökünün allomorfu olan *or* “su” kökünün fonetik variantıdır. K.Quliyevanın Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən *her* “kiçik arx”, *şirran* // *şurran* “nov, novalça” sözlərinin mənşəyini “su” semantikasına ilə bağlaması həqiqətə uyğundur (52, 37).

Müqayisə edək: bury. *arşən* “mineral, isti suyu olan bulaq”, xak. *arjan* “bulaq”, qırğ. *arasan* “müalicəvi, mineral suyu olan bulaq” (Kır.PC, 44). Mancur dilində *arəşən* “əbədi həyat gətirən içki” anlamındadır. İ.Zaxarov həmin sözün sanskrit dilindəki *rasayana* sözündən yarandığını ehtimal edir (МаН.РС, 53). Yakut dilində *arī* “ada” mənasındadır. O.N.Bötling bu sözü *aral* sözü ilə müqayisə edir (130, 432). Ada anlayışı ilə su anlayışının bağlılığı şübhəsizdir, çünki hər bir dildə yaxın semantikalı sözlərin bir-birinə keçməsinə aid onlarla nümunə var.

Dialekt və şivələrimizdəki bəzi sözlərin tərkibində *ar // ur* “su” kökünün izləri müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan dilinin Şamaxı şivəsində *urramağ-* feili “suvarmaq”, Salyan şivəsində isə “rütubətdən ovulub tökülmək” mənasındadır (10, 190). Müasir yakut və ya uyğur dillərində *ur-* “axmaq, tökülmək” feili işlənir. Bu fakt da *ar // ur* “su” kökünün korrelyativliyini göstərir. E.Murzayev qeyd edir ki, Avrasiyada *ir* komponenti ilə başlayan çoxlu müəmmalı hidronimlər var: İrbit, İrqiz, İraqadi, İrtiş (CHTT, 56). Türk xalqlarının yayıldığı ərazilərdə də *ur // ır* komponentli çoxlu hidronimlər mövcuddur. Hidronimlər digər onomastik vahidlərlə müqayisədə qədimliyi daha çox qoruyub saxlayır, mühafizə edə bilir. Türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə *ar // ur // ir // ır // ər* “su” komponentli sözlərin çoxluğu, hidronimlərin əksəriyyət təşkil etməsi həmin kökün hind-Avropa dillərində olduğu kimi, türk dillərində də geniş yayıldığını sübut edir.

Faktları nəzərdən keçirək:

- Ar – Başqırdıstanda Tanıp çayının sol qolu;
- Araq – Dağıstan ərazisində çay qolu;
- Araqvi – Gürcüstanın şərqində çay;
- Aral – Amu-Dərya çayının mənsəbində dəniz;
- Aran – Gürcüstanda çay;
- Arasan – Qazaxıstanda çay;
- Arq – Tacikistanda çay;
- Arqazi – Rusiyada göl;
- Arqa-Sala – Yakutiya çay qolu;
- Arqun – Altay dağlarında, Amur çayının qolu;
- Arqun – Şimali Qafqazda, Gürcüstanla Çeçenistan ərazisində çay qolu;
- Arqut – Şərqi Qazaxıstanda, Altay dağlarında, Katun çayının qolu;

- Arun – Türkiyədə çay;
 Artık – Yakutiyada çay və göl;
 Artık – Türkmənistanda çay ;
 Ardon – Şimali Osetiyada Terek çayının bir qolu (275, 15);
 Arçaman – Türkmənistan ərazisində, mineral bulaqlar olan yer;
 Arçar – Bolqarıstanda, Dunay çayının sağ qolu;
 Arıs – Qazaxıstanda çay;
 Arıs – Qazaxıstanda göl (müqayisə edək: Araz~Arıs) (198, 121-143);
 Erqus – Şimali Uralda çay;
 Əri – Başqırdıstanda, Buya çayının qolu;
 İrquz // İrqiz – Qazaxıstanda çay;
 İirkol – Qazaxıstanda göl;
 İirsu – Qazaxıstanda çay;
 İren – Rusiyada, Perm vilayətində çay;
 İra – Rusiyada, Murmansk vilayətində çay;
 Oralkol – Qazaxıstanda göl;
 Or – Qazaxıstanda, Ural çayının qolu;
 Uran – Başqırdıstanda, Samara çayının bir qolu;
 Urov – Arqun çayının qolu, Rusiya ilə Çin sərhədində;
 Urbulak – Qazaxıstanda çay;
 Uri – Selenqa çayının bir qolu (Baykal gölünə tökülür);

Avropa ölkələrində *ar* komponentli çoxlu hidronimlər var: İsveçrədə Aare (çay), Rumınyada Arçeş (çay), Yunanıstanda Arda (çay), İspaniyada Arba (çay), Arqa (çay), Fransada Ark (göl), Arros, Arras, Arun (çay), Arv (çay) (276, 25-27). Bütün bu analogi faktlar təsadüfi deyil.

**Ar* “su” morfeminin *ür* allomorfu türk dillərində *su* anlayışı bildirən bəzi sözlərin tərkibində qorunmuşdur. Məsələn: dolq. *ürek* “kiçik çay” (СДР, 80). Azərbaycan dilinin dialektlərində *aroy* sözü “paltar yuyulduqdan sonra

qalan çirkli, murdar su” anlamındadır (ADL, 17). Bu kök *ar~ur~ir~ır~er~or~ör* formalarında morfonoloji və fonosemantik təkamül keçmişdir.

Beləliklə, faktlar sübut edir ki, **ar* “su” kök morfemi dünya dillərində geniş arealda işlənir. Tədqiqat göstərir ki, *ar // ur // ir // ır // or // ör // ür // er* “su” morfemi ən qədim söz köklərindən biridir və həmin kökün izləri dünyanın əksər dillərində müşahidə edilir.

***Ka “canlı, həyat, varlıq”.** Etimoloji araşdırmalarda mifoloji qaynaqlardan geniş istifadə olunur, çünki mifoloji faktlar bəşər dilinin tarixinin öyrənilməsi üçün ilkin mənbədir. Qədim hind-Avropa mifoloji təfəkkürünə görə, bütün canlı adlarının əksəriyyəti “həyat, canlı” semantikə **ki // *kei* formalı eyni kökdən yaranmış və həmin kökdən ayrı-ayrı hind-Avropa dialektlərində insan, heyvan və bitki semantikə adlar formalaşmışdır (141, II, 465). Paralel nümunələr göstərir ki, bu morfonoloji və semantik proses təkcə hind-Avropa dilləri üçün deyil, bütün dünya dilləri üçün ümumi bir qanunauyğunluqdur. O cümlədən türk dillərində də həmin prosesi izləmək mümkündür. E.O.Kuriloviç yazır: “Daha qədim dil formalarını rekonstruksiya etməyi qarşılarına məqsəd qoyan alimlər dil materiallarını seçərkən çətinlik qarşısında qalırlar...A.Meye və digər bəzi alimlər iddia edirdilər ki, tarixəqədərki faktların rekonstruksiyası dilin qrammatik qaydalarına deyil, istisnalara və anomalialara əsaslanmalıdır (201, 401). Vaxtilə ritual fəaliyyət qədim insan cəmiyyətində çox aktiv rol oynamış və insan dilinin inkişafına mühüm təsir etmiş, dini simvolika dildə yaranan mənalarda dərin iz qoymuşdur (215, 31).

Protoaltay dilində *k* samiti, əsasən, intervokal mövqə tutmuş səslərdən biridir. Universal larinqal nəzəriyyəyə əsaslanaraq, *k* dildə yaranan ilkin samitlərdəndir. Qədim si-

vilizasiyalardan olan mayyaların mifoloji düşüncəsinə görə, *k* yaradının – ilahinin adıdır.

Tarixi inkişaf nəticəsində bu samit səs *k // q // g // x // h* refleksləri ilə fonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Qədim hind-Avropa xalqlarının mifoloji düşüncəsinə görə, hind-Avropa dialektlərində “*ruh - qəlb - insan - heyvan-tanrı*” semantikaları arasında nizamlı etimoloji əlaqə mövcuddur. Varlıq adlarının canlı və cansız olaraq iki qrupa bölünməsi isə sonrakı prosesdir (141, II, 467- 468). N.Y.Marr da qeyd edirdi ki, vaxtilə ilkin insan cəmiyyətində “göy, səma, bədən, ruh, insan” anlayışları eyni sözlə ifadə olunurdu (226, 8). Misir mifologiyasına görə, *k* səsi insanın mahiyyətini təşkil edən elementlərdən biridir (MHM, 603). Dünya dillərində **ka* morfemli sözlər “*canlı - həyat - bədən - ruh - insan - heyvan - tanrı*” semantikaları üzrə inkişaf etmişdir.

**Ka “bədən, can, ruh”*. Etimoloji təhlillər göstərir ki, bir çox ilkin söz köklərinin inkişafında “*bədən - canlı - ruh*” semantik xətti üzrə şaxələnmə getmişdir. Ən qədim türk dillərindən sayılan sarı uyğur dilində *xo* “canlı” sözü işlənməkdədir. S.Y.Malov həmin sözün çin mənşəli olduğunu iddia etmişdir (219, 136). Burada səciyyəvi *k~x* əvəzlənməsini nəzərə almaq lazımdır. Bir çox xalqların dilində *ka* “ilahi, yer ruhu” anlamındadır. Məsələn: hind mifologiyasında *ka* “ruh” (DM, I, 551), sanskrit dilində *ka* “ruh, qəlb, bədən” (CPC, 144) anlayışını ifadə edir. Misir mifologiyasında *ka* sözünün mənası “insan qəlbi, ruh, həyat”-dır (DM, I, 436). Amerikanın aborijenlərindən olan və türk dilləri ilə genetik bağlılığı ehtimal edilən mayya dilində də *ku* sözü “ruh” mənasındadır (347). İ.Məlikov qədim xatt dilindəki *li-kut* “can, ruh” sözünü türk dillərindəki *kud // kut* “can, ruh” sözü ilə müqayisə edir (54, 101).

Müasir başqırd dilində *kot* “qəlb, ruh” mənasında işlənməkdədir (БРС, 341).

Müqayisə edək: qəd.çin. *qū* “bədən, şəxs, adam” (EDOC, 435), ər. *qutm-ān* “bədən” (207, 153), skif. *kāya* “bədən” (ИСП, 65), çin. *huo* // *guā* “canlı” (БКРС, 202), tunq.-manc. *konan* “pis ruh”, yap. *ki* “ruh”, *kataqi* “ruh”, *kadzō* “ruh” (БРРС, 306, 374). V.İ.Abayev göstərir ki, oset. *kazī* “ruh”, gürc. *kaz*, erm. *kaz* “şeytan, pis ruh” sözləri arasında etimoloji əlaqə mövcuddur (ИЭСОЯ, I, 566).

Qədim türk dillərində *qut* // *kut* sözü “həyat gücü, ilahi qüvvə, ruh, can” mənalarını ifadə etmişdir (ДТС, 471; QTAS, 71). Yakut mifologiyasında *kut* “həyat gücü” mənasındadır (МС, 305). Paralel olaraq german dillərində də **kuen* sözü “həyat gücü, həyat qüvvəsi” anlamını ifadə edir (250, 232). *Kut* sözü qədim türk mifologiyasında və yazılı qaynaqlarında “ruh, can, tale, uğur, xoşbəxtlik” anlamlarındadır (EOS 152). *Kūn* sözü isə Altay, teleut dillərində “ruh, qəlb” mənasındadır (ОСТН, II, 908). Müasir çin dilində *k* // *h* refleksi ilə *hun* “ürək, ruh, ölən insanın ruhu” sözü işlənir (БКРС, 201). Deməli, tarixi-etimoloji cəhətdən *kut* və *kun* sözlərinin mənşəyində **ka* // **ku* morfemi dayanır. Həmin **ku* morfemi də **ka* kökünün allo-morflarından biridir.

Çağdaş Altay (119, 32) və qırğız (Кып.РС, 404) dillərində *qut* “həyat gücü, ruh” anlamındadır. Hal-hazırda dialektlərimizdə işlənən *kut* // *qut* “güc” (ADDL, 318) sözündəki mənə “həyat gücü” prasemantikasının izini yaşadır.

Qərbi Qafqaz dillərində də *ku* // *qə* morfemləri “can” mənasındadır (54, 101). Müqayisə edək: qəd.Mis. *qu* “bədənin hissələri” (EHie.D, 767), qəd.hind. *kaya* “bədən” (ИСП, 65), hind. *kaya* “bədən” (158, 18), Alt. *kaar* “şər, xəstəlik ruhu” (ATS, 92), tunq.-manc. *kalu* “ruh, dağ və

çay ruhu, sahibi” (CCTMЯ, I, 368). Türk dillərində işlənən *kam* və *kut* sözləri **ka* kök morfeminin derivatlarındanır. Müasir Altay dillərində *ka* // *ku* tərkibli sakral anlayışlar ifadə edən müxtəlif sözlər işlənir: s.uyğ. *quy* “ruh, ölən adamın ruhu” (219, 23), tunq.-manc. *konan* “pis ruh”, ev. *kältis* “çay və ya dağ ruhu”, *kalqam* “dağ və çay ruhu” (CCTMЯ, II, 368).

Yuxarıdakı analogi faktlar göstərir ki, **ka* protomorfe-mindən müxtəlif dillərdə “ruh, bədən, can” semantikalı sözlər yaranmışdır.

***Ka “insan”.** Vaxtilə qədim türk dillərində *ka* // *qa* “qohum, ailə” sözü işlənmişdir (ДТС, 399; ЭСТЯ, V, 157; EUTS, 159). Türk dilləri ilə genetik qohumluğu olan ko-reya dilində *ka* “ailə” mənasındadır (KED, 18). Ölü dillərdə *k* // *g* refleksi ilə bu kökün CV (*samit+sait*) forması işlənmişdir: şum. *ku* “əcdad” (SL, 113), qəd.Mis. *ka* “şəxs, insan” (EHie.D, 782), akk. *ga* “adam, kişi” (HSED, 205). Monqol dillərinə aid müasir daqur dilində ilkin CV (*samit+sait*) forması qorunmuşdur: daq. *ku* “insan” (333, 51). Deməli, **ka* kökünün allomorflarından biri müasir daqur dilindədir. Qədim türkcədəki *ka* “qohum” sözü əski özbək dilindəki *kadaş* “yaxın dost”, *kazaş* “qohum” (308, II, 580) sözlərinin mənşəyində dayanır. F.Lessinq monqol dilində olan *qo* “ölkə, dövlət, xalq” sözünün çin dilindəki *kuo* sözündən alındığını ehtimal etmişdir (MTS, I, 615). Müasir çin dilində *k* // *h* refleksi ilə *hu* “ailə, nəsil, tayfa” sözü işlənir (БКРС, 190). Çağdaş türk dillərində işlənən *kat* // *qadın* // *kadın*, *qayın*, *qardaş*, *kişi* // *qişi* sözlərinin etimoloji əsasında məhz **ka* morfemi dayanır.

Müqayisə edək: çin. *ge* “böyük qardaş” (БКРС, 154), *guī* “ərə getməmiş qız” (БКРС, 173), qıp. *ko* “din adamı, yepiskop” (GC, 328), tunq.-manc. *hā* “qohum” (CCTMЯ,

II, 306). Deməli, bu kökdən yaranmış *CVC* tipli (yəni *kam*, *kat*, *kan* // *kun*) formalarda *n*, *t*, *m* elementləri daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır. Tarixən *ka-kan-kam* // *kum* // *kat* şəklində morfoloji mürəkkəbləşmə getmişdir. Bizim fərziyəmizi təsdiqləyən çoxlu sübutlar və dil faktları mövcuddur. Məsələn, N.N.Poppe monqol dillərindəki *köun* “övlad” sözünün kökünün *ku* morfemi olduğunu göstərir (350).

Digər analoji köklərə nəzər salaq: oset. *xo* “bacı” (ИЭСОЯ, IV, 208), mon. *küü* “oğlan” (MTS, II, 804), ev. *ko* “uşaq”, monq. *kū* // *kō* “oğul”, kalm. *kı* “tayfa” (EDAL, 742), protoyap. **kua* “uşaq” (EDAL, 742), amer. **qai* “qadın” (AED, 163), sam.-ham. **gav* “kişi, insan, əhali” (HSED, 205). Yuxarıda örnək verdiyimiz sözlərin etimoloji əsasında **ka* “insan” kökünün relikti izlənilir.

Qədim türkcədəki *ka* // *qa* “qohum, ailə” (ДТС, 399) kökü aşağıdakı sözlərlə uyğunluq təşkil edir: qəd.yap. *ko* “uşaq” (291, 91), tunq.-manc. *qe* “qayın” (ССТМЯ, II, 167), qəd.mon. *kümün* “adam”, *keūken* “uşaq, körpə, qız”, *keūser* “uşaqsız”. N.N.Poppe həmin sözlərin qədim monqol dilində işlənən *keū* “oğul” kökündən yarandığını ehtimal edir (350, 65-99). B.Xəlilovun *qardaş*, *kadhıng*, *kayınq*, *kayın* sözlərinin *ka* “qab, yığmaq, toplamaq” kökü ilə bağlı olması fikri ilə (35, 55) razılaşmırıq.

Mifoloji baxımdan məsələyə yanaşsaq, proto **ka* kök morfeminin təkamülündə “*canlı - ruh - insan - heyvan - Allah*” semantik transformasiyasının baş verdiyini güman etmək olar, çünki ilkin kök morfemlərin semantik inkişafı konkretlikdən mücərrədliliyə doğru getmişdir. Dilçiliyimizdə *qu* morfemli sözlərin morfonoloji inkişafı F.Ağasıoğlunun yazdığı bir məqalədə izlənilmişdir, ancaq türkoloq bu sözün “səs” prasemantikasını əsasında şəxələnməsindən danışmışdır (4, 233 - 236).

A.fon Qaben əski türk yazılı qaynaqlarında işlənən *ka* “ailə, qohum” sözünün çin mənşəli *kia* “ailə” kökündən alındığını iddia edir (93, 276). Bu iddialar elmi həqiqəti inkar edir, çünki uyğur türkcəsində də *ka* “ailə” sözü mövcuddur (ЭЦҮЯ, 308). M.Rəsənen isə türk dillərindəki *ka* “qohum, qardaş” kökünün koreya mənşəli *ka* “ailə” sözündən yarandığını ehtimal etmişdir (VEEWT, 214). G.Klauson həmin *ka* “ailə” sözünü qədim türk sözü kimi yazdığı etimoloji lüğətdə qeyd almışdır (GC, 578). Hal-hazırda müasir yapon dilində də *ka* “ailə” sözü mövcuddur (БРРС, 296). Yəni bəzi müasir Altay dillərində *ka* kökü indi də müstəqil söz kimi qorunmaqdadır. Digər dillərdə də bu kökün *CV (samit+sait)* forması var: ev.dial. *qæ* “dost, yaxın adam, qohum” (251, 123).

Azərbaycan dilçiliyində **ka* kökünün allomorfu olan **ki* morfemindən bəzi tədqiqatlarda bəhs olunmuşdur. Məsələn, F.Cəlilov *kişi* sözünün kökünü **ki* morfeminə bağlayır (16, 160). Eyni zamanda Q.Kazımov da *kis*, *kişi*, *kim* sözlərinin kökünü *ki* “insan” morfemi ilə əlaqələndirir (44, 20). Həmin fikri Ə.Tanrıverdi də müdafiə edir. Alim haqlı olaraq yazır ki, *kişi*, *kendi*, *kim* sözlərinin tərkibindəki *ki*, *ke*, *ki* hissələri “ki” morfemi müstəvisində həll edilmişdir (86, 267). Dilçilərimizin düzgün rekonstruksiya etdikləri *ki* kökü bizim bərpa etdiyimiz **ka* protomorfeminin allomorfudur.

Beləliklə, bizim müxtəlifsystemli dillərə aid təqdim etdiyimiz analogi nümunələr heç də təsadüfi xarakter daşımır. B.Xəlilov *ka* morfeminin allomorfu olan *qo* morfeminin “tanrı” mənasında, həmçinin *qo // ho* morfeminin “heyvan” mənasında dialektlərimizdə işləndiyini qeyd edir. Ancaq alim bu sözün ilkin semantikasının “canlı varlıq” deyil, “hərəkət” olduğunu göstərir (34, 25, 27, 28).

Türk antroponimiyasında *ka* başlıqlı sözlərin işlənməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Bu ənənə qədim dövrdən müşahidə edilir. Məsələn, Kün xanın birinci oğlu *Kai* adlanırdı (244, 19). Türk etnonimlərinin də bir çoxunun mənşəyi *ka* kökü ilə bağlıdır. Məsələn, Oğuz türklərinin *Qay // Kay // Qayı // Kayı* adlı qəbiləsi olmuşdur: *Axır zamanda xanlıq gerü Qayıya dəkə, kimsənə əllərindən almaya* (KDQİL, 48).

**Ka* kök morfeminin “insan” semantikasi üzrə inkişafını fonoloji qanunlarla izah etmək mümkündür. İlk kök forma – *CV* (*samit+sait*) morfonoloji mürəkkəbləşmə nəticəsində bir çox dillərdə *CVC* (*samit+sait+sait*), *CVCV* (*samit+sait+samit+sait*) formalarına keçmişdir: adıq. *kÿe* “oğul” (ЭСАЯ, I, 231), yap. *koko* “xalq, dünya” (JTS, 33).

Bu kökdə anlautdakı səs məxrəc baxımından boğaz səsi olduğundan *h>g>k>q* keçidləri qanunauyğun dəyişmələrdir. Qeyri-türk dillərində də “insan” semantikalı sözlərin əksəriyyətinin tərkibində bu morfemin relikti var. Müxtəlif səs keçidlərinin fonunda həmin morfosemantik şaxələnməni həm Ural-Altay arealında, həm də digər dil ailələrində və areallarında izləmək mümkündür. **Ka* nosratik kökü *ku~ki~ko~qa~qo~xo~go* fonovariantlarında şaxələnməmiş, onlarla sözün tərkibində asemantikləşmişdir. Biz ona görə yuxarıda sadaladığımız sözlərin mənşəyində **ka* anlautunu kök hesab edirik ki, morfoloji baxımdan sözün başlanğıcı, əvvəli daha qüvvətli mövqe hesab olunur, çünki sözün ortası və sonuna nisbətən əvvəli daha mühafizəkardır (4, 234).

**Ka* “insan” kök morfeminin derivatlarını nəzərdən keçirək:

Kal derivatı: qəd.hind. *kula* “nəsil” (109, 128), gür. *kali* “qadın” (ЭСКЯ, 118), drav. **kal* “qadın, arvad” (182,

156), manc. **kala*, nivx. *qal* “tayfa, nəsil” (290, 53), xet. *kula* “kütlə”, luv. *kula* “kütlə, ordu”. V.V.İvanov həmin sözlərin mənşəyini hind-Avropa dilləri ilə bağlayaraq, arxetipi **kUi-* formasında bərpa edir (173, II, 703). Digər analoji köklərə nəzər salaq: yap. *kalay* “qadın”, est. *käli* “ərin qardaşı”, kom.-zır. *kel* “qardaş arvadı” (141, II, 942), sansk. *kula* “nəsil, ailə, tayfa” (CPC, 7). Yuxarıdakı nümunələr *kal* derivatında *a>e*, *a>ə*, *a>u* keçidlərinin baş verdiyini təsdiq edir.

Kap derivatı: kor. *kapo* “ailə şəcərəsi” (KED, 18), yap. *kafu* “arvad, ata” (БРРС, 380), sam. **qabr* “kişi, insan” (207, 177). Bu derivatda *p // b // f* refleksləri izlənilir.

Kay derivatı: A.T.Kaydarov qazax dilində **kay* kökünü “qadın xətti üzrə qohum” anlamında bərpa etmişdir. O, türk dillərindəki *qayın // kayın*, *qadın // kat* sözlərinin bu kökdən yarandığını göstərir (184, 236). Digər analoji faktlara nəzər salaq: mon. *küy* “ailə, nəsil, tayfa” (MTS, I, 787), Azərb.dial. *qəj* “qardaş” (19, 178).

Uyğur dialektlərində *qay* “arvadın və ya ərin atası” sözü işlənir (УДС, 126). Deməli, *qayın* sözü **qay* gövdəsindən təşəkkül tapmışdır.

Kas derivatı: Bu derivatda *ç~s~ş~z*, *a~o*, *a~ə*, *a~i*, *a~u* əvəzlənmələri müşahidə edilir: alm. *kaste*, por. *kasta* “əcdad, nəsil”, türk.dial. *kaç* “qardaş” (DS, VIII, 2587, 2591), s.uyğ. *kaşa* “oğul” (293, 52, 53), çuv. *kaççā* “evlənməmiş cavan adam, yeniyetmə, adaxlı oğlan”, mar. *kaçe* “oğlan, oğlan adaxlı” (ЭСЧЯ, 95), yap. *kasi* “övladlığa götürülmüş oğlan” (БРРС, 367), kartv. **k’as* “kişi, ər”, *kac* “adam, kişi”, “ər”, meq. *koč* “adam”, çan. *koč* “ər” (ЭСЧЯ, 106), fars. *kəs* “adam”, türk. *kişi* “adam”. V.M.İlliç-Svituçin nostratik dillər üçün bərpa etdiyi sözlərin içərisində *kacA* “kişi, ər” kökü var: mar. *kācə* “oğlan”, kamas. *kuza* “kişi” (ОСНЯ, I, 315). M.Каşğари qədim türk dillərində işlənən

kis kökünü “qadın, arvad” anlamlarında şərh etmişdir (DLTT, IV, 334).

Kar derivatı: N.A.Sıromyatnikov qəd.yap. *qara* // *kara* “dost, tayfa”, ev. *kalan* // *xaran* “tayfa”, mon. *qari* “tayfa, nəsil”, nivx. *kal* “tayfa”, mar., udm. *kalık* “xalq”, yava. *kuli* “tayfa”, türk.dil. *qalın* “kütlə” sözlərinin eyni mənşəyə malik olduğunu göstərir (291, 27, 69).

Qədim türk dillərində *kara* sözü “xalq” mənasını ifadə etmişdir. *Kāra* sözü qədim fars dilində “ordu” anlamında da işlənmişdir. Midiya tarixi üzrə mütəxəssislər “ordu” mənasının bilavasitə “xalq” mənası ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər (85, 19). Müasir qazax dilində *qar* // *kar* “tayfa, nəsil, ailə” sözü işlənməkdədir. K.M.Musayev həmin sözü dravid dillərindəki *karu* “ailə” sözü ilə tutuşdurur (243, 151). Cənubi Asiya dillərinə aid olan konda dilində *qa:r* sözü “qız” anlamını ifadə edir (169, 148). Bu derivatda *a~ü*, *a~u* əvəzlənmələri baş vermişdir.

Digər analogi faktlara nəzər salaq: qəd.isl. *karl* “kişi” (213, 89), mon. *qürün* “xalq” (MTS, I, 627), qəd.hind.-Avr. *kur* “qan qohumu, tayfa” (109, 128), fran. *qars* “oğlan” (FAL, 186), keç. *qari* “kişi”, qırğ. *karın* “nəsil”, ud. *g̃ar* “oğlan” (UAL, 100), xal. *kur* // *kor* “oğlan, oğul” (224, 12), kürd. *kur* “oğul, oğlan” (Kyp.PC, 452), yap. *kara* “tayfa, əcdad” (135, 182), sansk. *kar* “kişi, insan” (SED, 92), “Avesta”da *kara* “kütlə”, *karato* “kahin” (84, 278, 279).

Kat derivatı: Bu derivatda müxtəlif dillərdə *d* // *t* və *x* // *k* // *h* refleksləri ilə morfonoloji və semantik dəyişmələr müşahidə edilir: fars. *kudək* “uşaq”, ing. *kid* “uşaq”, ev.dial. *hut* “uşaq, körpə” (251, 197). O.N.Trubaçev qədim hind-Ari dillərində *gotro* sözünün “ailə, nəsil” mənasında olduğunu qeyd etmişdir (ИСП, 148). H.V.Çoi uyğur dilindəki *qudaş* “dost” sözünü **qu-daş* tərkiblərinə ayırır. O, bu sözü çin

mənşəli hesab edir. Belə ki, çin dilində *kau*, koreya dilində *ku* “dost” sözləri mövcuddur (330, 165).

A.T.Kaydarov qazax dili üçün bərpa etdiyi **kut* “qadın xətti üzrə qohum, qadın” kökünü qədim türk dilində işlənən *ka* “ailə”, *qad* “yaxın qan qohumu” sözləri ilə müqayisə etmiş və onların mənşə yaxınlığını göstərmişdir (184, 253). Dünya dillərində ən qədim leksik laya aid qohumluq sözlərinin bir çoxu bu protokökdən yaranmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar orta əsrlərə aid qəbirüstü yazılarda işlənən *kadaş* “dost, bacı” sözü ilə hun dilindəki *kut-ı* sözünün mənşəyinin eyni olduğunu qeyd edirlər. Hun dilində *kut* sözü “zati-aliləri, həzrət” anlamını ifadə etmişdir (352, 12). Analoji faktlara nəzər salaq: yuk. *köde* “insan” (ЮРС, 157), tunq. *quto* “oğul”, qəd.hind.-ar. *kant* “ər” (EWA, 306), kartv. *katsi* “kişi”, *kats* “insan”, *kuta* “oğlan” (ЭСКЯ, 118), yap. *kata* “insan, kişi” (БРРС, 373), *katay* “arvad” (135, 182), Azərb.dial. *qada* “qardaş, böyük, yaşlı qohum” (ADDL, 272), türk.dial. *kada* // *kade* “qardaş”, *kadi* “qardaş arvadı” (DS, VIII, 2587, 2591), drav. *kuti* “ailə, arvad, tayfa” (DED, 151).

T.Təkin çin dilindəki *ku-tu* “oğul” sözünün hun mənşəli olduğunu göstərərək, onu türk dillərindəki *kut* sözü ilə qarşılaşdırır (92, 59). O, Orxon abidələrində işlənən *kadaş* // *kagadaş* “qardaş, qohum” sözünün kökünü **kā* “ailə” hesab edir (99, 81). Bəzi çağdaş türk dillərində indi də *kat* // *kaat* “qadın” mənasındadır (121, 216). Yəni *qadın* // *kadın* sözünün kökü məhz *kat* morfemidir. Bütün bu köklərin eyni söz yuvasından yaranmasına heç bir şübhəmiz yoxdur. Müqayisə edək: Alt.dial. *kat* “qadın, arvad” (120, 122; 121, 127), tel. *kaat* “qadın” (Тел.РС, 32), yap. *katyo* “ailə başçısı” (БРРС, 377), *kadzin* “ailə, ailə üzvləri” (БРРС, 306), alm. *gattin* “qadın” (AAL, 220), daq. *kude* “camaat, əhali” (337, 131), bud. *qbedj* “qadın, arvad”

(Буд.РС, 40), xvar. *kad* “qız” (СССДЯ, 98), xet. *katta* “ocaq sahibi, od yiyəsi” (53, 37).

Türkoloji ədəbiyyatlarda *quda* sözü monqol mənşəli hesab olunur və *qut* “xoşbəxtlik” kökü ilə əlaqələndirilir. Əslində, həmin söz də **ka* arxetipini özündə mühafizə edən köklərdən biridir. Yəni *kat* // *kut* // *qut* artıq derivatdır, gövdə formasındadır. Vaxtilə Çin ərazisində yaşayan türk mənşəli xalq olan və hunların əcdadı sayılan suyunların dilində *qu-tu* “oğul” sözü işlənmişdir (262, 29-70).

E.A.Makayev qədim hind-Avropa mənşəli hesab edilən runik yazıları araşdırarkən daşlar üzərində yazılan *quđija* sözünü qot. *quđja*, qəd.isl. *quđji* “kahin” sözü ilə müqayisə edir (211, 85). Ümumiyyətlə, dünya dillərində **ka* kökünün allomorfları və derivatları müxtəlif sakral mahiyyətli, dini-mifoloji sözlərin mənşəyində də dayanır: qəd.türk. *katı* // *kata* “iblis”, kor. *kut* “şaman, magiya” (VEEWT, 305).

Kam derivatı: Bu derivat dünya dillərində *kum* // *hum* // *kun* // *qam* // *qom* biçimlərində yayılmışdır: qəd.türk. *qam* “şaman” (ДТС, 413), mac. *kum* “insan”, mon. *kumun* “insan” (КП, 37), qəd.hind.-Avr. *hum* // *qum* // *qom* “insan” (SİE, 68), fin. *kummi* “xaç atası” (ФРС, 275), türk.dial. *kaam* “qohum” (DS, VIII, 2577). Türk dillərində *qam* // *kam* sözü “ilk adam” mənasında da işlənmişdir (17, 198). “Kitabi-Dədə Qorqud”da *qom* sözü “qohum, doğma adam, el-oba, qəbilə, tayfa” mənasındadır: *Qom qomlamım qoma yurdum* (KDQİL, 63). Sonor samitlərin əvəzlənməsi qanunauyğunluğuna əsaslanaraq, *kun* // *kum* // *hum* köklərinin homogenliyinə şübhə yoxdur. B.A.Serebrennikov lat. *homo* “insan”, kom.-zır. *kom* “insan”, mans. *hum* “insan” sözlərinin homogenliyinə skeptik yanaşır, latın dilindəki *h* samitinin heç vaxt *k* samitindən yaranmadığını göstərir (274, 28). Halbuki məlum larinqal nəzəriyyəyə görə, *h* və *k* samitlə-

rinin bir-birinə keçməsi və yaxud da qədim larinqal səsin refleksləri kimi çıxış etməsi dünyanın müxtəlif dillərinə aid söz köklərində müşahidə olunur.

Bəzi etimoloqlar *komi* etnoniminin mənşəyini bu derivatla bağlayırlar. Onlar həmin sözü lat. *homo*, qot. *quma* “insan” sözləri ilə müqayisə edirlər (КЭСКЯ, 132). Müxtəlif dillərdə analoji, paralel faktlara yenidən nəzər salaq: qəd.alm. *gomo* “adam, kişi”, qəd.isl. *gumi* “insan”, kürd. *qam* “doğma adam” (Кур.РС, 458), Avst. **kami* “ata”, “ana” (338, 165), qəd.perm. **kom* “insan”, selk. *qum* “insan”, meq. *komor*, çan. *komol* “ər” (ЭСКЯ, 198), qəd.isl. *gumi* “kişi, adam” (286, 243), fin. *komo* “nəvə-nəticə”, yap. *kamon* “nəsil, ailə” (БРРС, 341).

Kan derivatı: Bu derivat müxtəlif dillərdə *kun* // *kın* // *kin* // *kün* // *qun* // *gen* şəkillərində şaxələnmişdir: Qədim türk dilində *kün* sözü “xalq, əhali” mənasını ifadə etmişdir (ПДП, 397). Müasir sarı uyğur dilində *kın* “nəsil, insan nəslı” mənasındadır (219, 72).

Yakut dilində *kini* sözünün “insan” anlamını ifadə etməsi sübut edir ki, türk dillərində **ka* kök morfeminin müxtəlif derivatları mövcuddur. Yakut dilindəki *kini* forması **kin* kökünün ikihecalılığa doğru inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Dünyanın müxtəlif yerlərində tapılmış runik yazılarda **ka* protomorfeminin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, E.Veber german dillərinə aid tapdığı runik yazılarının birində *kunni* sözünü “tayfa” anlamında oxumuşdur (137, 29). Analoji faktları daha da artırmaq mümkündür: fin. *kan-sa* “əhali, kütlə”, sansk. *kana* “qız” (CPC, 150), *kanyaa* “qız, qız övlad” (CPC, 7), ş.yuq. *kun* “insan” (293, 52, 53). Türklərin əcdadları olan hunlar *kun* da adlanmışdır. A.Zeki Velidi Toğan yazır ki, Kun və Kuman (Koman) etnonimlərinin kökü eynidir (101, 159).

Müqayisə edək: qəd.uyğ. *kanğ* “ata” (EUTS, 165), yap. *qun* “ordu” (135, 182), xet. *kun* “adam” (EDHIL, 505), “Avesta”da *gəna* “arvad”, qot. *qinō* “arvad” (141, I, 86), mon. *kun* // *xün* “adam” (MPC, 574), qəd.çin. *kün* “böyük qardaş” (EDOC, 340), çin. *qīn* “valideyn, doğma adam” (BKPC, 359), ev. *kan* “qohum” (ƏPC, 186, 189).

G.Kronen protogerm. **kunja* “tayfa, nəsil”, qot. *kuni* “nəsil, tayfa”, *kun* “ailə” sözünün **genh* “doğulmaq” kökündən yarandığını iddia edir (EDPG, 311). Əslində, *gen* sözünün mənşəyində də məhz rekonstruksiya etdiyimiz **ka* morfemi dayanır (yəni **ge+n*), *gen* sözünün “doğulmaq” semantikasını ilkin söz kökləri üçün səciyyəvi olan sinkretikliyin göstəricisidir.

Müxtəlif dillərdəki *kan* // *kün* // *kun* // *gen* // *gün* // *gin* analogiyaları heç də təsadüfi dil faktları deyil. A.Məmmədov şumer dilindəki *qan* “doğmaq, dünyaya gəlmək”, türk dillərindəki *kan* “ata”, *qancıq* “dişi it” sözlərinin *qan* kökündən yarandığını göstərir (68, 16). Q.Kazımov da şumer dilindəki *gan* “doğmaq, dünyaya gətirmək” feili ilə türk dillərindəki *kan* “ata” sözlərinin homogen olduğunu qeyd edir (41, 137).

Həmin kökün digər paralelləri və derivatları var: ər. *kun* “olmaq, yaranmaq, varlıq, mövcudluq”, *kain* “var olan, mövcud olan” (ƏFSL, 272), qəd.hind.-Avr. **g`en* “doğmaq, doğulmaq” (301, 115), tunq.-manc. (*k* // *h* refleksi ilə) *han* “doğmaq” (CCTMЯ, II, 306), sam. *gins* “tayfa, nəsil” (207, 153), protohind.-Avr. **kanъ* “nəsil, doğmaq” (107, 14), xet. *g`en* “valideyn” (301, 170), kelt. **geno* “ailə” (EDPC, 158), ing. *kin* “qohum, ailə” (İAL, 657).

O.N.Trubaçev qot. *kuni* “tayfa, nəsil”, qəd.isl. *kundur* “uşaq” sözlərinin *gen* sözündən yarandığını ehtimal edir (303, 86). Apardığımız müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, müxtəlif sistemli dillərdə proto **ka* kökünün allomorfları

parçalanaraq yeni sözlərin təşəkkülünə yol açmış, həmin kökdən yeni derivatlar, gövdələr yaranmışdır: qəd.türk. *känçi* “axırıncı uşaq” (ПДП, 392), qəd.mon. *k`uun* “insan” (КП, 37), yuk. *könme* “dost” (ЮРС, 160), etr. *gen* “ailə” (HDE, 88), tunq.-manc. *kan* “qohum” (ССТМЯ, I, 372), *kuna* “uşaq” (ССТМЯ, II, 415), fin. *kansa* “ölkə, xalq”, *kuna* “uşaq”, çeç. *kant* “adam”, lat. *gens* “insan, xalq” (EDL, 258), ev. *kani* “dost” (ССТМЯ, II, 384), yap. *qun* “kütlə, camaat” (БРРС, 117), *kun* “qohum” (135, 182), qəd.Mis. *gen* “əsgər” (EHie.D, 772), qəd.ing. *kun* // *kin* // *kunni* “tayfa, nəsil” (277, 94).

N.M.Budayev yapon dilindəki *kun* “günü, qohum” sözünü qədim türk dilindəki *kum* “qohum” sözü ilə müqayisə edir (135, 182). Monqol dialektlərində *kün* // *kümün* // *xiün* “insan” mənasında işlənir (299, 89). G.J.Ramstedt $k > x$ keçidini monqol dillərinin fonologiyası üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən hesab edir (264, 8). Bu keçidə əsasən monqol dillərindəki *xiün* “insan” sözü *kün* sözünün fonovariantıdır. Hazırda xakas dialektlərində *kün* sözü “xalq” mənasındadır (155, 107). Bu söz türk onomastik leksikasında da müşahidə olunur. Oğuz dastanında göstərilir ki, Oğuz xanın oğlanlarından birinin adı Kündür: *Oğuz dan sonra büyük oğlu Kün Han yerine geçti* (101, 49). “Oğuznamə”nin uyğur variantında işlənən *kün* sözü “xalq” anlamındadır: *Bedük emqäk birlä el künni basub erdi* “Xalqa xərac qoydu” (315, 24).

Kan derivatı *a~u*, *a~i*, *a~o* əvəzlənmələri ilə “kişi” və “qadın” semantik xətləri üzrə dünya dillərində yayılmışdır:

1) **“Kişi”** semantikasi: Qədim türk dilində *kan* // *kañ* sözü “ata” anlamını ifadə etmişdir (100, 147). G.Klauson XIII əsrdə türk dillərində *kañ* sözünün “ata” mənasında işləndiyini qeyd edir (GC, 630). Türkoloqlar həmin ismin

mənşəyini **ka* kökü ilə bağlayırlar. Məsələn, T.Tekin bu sözün kökünü qədim türk qaynaqlarında işlənən *ka kadaş* qoşa sözündəki *ka* “böyük və kiçik qardaş” morfemi ilə, A.fon Qaben isə çin mənşəli *ka* “ailə” sözü ilə əlaqələndirmişlər (ЭСТЯ, V, 258-259).

Faktlara nəzər salmaq: qəd.isl. *kundr* “oğul” (ЭССЯ, VIII, 86), çin. *kun* // *gun* // *hun* “böyük qardaş” (БКРС, 268). V.İ.Sintsius tunqus-mancur dillərindəki *kinni* “qayın” sözünün yakut dilindən alındığını qeyd edir (ССТМЯ, II, 386). Yakut dilində *kinna* “qayın, qayınata” mənasındadır.

2) **“Qadın”** semantikasi: çin. *kūn* “qadın, dünyanın qadın başlanğıcı” (БКРС, 359), çuv. *kin* “qardaş arvadı”, tuv., tof., *kuñcux* “qayınana” (ЭСТЯ, VI, 149), ev. *kinni* “qadın tərəfdən qohum” (ЭРС, 202), sal. *kinu* “arvad” (296, 86), qəd.İran. **kant* “qadın”, vax. *kənd* “qadın”, sind. *kant* “qadın”, “Avesta”da *kaini* “qız” (ЭСВЯ, 217), qəd.isl. *kona* “arvad, qadın” (286, 247), yap. *kanay* “ailə, arvad” (БРРС, 341, 343), erm. *kin* “qadın” (305, 84), tal. *kinə* “qız”, qəd. hind.-İran. *ganə* “qadın” (143, 188), yap. *kanay* “arvad” (135, 189), saks. *quan* “qadın” (235, 53), qəd.ing. *kuen* “qadın” (277, 114), *kona* “qadın” (277, 205), qəd.İran. *kana* “qız” (ИЭСОРЯ, I, 607), xet. *kuuan* “qadın” (EDHIL, 501).

A.B.Dolqopolski müxtəlif dillərdə işlənən **kant* // **gand* sözünü “dişi” mənasında bərpa etmişdir (ND, 626). *Günü* sözü “Altay dillərinin etimoloji lüğəti”ndə türk-yapon izoqlosuna aid edilir: Alt. **kune*, türk.dil. **goni*, yap. **kuanami* “bir kişinin bir neçə arvadının bir-birinə verdiyi ad” (EDAL, 739, 740).

Tipoloji müqayisələr, leksik və semantik paralelliklər, morfoloji, fonetik uyğunluqlar sübut edir ki, tarixən proto **ka* kök morfemi “insan” anlayışının əsasında durmuş və fonosemantik diferensiallaşmaya məruz qalmışdır.

Bu kök morfemin inkişafında hər bir qanunauyğun səs dəyişməsi qədim dövr üçün səciyyəvi olan fonematik mahiyyət daşımışdır.

Ka* kök morfeminin müxtəlif dillərdəki derivatları sübut edir ki, həmin kökün semantik inkişafı əvvəlcə “canlı** - **bədən** - **ruh**” istiqamətlərində getmişdir. Sonradan isə “**canlı**” semantikasi “**insan** - **heyvan**” semantikaları üzrə diferensiallaşmışdır.

Bütün yuxarıda sadaladığımız zəngin faktlar göstərir ki, ulu dilin ilk sözlərindən biri **ka* “canlı varlıq” kök morfemi olmuşdur. Həmin kök morfem dünya dillərində fonomorfoloji və semantik dəyişmələrə uğramışdır. **Ka* kökü rudiment halında onlarla sözdə asemantikləşmişdir.

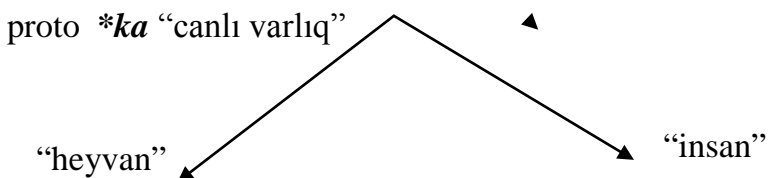
Ka* “heyvan**”. Mifoloji anlayışlar müasir dövrdəki bir çox söz köklərinin ilkin semantikasını əks etdirir. N.Y.Marr göstərdi ki, qədim dövrlərdə məhz totem mənşəli tayfa adlarından çoxlu sözlər törənmişdir (225, 20). Yəni sakral anlayışlar kök sözlərin mahiyyətində dayanır. “**İnsan** - **heyvan** - **tanrı**” semantik xətti üzrə inkişaf insan təxəyyülünün universalilərinə aiddir. Qohum olmayan fərqli dil ailələrində analogi dil faktları həmin semantik prosesin bütün dillərdə eyni baş verdiyini sübut edir. İ.Cəfərsöylü yazır ki, türk dillərində etnonimlərin bir hissəsi tanrı adları əsasında yaranmışdır. Türk inamına görə, tanrılar insanların gözlərinə heyvan və quş şəkillərində görünürdülər (14, 81-82). İ.L.Andreyev qeyd edir ki, totemizm o zaman yarandı ki, insanın hər hansı heyvan növündən yaranması haqqında ilkin düşüncələri formalaşdı. Bu fakt da tayfa adlarının yaranmasında özünü göstərdi (106, 96). Əski türk inancında qədim türklərin qurddan yaranması haqqındakı mifi yada salmaq.

Türk onomastik sistemində zoonim mənşəli adların əksəriyyət təşkil etməsi səbəbsiz deyil. İlk insanın mifoloji

dünyagörüşündə heyvan yaradanın, tanrının simvollarından biri idi. Məhz buna görə də etnonimlərin böyük qismi heyvan semantikasına ilə bağlıdır.

***Ka** “canlı varlıq” arxetipi çağdaş dillərdə heyvan semantikası bir çox etimoloji baxımdan düzəltmə olan sözlərin mənşəyində dayanır. Proto **ka* (“canlı varlıq”) kök morfemi iki əsas xətt üzrə müxtəlif dillərdə fonosemantik inkişaf keçmişdir.

**Ka* morfemi “canlı varlıq” semantikasından “insan”-“heyvan” semantikalarına parçalanmışdır:

Bizim məqsədımız proto **ka* “canlı varlıq” kök morfeminin “heyvan” semantikasına üzrə inkişafını, morfonoloji şaxələnməsini izləməkdir. Altay və digər dil ailələrində bu qədim kökün təkamülündə anlautda *k~q~g~x~h* əvəzlənmələri ilə müşayiət olunan fonosemantik və morfonoloji modifikasiyalar baş vermişdir. Bu universal səs refleksləri laringal nəzəriyyənin türk dilləri üçün tətbiqini zəruri edir.

Fikrimizcə, **ka* “heyvan” protomorfeminin mənşəyində səs təqlidi dayanır. Türk dillərində bəzi heyvan və bitki adlarının səs təqlidindən yaranmasını H.Eren də qeyd edir (TDES, XXV). B.Xəlilov bir çox heyvan adlarının *qo* morfemindən yarandığını düzgün müəyyənləşdirə bilmişdir. O, Ə.Axundovun və A.Nəbiyevin *qo // ho* morfeminin “heyvan” semantikasını bildirməsi haqqındakı fikirlərinə istinad edərək, bir sıra dillərdə heyvan adlarının *qo* morfemindən

təşəkkül tapdığını göstərir. Ancaq alim bu kökü feil əsaslı hesab edir (34, 28-29).

Türk dillərində **ka* kök morfeminin müstəqil şəkildə “heyvan” semantikalı adlar bildirməsinə aid müxtəlif örnəklər göstərə bilərik. Məsələn, xak. *ka* “maral”, Alt., tel. *kā* “ayı balası” (OCTH, II, 1). Digər dillərdə də bu cür analogi faktlar mövcuddur: çin. *xu* “qaramal, ev heyvanı” (БКРС, 514), tal. *qa* “öküz”, sansk. *go* “öküz” (CPC, 196), qəd.Mis. *ga* “öküz növü” (EHie.D, 801), *gu* “qaramal növü” (EHie.D, 805), şum. *ku* “qoyun”, kor. *ke* “it” (263, 211), mon. *qi* “kiçik buynuzlu antilop” (MTS, I, 609), bao. *qa* “tülkü” (298, 136). Nümunələr göstərir ki, homogen kök morfemlərdə səs əvəzlənmələri onları yeni semantikalı köklərə çevirmişdir. Bəzi dillərdə bu kökün CVV (*samit +sait+sait*) variantı müşahidə olunur: yak. *käi* “iri, dəhşətli yırtıcı heyvan” (СЯЯ, I, 1011), qəd.çin. *kui* “güclü, mifik heyvan” (EDOC, 339).

Dil faktlarının ən ilkin qaynaqlarından olan mifoloji leksikada bu kökün izləri var. Misir mifologiyasında *Ka // Kau* “öküz Allah”dır (EHie.D, 784). Qədim türk abidələrində *kat* sözü “mifik heyvan” mənasını ifadə etmişdir (QTAS, 64). Proto **ka* “heyvan” kök morfemindəki morfoloji və semantik keçidləri Ural-Altay, hind-Avropa, kartvel, Dağıstan, slavyan və digər dil ailələrinə aid analogi törəmə kökləri müqayisə etməklə izləmək mümkündür. **Ka* “heyvan” kökünün derivatları **ka* “insan” morfeminin derivatları ilə paralellik təşkil edir. **Ka* “heyvan” kökünün dünya dillərində aşağıdakı derivatları mövcuddur:

Kat derivatı: *Kat* derivatı dünya dillərində *kad // kət // ket // kıt // kid // gad // qıd* variantlarında yayılmışdır. Bu derivat *k // q // g* refleksləri ilə fonosemantik dəyişmələrə məruz qalmışdır: Azərb.dial. *qıdı // qıdıx // qıdix* “keçi ba-

lası” (ADDL, 305), *kitə* “pişik balası” (ADDL, 256), uyğ. *qidik* “körpə, bala”, q.qalp.dial. *kidik* “maral balası”, türk.dial. *kada* “yeni doğulmuş heyvan balası” (DS, VIII, 2587), ass. *gadu* “erkək keçi” (AD, V, 9), ing. *kid* “oğlaq, çəpiş” (İAL, 656), qəd.Mis. *kai-t* “inək, dişi heyvan” (EHie.D, 385). Həmin sözlərin eyni kökdən yarandığını paralel dil faktları sübut edir: çuv. *ketu* “sürü” (ЧРС, 175), protoalm. **qait-s* “keçi” (EDL, 278), fin. *kettu* “tülkü” (ФРС, 221), *kuttu* “dişi keçi” (ФРС, 281), əfq. *kutay* “uzunqulaq” (ЭСВЯ, 214).

Bu analogi paralellər təsadüfi ola bilməz. **Ka* “heyvan” morfeiminin derivatı olan **kat* kökündən dünya dillərində ayrı-ayrı heyvan adları yaranmışdır: qəd.Mis. *ka-t* “inək, dişi heyvan” (EHie.D, 785), kom.-perm. *kid* “vəhşi heyvan” (КЭСКЯ, 123), yun. *ketos* “dəniz yırtıcısı” (ЭСРyc.Я, 181), drav. *katan* “erkək pələng” (DED, 107), *kediak* “pələng”, *kata* “erkək keçi”, *kita* “öküz” (DED, 106), *kade* “erkək maral” (DED, 105), türk.dial. *quda* “qoyun” (DS, VI, 2187).

XIV əsr türk yazılı qaynaqlarında *kädik* sözü “vəhşi keçi, maral” mənalarında işlənmişdir (ИССТЯ, 99). Azərbaycan dilinin çağdaş dialekt və şivələrində bu derivatı özündə ehtiva edən sözlər mövcuddur: *qaday* “körpə keçi” (ADDL, 273), *kədi* // *kə:di* “faraş buzov”, “quyruqsuz qoyun, buynuzsuz qaramal” (ADDL, 246).

Kar derivatı: Qədim türk dillərində *kara* sözü, ümumiyyətlə, “heyvan” anlamını ifadə etmişdir (93, 278). Müqayisə edək: gü. *ğor* “donuz” (227, IV, 35), meq. *kərib* “quzu” (ЭСКЯ, 115), qəd.Mis. *kari* “keçi” (EHie.D, 786), türk.dil. *kuran* “vəhşi keçi” (ЭСТЯ, VI, 159), Alt. **karsi* “tülkü” (EDAL, 651), fin. *karhu* “ayı” (ФРС, 200), yak. *xorai* “cavan maral” (СЯЯ, I, 3507), sansk. *kar-a* “heyvan”

(SED, 92), fars. *gur* “çöl eşşəyi”, ev. *korko* “ayı” (ƏPC, 213), oset. *kark* “dələ” (OPC, 500), kürd. *kar* // *karik* “keçi balası” (Kyp.PC, 420), rut. *karq* “iki yaşdan böyük qoyun” (СССДЯ, 22), drav. *kori* “qoyun” (DED, 195).

N.D.Andreyev ilkin boreal dil üçün *KyR* kökünü “sürü” anlamında bərpa etmişdir (108, 77). K.A.Novikovanın fikrincə, bəzi hind-Avropa dillərində buynuzlu heyvan adları guya **ker* “buynuz” sözündən yaranıb: lat. *cornu* “buynuz”, bret. *caru* “maral”, protoslav. **korva*, litv. *karve* “inək”, alb. *ka* “öküz” (252, 212-213). Ancaq bu ehtimal gerçəkliyi əks etdirmir, çünki yuxarıdakı faktlar təsdiq edir ki, həmin kökün derivatları yalnız hind-Avropa dillərində deyil, digər dil ailələrində də geniş şəkildə işlənməkdədir. ***Kar* // *kur* // *kər* // *kor* // *gur*** derivatları müxtəlif sistemli dillərdə buynuzu olmayan heyvan adlarını da ifadə edir.

Kan derivatı: Türk dillərində spontan *n>y* keçidi ilə yaranan *kon* // *koy* “qoyun” sözü mövcuddur. Bu derivatın müxtəlif sistemli dillərdəki *kan* // *kon* // *kun* // *qun* nümunələrinə nəzər salaq: Azərb.dial. *qanda* “qoca camış” (ADDL, 276), *qanğur* “böyük öküz” (ADDL, 274), s.uyg. *kunan* “2-3 yaşlı öküz” (219, 61), mac. *kan* “erkək heyvan” (BPC, 347), kom.-perm. *kan* “pişik” (КЭСКЯ, 116), arç. *kon* “erkək keçi”, ləz. *kun* “erkək keçi” (СССДЯ, 22), mon. *qu-na(n)* “üç yaşında olan heyvan” (MTS, I, 586), başq., tat.dial. *kunu*. “bəbir”, tat.dial. “vaşaq” (ЭСТЯ, VI, 149), çin. *qun* “sürü” (БКРС, 370).

Kal derivatı: *Kal* derivatı *kal* // *kel* // *köl* // *kol* // *kəl* // *kul* variantlarında parçalanmışdır: qəd.türk. *kelär* “kərtənkələ” (ДТС, 296), *kölik* “yuk heyvanı” (ДТС, 314), Azərb. *kəl* “öküz”, ləz. *kal* “inək” (СССДЯ, 29), qırz. *kal*, ləz. *kel* “quzu” (СССДЯ, 25), tunq.-manc. *kalir* “maral” (ССТМЯ, I, 367), fars. *gəllə* “sürü”, kürd. *gol* “it, köpək” (Kyp.PC,

283). Yakut dilində *kīl* // *kul* “vəhşi heyvan” sözü işlənməkdədir (СЯЯ, II, 1375; VEEWT, 262).

Kas derivatı: Həmin derivatda *a~u*, *a~ö* əvəzlənmələri var: tunq.-manc. *quske* “canavar” (ССТМЯ, I, 167, 173), kom. *köç* “dovşan” (КЭСКЯ, 143).

Kap derivatı: Bu derivatda da *a>o*, *a>ö* keçidləri izlənilir: kom. *köp* “maral” (КЭСКЯ, 141), mac. *kopo* “tula” (BPC, 413), qəd.hind.-ar. *kapi* “meymun” (EWA, 300), rum. *kapra* “dişi keçi” (PPC, 132), fran. *cabri* (kabri) “keçi balası” (FAL, 60), mol. *kapre* “keçi” (ГМРС, 267).

Eyni kökün fonosemantik şaxələnməsi nəticəsində ***ka** “heyvan” kök morfemində, əsasən, “*pişik - keçi - tülkü - qaramal, buzov, öküz, inək - qoyun - maral - dovşan - donuz - canavar - at - it*” mənə keçidləri baş vermişdir.

Proto ***ka** (“heyvan”) nostratik kökünün tarixi təkamülündə müxtəlif səs keçidləri, səs refleksləri müşahidə edilir:

k>g: sansk. *gaul* “at, yabı”, *go* “öküz, inək” (CPC, 27), fars. *gav* “öküz, inək”, kürd. *ga* “öküz” (Кур.РС, 268), çin. *gao* “quzu” (БКРС, 151).

k>x: bao. *xone* // *xoni* “qoyun” (298, 149), yak. *xaxoi* “şir, bəbir, dəvə” (СЯЯ, I, 3414), yak. *xotonox* “dovşan” (СЯЯ, I, 3530).

k>q: mold. *qans* “porsuq balası”, oset. *qal* “öküz”.

Müxtəlif dil ailələrində ***ka** anlautlu heyvan adlarını nəzərdən keçirək:

Altay dilləri: mon. *qahay* “donuz” (MTS, I, 565), daq. *qaqa* // *qaixa* “donuz” (258, 53), tunq.-manc. *kahi* “dələ”, *kayir* “keçi” (ССТМЯ, I, 167, 173, 175), Sib.tat. *kaqan* “tülkü” (ЭСРДС, 231), *kamdu* “su samuru” (ATS, 95), **Dağıstan dilləri**: sax. *kon* “təkə”, rut. *kun*, sax. *kına* “keçi” (170, 205), xın. *qalam* “qoyun” (СССДЯ, 21), darg. *qaza*

“madyan”, lak. *qaza* // *qada* “keçi balası” (СССДЯ, 23), bud. *qabaç* “buynuzsuz erkək keçi” (Буд.РС, 35), çeç. *qala* “maral” (СССДЯ, 13), **dravid dilləri**: *kata* “erkək qoyun və ya keçi” (DED, 106), **paleoasiya dilləri**: yuk. *köde* “qurd” (ЮРС, 157), **slavyan dilləri**: bol. *qad* “vəhşi heyvan” (Бол.РС, 105), **hind-Avropa dilləri**: alm. *kalb* “inək balası”, ing. *calf* (kaf) “buzov”, “heyvan balası”, *cub* (kab) “heyvan balası”, tox. *ko* “öküz”, *kov* “inək”, qəd.alm. *chuo* (kuo) “inək” (141, I, 86), alm. *kuh* “inək” (AAL, 330), rum. *karlan* “ikiyaşlı dayça, quzu” (PPC, 136). Bu analoji dil faktları sübut edir ki, praforma **ka* şəklində olmuşdur və yuxarıdakı sözlərin mənşəyi eynidir.

Tarixən nostratik mənşəli proto **ka* “heyvan” kök morfemindən müxtəlif heyvan adları yaranmışdır. Onların bəzisini nəzərdən keçirək:

“Pişik”: Proto **ka* (“heyvan”) morfeminin törəmələrindən biri Ural-Altay və digər dillərdə “pişik” adını bildirən *kat* // *kət* // *kəd* // *ked* // *kedi* // *kan* fonovariantlarında olan morfemdir: türk., qaç.: *kedi* “pişik” (TS, 1126; ГРМС, 261), uyğ.dial. *kika* “pişik” (УДС, 135), rus. *котъ*, qəd.slav. **kot* “pişik”. Doğrudur, bu sözün mənşəyini digər köklərlə bağlayanlar da var. Məsələn, V.N.Toporov ümumslavyan kök morfemi hesab edilən **kot* “pişik, pişik balası” sözünün kökünü *kotit-* “bala doğmaq” feili ilə əlaqələndirir (131, 154). Halbuki müxtəlif dillərdə *kat* kökü fərqli heyvan semantikalarını ifadə edir.

Digər dillərdəki analoji faktlara nəzər salaq: est. *kass* “pişik”, saam. *koass* “pişik” (ЭСМЯ, I, 115), tunq.-manc. *kaka* “pişik” (ССТМЯ, II, 481), fars. *qurqe* “pişik”, kor. *koi* // *koya* // *konya* “pişik” (263, 212).

Y.O.Kuriloviçin iddiasına görə, hind-Avropa dillərində işlənən *kət* (“pişik”) sözü kelt mənşəlidir. Tədqiqatçı

bu sözün arxetipini **katto* şəklində rekonstruksiya edir (200, 380). Digər tədqiqatçılar da onun mənşəyini hind-Avropa dilləri ilə bağlayırlar. Məsələn, A.M.Şerbak türk dillərində, daha konkret desək, müasir türk və qaqauz dillərində işlənən *kedi* “pişik” sözünün kökünü hind-Avropa dilləri ilə əlaqələndirir (317, 130). Halbuki bu cür sözlərin mənşəyini hər hansı bir dil ailəsi ilə bağlamaq qətiyyəən düzgün deyil. Türk dillərinə aid qədim qaynaqlarda da həmin sözün işlənməsi müşahidə olunur. Məsələn, *Kədi sıçanı tanrıyçun tutmaz* (Oğuz., 161).

Dünyanın əksər dillərində bu söz müxtəlif fonovariantlardadır: çex. *kot*, isp. *gato*, ital. *gatto* “pişik”, lat. *catto* // *cater* “pişik”, *cattus* “vəhşi pişik”, alm. *kater* “pişik”, *katze* “erkək pişik”, norv. *katt* “pişik”, isv. *katt*, pol. *kot*, hol. *kat* “pişik” (351), arç., tabas. *qatu* “pişik”, av. *qetu* // *keto* // *kito* “pişik”, aq. *qetan* // *qitan*, rut. *kkat*, dar. *kata* // *qata* “pişik” (СССДЯ, 23), prus. *catto* (katto), litv. *kate*, irl. *katt* “pişik”, ər. *kitt*, laz. *katu*, kab. *gedu* “pişik” (141, II, 484, 496, 599, 600), fin. *katti* “pişik” (ФРС, 207), uels. *cath* (kat) “pişik”, kelt. **katto* “pişik” (EDPC, 195), drav. *kanta* “erkək pişik”, xet. *kats* “ev pişiyi” (HDH, 44), ukr., slav. *kato* “erkək pişik” (EDU, II, 681), etr. *kats* “ev pişiyi” (HDE, 44). Müasir komi dillərində (kom.-perm., udm.) *kan* “pişik” sözü var. Komi etimoloqları hesab edir ki, bu söz kama bulqarlarının dilindən komi dilinə keçib (КЭСКЯ, 116).

“Öküz, inək, camış, qaramal”: Bəzi dillərin lüğət tərkibində ilkin CV (*samit+sait*) forması mühafizə edilmişdir: qəd.Mis. *ka* “öküz” (EHie.D, 784), alb. *ka* “öküz” (Alb.ED, 160), Skand. *ko* // *ku* “inək” (286, 248), çin. *xu* “qaramal” (БКРС, 515), protogerm. **kō* “inək” (EDPG, 299).

Digər dillərdə isə tarixi-etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərdə bu semantika var: qəd.hind. *gaus* “inək” (247,

53), litv. *karvas* “öküz”, mold. *qunj* “üçillik dana” (Мол.РС, 126), esk. *kau* “inək” (СЭР, 58), tox. *keu* “öküz” (DT, 189), Azərb. *kəl* “öküz”, mac., oset. *qal* “öküz”, skif. *gau* “inək”, kartv. **qar* “öküz” (141, I, 253), sam.-ham. **gar* “öküz” (HSED, 203), hind.-Avr., germ. *gou* // *koo* “qaramal”, qəd.hind. *gauh* “qaramal” (213, 94), şum. *kir* “inək” (SL, 65), xet. **kuuāu* “inək” (EDHIL, 507), fin. *karja* “qaramal” (ФРС, 200), etr. *cattle* “qaramal” (HDE, 45), kürd. *qa*, tac. *qav* “öküz” (ЭСАЯ, I, 113), qəd.perm. *kuk* “inək balası, buzov” (206, 134).

Q.A.Klimovun kartvel dillərində bərpa etdiyi morfemlərdən biri də **qan* “öküz” köküdür: gür. *xan*, svan. *qan* // *qän* “öküz” (ЭСКЯ, 264). Müqayisə edək: ing. *cow* (*kou*) “inək”, erm. *kov* “inək” (305, 95), drav. *kone* // *kona* “erkək camış” (DED, 198), oset. *kur* “öküz” (ИЭСОЯ, I, 608), qot. **kalbo* “düyə, dana, buzov” (GED, 214), xet. *kattle* “qaramal” (HDH, 45), kom. **kon* “buzov” (КЭСКЯ, 133), Ural. *kora* “öküz” (EDUL, 35), tac. *quroz* “öküz” (143, 227), akk. *kalum* “cavan heyvan, cavan qaramal” (GOA, 146).

Q.E.Kornilov fars dilindəki *qaav* “öküz” sözünün mənşəyində imitasiyanın dayandığını qeyd edir (193, 39). T.V.Qamkrelidze və V.V.İvanov alb. *ka* “öküz”, litv. *karve* “inək”, lat. *ceruus* “maral” sözlərinin “buynuz” semantikalı kökdən yarandığını ehtimal edirlər (141, II, 484). Halbuki **ka* morfemi müxtəlif dillərdə buynuzsuz heyvan adlarını da ifadə edir.

“**Canavar**”: amer. *ka* “canavar, it” (AED, 65). A.B.Dolqopolski nostratik dillər üçün *qurd* sözünün arxetipini **qur* // **kur* “cavan heyvan” şəklində bərpa edir (ND, 660). Müqayisə edək: tat.dial. *kort* “canavar” (TDDS, 209), türk.dial. *quri* “canavar” (DS, VI, 2198), çuv. *kaşkar* “canavar”, erm. *qayl* “canavar”, tac. *qurq* “canavar” (143,

228), tunq.-manc. *quske* “canavar” (ССТМЯ, I, 167, 172; 173), fars. *qorq* “canavar”, serb. *kuryak* “canavar”, yuk. *köriəl* “canavar” (ЮРС, 162), Sib.tat. *kakuy* // *kakan* “canavar” (ЭСРДС, 238), may. *kohaa* “qurd” (345, 170), sansk. *kotira* “qurd”, *koko* “canavar” (СРС, 174), kom. *köin* “canavar” (КЭСКЯ, 139), sam.-ham. **ga`ad* “it, canavar” (HSED, 198).

N.Y.Marr qeyd edir ki, qədim iberlərin dilində *qor* // *qur* “canavar” mənasında işlənmişdir (225, 22). *Qurd* sözünün gövdəsi **qor*-dur. *Qor* gövdəsi də **ka* morfeminin derivatlarındandır. *Q* samiti mənşə baxımından *k* samitinin refleksindən törəmişdir, deməli, *ka* kökü bu sözlərin arxetipində dayanır.

“**Dovşan**”: qəd.hind.-İran. *kas* “dovşan” (143, 203), qəd.germ. **kasō* “dovşan” (213, 145), qəd.çuv. *kat`s* “dovşan” (КЭСКЯ, 143), qəd.çin. *qūn* “dovşan” (EDOC, 97). Ç.Qaraşarlı ing. *cony*, etr. *cunin* “dovşan”, başq. *kuyan*, qaz. *koyan*, qırğ. *koyon* “dovşan” sözlərinin homogenliyini göstərir (47, 123). Qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi *koyan* “dovşan” sözünün kökü **koy* morfemidir, burada *y*, *n* samitləri sonradan artırılan elementlərdir: **ka~ko~koy~kon*.

“**Maral**”: xak. *ka* “maral” (XPC, 149), xak.dial. *ka* “sığın” (155, 135), mon. *qi* “kiçik buynuzlu antilop” (MTS, I, 609), xay. *kat* “maral” (187, 83), mol. *qur* “erkək cüyür” (Мол.РС, 126), yak. *kul* “heyvan, vəhşi maral” (ЯРС, 215), dolq. *kul* “vəhşi maral” (СДР, 43), tel., Alt. *quran*, mon. *qura*, kalm. *quru* “erkək antilop” (ЭСРЯ, I, 476), tunq.-manc. *kalir* “sığın” (ССТМЯ, I, 367), drav. *kade* “erkək maral” (DED, 105), may. *ken* “maral” (345, 130), yap. *kano* // *kono* “maral” (135, 186), tox. *kars* “maral” (DT, 145), mans. *ker* // *çar* “maral” (КЭСКЯ, 141). Spesifik *d~y* əvəzlənməsi ilə *kedik* // *keyik* // *kiyik* sözü ən

qədim türkdilli mənbələrdə “maral, ov heyvanı” mənalarında işlənmişdir.

“**Donuz, qaban**”: Azərb. *qaban* “vəhşi donuz”, rus. *кабан*, bury. *gakoi*, mon. *qaxay* “donuz” (PMMPC, 556), Alt. *kantır* “donuz” (ATS, 96), mac. *kan* “qaban” (BPC, 347), *koca* “donuz” (BPC, 409), mon.dial. *qaxā* “donuz” (268, 6), soy. *kanqai* “vəhşi donuz, qaban”, qağ. *qoçi* “donuz”, tunq.-manc. *kavan* // *kaban* “vəhşi donuz” (CCTMЯ, I, 357), ş.yuq. *koyai* “donuz” (263, 52-53).

A.K.Novikova monqol dilində işlənən *qakay* “donuz” sözünün çuvaş dilindəki *kakkay* “ət” sözündən yarandığını iddia edir (252, 208). Halbuki bizim təqdim etdiyimiz faktlar bu ehtimalın düzgünlüyünü şübhə altına alır. Sibir tatarları da donuza *kakay* deyirlər. Mayya dilində də *keken* “donuz” deməkdir. İ.Doğan bu kökün türk dillərindəki sözlərlə uyğun olduğunu göstərir (345, 126).

“**Qoyun, quzu, keçi**”: inq. *ka* “qoyun”, çeç. *ka* “erkək qoyun” (Чеч.РС, 206), qəd.Mis. *qa* “keçi” (EHie.D, 762), qəd.türk. *qoi* // *qon* “qoyun” (ПДП, 413), s.uyğ. *kona* “qoyun”, xal. *qon* “qoyun”, türk.dial. *quda* “qoyun” (DS, VI, 2187), özb.dial. *kotan* “qoyun sürüsü” (149, 15), mac. *kos* “qoyun” (BPC, 416). XIV əsrdə türk dillərində *koy* “qoyun” sözü işlənmişdir (ИССТЯ, 79). Bəzi qaynaqlarda türk dillərindəki *koy* // *köyün* // *qoyun* sözünün guya erməni dilindəki *xoy* sözündən alındığı iddia edilir (TDES, 254). Halbuki bu sözün *kon* forması qədim türk abidələrində işlənmişdir və ehtimal ki, erməni dilindəki *xon* (“qoyun”) sözü türk dillərindən keçərək erməni dilinin fonotaktikasına uyuşmuşdur, çünki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, *k~x* əvəzlənməsi **ka* arxetipinin morfonoloji inkişafında çox müşahidə olunan səs keçidlərindəndir. Monqol dillərində *xonin* // *qonin* formasındadır, $n > y$, $a > o$ keçidləri nəticəsin-

də *kon-koy* // *koyun* şəklinə keçmişdir. A.M.Şerbak *koyun* sözünün arxetipini **koy* formasında rekonstruksiya edir (318, 194). Perm dillərində **koin* biçimində bərpa olunur (КЭСКЯ, 139). Həmin sözün qədim variantlarından biri məhz *kon* formasıdır (ЭСТЯ, VI, 23). Proto **kon* forması çağdaş sarı uyğur dilinin bir qolu olan şira yuqur dilində mühafizə olunmuşdur.

Bu tipli etimologiyalar yalnız türk dillərinin materiaları ilə izah oluna bilməz, çünki məhz dünya dillərindəki analogi müqayisələr, paralel leksik faktlar araşdırılan kökün haradan qaynaqlandığını müəyyənləşdirir.

Analogi faktlara nəzər salaq: isv. *get* “dişi keçi”, est. *kits* “dişi keçi”, alb. *kedh* // *kedha* “keçi” (Alb.ED, 174), ud. *kəal* “quzu” (UAL, 152), protokelt. *qabro* “keçi” (EDPC, 148), fin. *kili* “keçi balası” (ФРС, 230), noq. *koşanay* “quzu”, başq. *kəzə* “dişi keçi” (БРС, 302), rus.dial. *kıtya* “qoyun” (254, 214), qaz. *kuy* “quzu”, mol. *kapre* “dişi keçi” (Mol.PC, 276), ev. *kavur* “vəhşi keçi” (ЭРС, 185), *kair* “keçi” (ЭРС, 186), akk. *kirr* “qoyun növü” (GOA, 151), Azərb.dial. *kurə* “qoyun”, *qad* “iri və ya zərif quyruqlu qoyun”, *qaday* “çəpiş” (9, 335), inq. *qaza*, çeç. *qaza* “dişi keçi” (111, 18), rus. *koza*, tunq.-manc. *kayir* “keçi”, *konin* “qoyun”, *koray* “erkək keçi” (ССТМЯ, I, 362, 414).

V.M.İlliç-Svitç Altay dillərindəki *kuri* // *kori* “quzu” sözü ilə dravid dillərindəki *kori* // *kuri* “qoyun” kökünün bağlılığını göstərmişdir (ОСНЯ, I, XIII). *Quzu* sözü qədim türk yazılı abidələrində *kuzı* // *kozi* variantlarında işlənmişdir (QTAS, 69). Türk dilləri üçün *r>z* keçidi də səciyyəvidir. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *koç* // *qoç* sözünün etimologiyasının aydın olmadığı göstərilir və onun monqol dilindəki *kuça* “qoyun” sözündən alındığı ehtimal edilir (ЭСТЯ, VI, 87). Güman ki, *keçi* sözü də *qoç* // *koç*

sözündən yaranmışdır və *koç* // *qoç* sözünün də mənşəyi *a~o* əvəzlənməsinə uyğun olaraq **ka* “heyvan” nostratik kökü ilə bağlıdır.

Orta əsrlərdəki türk yazılı qaynaqlarında *kazik* sözü “vəhşi keçi” mənasında olmuşdur (ӘСТЯ, VI, 21). Sami dillərində aşağıdakı derivatlar var: akk. *kabs* “quzu”, ər. *kabş* “qoyun”. S.S.Mayzel sami dilləri üçün bu sözün formasını **kabs* variantında bərpa edir (207, 158). Digər dillərdə də analogi sözlər mövcuddur: sax. *karq* “qoyun” (170, 65), oset. *cæw* “keçi” (ИЭСОЯ, I, 307), mon.-xal. *qur* “erkək keçi” (ӘСТЯ, VI, 160), Azərbaycan. *köər* “iki və ya üçillik dişi keçi” (ADDL, 260), ass. *kabsu* “erkək qoyun” (AD, VIII, 23), lat. *kaper* “erkək keçi”, *kapra* “dişi keçi”, ital. *kabru* “erkək keçi”. Etimoloqlar latın dilindəki bu sözün arxetipini **kap* şəklində bərpa edirlər (EDL, 89).

“**At**”: mon. *qüü* “madyan” (MPPMC, 664), mon.dial. *qo* // *ko* “madyan” (268, 78), rus., pol., serb., bol. *kon* “at”, mac. *kanca* “madyan” (BPC, 347), başq. *konan* “iki-üçyaşlı dayça” (BPC, 338), leb. *kunan* “üçyaşlı at” (OCTЯ, II, 910), slov. *konj* “at” (334, 354), yap. *kaqe* “at” (БРРС, 297), kuş. *qaro* “at” (SİE, 35), Azərbaycan.dial. *kurix* “at balası” (ADL, 290), *guray* “dayça” (ADDL, 188), mol. *kal* “at” (Мол.РС, 270), çeç. *qovr* “at” (Чеч.РС, 104), luv. *keev* “madyan” (EDUL, 44), alm. *gaul* “at”, rum. *kal* “at”, alb. *kalë* “at” (Al.ED, 166).

N.X.Maksyutova başqırd dilinin şərq dialektlərində işlənən *konan* “dördyaşlı at” sözünü monqolizm hesab edir (216, 165). İbn Mühənnanın lüğətində XIV əsrdə türk dillərində *kak* sözünün “at” anlamında işlənildiyi göstərilir (İML, 36).

“**İt**”: irl. *ku* “it”, qəd.irl. *kū* “it”, tox. *ku* “it” (CEDEL, 746), protoital. **ko* “it” (EDL, 87), kat. *ka* “it”, çin. *qoi* //

qui, por. *kao* “it” (255, 3 - 13), kor. *ke // kai // kə* “it” (263, 211). Bəzi dillərdə *k // x* refleksi müşahidə olunur: ud. *xab* “it” (UAL, 221), adıq. *xbe* “it”, (ЭСАЯ, I, 79), xayd. *xa* “it” (187, 83). N.D.Andreyev boreal protodili üçün *kuw* kökünün “it” anlamında bərpa edir (108, 51). Dünya dillərində **ka* kökü “it” semantikasını əsasında aşağıdakı derivatlar üzrə şaxələnmişdir:

Kab // kap derivatı: türk.dial. *kabel* “it balası” (DS, VIII, 2582), rum. *kopoi* “tazı, it” (PPC, 204), mac. *kopo* “ov iti” (BPC, 413).

Kaç // kas // kaş derivatı: Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində *qaç* “dişi it” sözü işlənməkdədir (9, 338). Müqayisə edək: s.uyğ., ş.yuq. *qeş* “dişi it” (293, 42), fin. *kaş* “it”, çuv. *kaçka* “it” (ЭЧЯ, 95), türk.dial. *kace* “it, köpək” (DS, VIII, 2585), başq. *kaşkar* “it” (BPC, 333), alb. *kuç* “it” (Alb.ED, 200). Türkologiyada *küçük* sözünün kökü **kü* kimi bərpa edilir, çünki türk dillərində *-cıq // -çük* şəkilçisi kiçiltmə və əzizləmə funksiyasını daşıyır.

Kan derivatı: V.V.Radlov türk dillərində işlənən *kan-cık* “dişi it” sözünün *kan* kökündən yarandığını göstərmişdir (OCTH, II, 128). A.T.Kaydarov qazax dilindəki *kanşık* “dişi it, dişi canavar” sözünün arxetipini **kan* formasında rekonstruksiya edir (184, 238). A.M.Şerbak da türk dillərindəki *kancık // qancıq* “dişi it” sözünün *kan* hissəsini kök hesab edir və onu latın dilindəki *canis* “it” sözü ilə müqayisə edir (317, 128). Bu cür rekonstruksiyalarda praformalar *CVC* (*samit+sait+samit*) şəklində bərpa edilir, ancaq mahiyyət açılır, daha dərin təhlillərə ehtiyac duyulur.

Etimoloqlar çin dilindəki *quan* “it” və toxar dilindəki *kuuon* “it” sözlərinin nostratik mənşəli olduğunu qeyd edirlər (348). G.J.Ramstedt koreya dilindəki *ke // kai* “it” sözünü türk dillərindəki *qancuq*, gilyan dilindəki *kan* “it” sözləri ilə

müqayisə edir (263, 29). Digər araşdırmalarda da *qancıq* // *kancık* sözünün arxetipi **kan* formasında bərpa olunur: protoalt. **kaŋV* “it”, protokor. **kaŋ* “it” (EDAL, 645). H.Eren türk dillərindəki *kancık* sözü ilə hind-Avropa dillərindəki **kan* “it” kökü arasında heç bir əlaqə olmadığını iddia edir (TDES, 206). Halbuki dünya dillərində “heyvan” semantikalı **kan* gövdəsi **ka* protomorfeminin derivatıdır. Deməli, eyni söz formaları morfonoloji keçidlər nəticəsində müxtəlif dillərdə fərqli semantikalar qazanmışdır.

Müqayisə edək: alb. *qan*, nivx. *qa-n* “it” (Alb.ED, 208), qəd.çin. *quān* “it” (EDOC, 437), mol. *kın* “it” (Мол.РС, 333), protohind.-Avr. **kuon* “it” (ССМСИЯ, 138), qəd.hind.-ar. *kuan* “it” (143, 203), alq. *kana* “it” (CEDEL, 746), rum. *kaine* “it”, saam. *kanak*, ital. *kane* “it” (255, 3 - 13).

Kar derivatı: türk. *karsak* “it”, fin. *koira* “it” (ФРС, 246), est. *koer* “it” (255, 3-13), ur. *kurçuk* “it” (УС, 183), est.dial. *koer* “it” (253, 190), Ural. *koira* “it” (EDUL, 34).

Kal // **kəl** derivatı: kürd. *gol* “it” (Kyp.РС, 483, 285), kal. *qölg* “it balası” (Кал.РС, 146), ar. *kalba*, ivr. *keleh*, həb. *kalb*, akk. *kalbum* “it” (205, 46). Ərəb dilindəki *kəlb* “it” sözü türk yazılı abidələrində də işlənmişdir: *Kəlbi andıqca ağacı yanına qo* (Oğuz., 167).

Kat derivatı: qar.-balk. *qadji* “dişi it” (Kap.РС, 81), skif. *kuti* “it”, yaq. *kut* // *kud* “it”, alb. *kutë* “it” (Alb.ED, 208), mac. *kutya* “it” (BPC, 436), ukr. *kotyü* “it”, hind. *kutta* // *kuti*, benq. *kutta*, pənc. *kuti* “it” (ИЭСОЯ, I, 17), fran. *köter* “həyəət iti” (FAL, 60), s.uyğ. *kıtık* “küçük” (219, 64).

Bu faktlar, bəlkə də, təsadüfi fonetik və semantik uyğunluqlar kimi görünə bilər. Ancaq tipoloji cəhətdən fərqlənən, qohum olmayan dillərin analoji sözlərinin morfonoloji xüsusiyyətlərini, universal səciyyəli səs keçidlərini, səs

reflekslərinin tarixi mahiyyətini sistemli analiz edərək, əminliklə bildiririk ki, həmin sözlərin mənşəyi eynidir.

Ural-Altay dilləri ilə yanaşı, digər dillərdəki analogi faktlar bu dillərin yaranmasına qədər olan dövrdə tarixi bağlılığın sübutu, homogenliyin dəlilidir. Yəni kök ulu dilin leksik elementləri dünya dillərində rudiment formasında qalmışdır. Belə kök leksik elementlərdən biri də bizim təhlilə cəlb etdiyimiz proto **ka* “heyvan” morfemidir. Həmin kök morfemdən dünya dillərində müxtəlif heyvan növlərinin adı formalaşmışdır. Analogi nümunələr sübut edir ki, tarixən **ka* “heyvan” nostratik kökünün tədricən müxtəlif dillərdə şəkildə ayrılması, həmin kökün morfonoloji cəhətdən çoxhəcalılığa doğru inkişafı yeni heyvan adlarının təşəkkülünə yol açmışdır.

Müqayisə olunan köklərdə sabit, əsas hissə *ka // qa // kə // ko*-dur. Sadaladığımız faktlar isbat edir ki, onların hamısı *ka // ku // ki // ke // ko* başlanğıcına malikdir və “heyvan” semantikasını ifadə edir, yəni bunlar arasındakı uyğunluqlar zahiri oxşayış deyil.

Bu sözlərin mənşəyinin eyni olmasına heç bir şübhəmiz olmasa da, başqa tədqiqatçıların araşdırmalarında fikrimizlə üst-üstə düşən məqamların bir neçəsini nəzərdən keçirək. A.T.Kaydarov qazax və digər türk dillərində **kot* kök morfemini, ümumiyyətlə, “heyvan balası” prasemantikasını əsasında bərpa edir. O, *quzu*, *qoduk*, *kuşik*, *ködek* sözlərinin məhz həmin kök morfemdən yarandığını göstərir. Türkoloq *kiyik // keyik* sözünün arxetipini **ki* biçimində bərpa edir (184, 227, 249). E.İnanc *qaz*, *quş*, *qoç*, *quzu*, *keçi* sözlərinin arxetipini **qar*, **kar* formalarında bərpa edir. Tədqiqatçı türk dilləri ilə digər dillərdəki heyvan adlarının eyni prafomalardan qaynaqlandığını, onların əksəriyyətinin mənşəyinin bir olmasını müəyyənləşdirmişdir (36, 7-8).

**Ka* kökünün “heyvan” semantikasını üzrə fonosemantik və morfonoloji inkişafı haqqında ehtimallarımız rekonstruksiyanın üç mühüm prinsipinə: semantik, fonetik və morfoloji uyğunluğa əsaslanır. Əslində, biz *ka* başlanğıcılı heyvan adlarının yalnız bir hissəsindən bəhs etdik. Yəni bu analogi, paralel dil faktlarını daha da artırmaq mümkündür.

Araşdırmamızın nəticələri sübut edir ki, türk dillərində etimologiyası şərh edilə bilməyən bir çox sözlərin mənşəyində kök dildən qaynaqlanan, nostratik mənşəli **ka* morfemi dayanır. Məhz həmin kökdən müxtəlif dillərdə fonosemantik şaxələnmələr, morfonoloji transformasiyalar nəticəsində heyvan semantikalı yeni sözlər yaranmışdır.

**Ka* “tanrı”. İlk sivilizasiyaların dilində *ka* “Allah, tanrı” semantikalı sözlər işlənmişdir: sansk. *ka* “Allah” (CPC, 144), qəd.Mis. *ka* “Allahların həyat gücü” (MHM, 603), qəd.Mis. *ka* “Allahların atası” (EHie.D, 783), *kha* “Allah” (EHie.D, 526), *gata* “Allah” (EHie.D, 804), may. *ku* “tanrı” (345), etr. *cel* (kel) “ana ilahə” (HDE, 45). Şumer əfsanələrində *Ki* ilahə adıdır (42, 110).

Ərəb dilində *hu* Allahın adlarından biridir. Buradakı *k>h* keçidi larinqal nəzəriyyə ilə izah oluna bilər. *Hu* kökü “Kitabi-Dədə Qorqud”da Allahın adını bildirən söz kimi işlənmişdir: *Sarı tonlu qız eşqinə bir “hu!” – dedi. Qanturalı adı görklü Məhəmmədə salavat gətürdi* (KDQ, 88). Orta əsrlərdə sufilik təriqətində də *hu* sözü “tanrı” anlamını ifadə edirdi:

Hu halkası kuruldu, ey dərvişlər, kilinglər

Hak sofrası yayıldı, andın ülüş alınqlar (ƏY, 117).

Ka kökündəki sait əvəzlənməsi (yəni *a~u*) spesifik fonoloji dəyişmələrdəndir. Həmin fonoloji proses bir çox halda söz yaradıcılığına səbəb olmuşdur. Dünyanın müxtəlif dillərində **ka* kökünün “tanrı” semantikasını üzrə mor-

fonoloji və semantik diferensiallaşmasını izləmək və onun derivatlarını təsbit etmək mümkündür.

Kut derivatı: M.Kaşğari türk dillərindəki *kut* sözünü “uğur, bəxt, tale, xoşbəxtlik” anlamlarında izah etmişdir (DLTT, IV, 388). Türk dillərində *kut* // *qut* kökünün “xoşbəxtlik” anlamı, güman ki, sonradan yaranmadır. Müqayisə edək: qaz: *quday* “Allah, tanrı” (KTS, 178), tel. *kuday* “Allah” (Тел.РС, 47). Bu söz fars dilindəki *xuda* // *quda* “Allah” sözünün fonovariantıdır. Altay türklərinin dilində də *Kuday* teonimi var. Altay dilində *Kuday* baş tanrıdır. Onun da etimoloji əsasında *kud* // *kut* morfemi dayanır (80, 183). Deməli, $q > k > x$ keçidləri ilə bu qədim morfem müxtəlif dillərdə morfonoloji və semantik inkişaf yolu keçmişdir. Türk dillərində işlənən *kut* morfemi hind-Avropa dillərindəki *god* “Allah” kökü ilə homogendir: qəd.ing. *god*, qəd.alm. *got*, qot. *gudh* “Allah” (342, 425), hind. *khu-da* “Allah” (158, 57).

İngilis etimoloqları qədim hind-Avropa dillərindəki *god* // *qad* “Allah” sözünün mənşəyində **gheu* (*e*) “səs, çağırmaq” kökünün dayandığını ehtimal edirlər (346). İ.Məlikov yazır ki, qədim elam mifologiyasında bir çox Allah adları *kut* kökü ilə bağlıdır (53, 133).

Kam derivatı: Qədim türk dillərində *kam* sözü “kahin, şaman, tanrı” anlamlarını ifadə etmişdir (DLTT, IV, 256). Müqayisə edək: rus. *кум* “xaç atalığı”, alb. *kum* “ata Allah”, slav. *kuma* “ana Allah” (Alb.ED, 203), ayn. *kamuy* “Allah” (291, 16), protokol. *kamî* “Allah” (291, 61).

Qədim misirlilər kahinə *kam* demişlər. Türk dilləri ilə qohumluğu ehtimal olunan yapon dilində *kami* “tanrı”, “ölən insanın ruhu” anlamlarını ifadə edir (БРРС, 339). Yapon dilində *kami sama* “Allaha müraciət” kimi işlənir, *sama* “əfəndi, cənab” mənasındadır. Türk dillərindəki *kam*

“şaman” sözü ilə yapon dilindəki *kami* “Allah” sözləri həm semantik, həm də fonetik cəhətdən çox yaxındır. Müasir türk dillərində də *kam // qam // xam* sözü “tanrı, kahin, şaman” mənalarındadır. *Şaman* sözü də bu derivatdan yaranmışdır. F.Ağasıoğlu türk dillərindəki *qam // kam* sözü ilə german dillərindəki *qod* “Allah” sözü arasında genetik əlaqə olduğunu göstərir (4, 233-238).

Kaq derivatı: Dağıstan dillərinə aid qız və buduq dillərində *kaq // qaq* sözü “Allah” anlamındadır (Буд.РС, 81).

Kar derivatı: Qədim hun dilində *quar* “tanrı” mənasında olmuşdur. M.Seyidov VII əsrə aid erməni abidələrində işlənən *quar* “ıldırım tanrısı” sözünün hun dilindəki *qu-ər* “tanrı” sözündən yarandığını qeyd edir. M.Seyidova görə, bu sözdəki *qu* “böyüklük, ucalıq, ali rütbə” mənasındadır (80, 217). Fikrimizcə, mifoloqun fikri həqiqəti əks etdirmir. F.Ağasıoğlu isə həmin sözün **qu* “səs” yuvasından törədiyini ehtimal edir (4, 234). Deməli, müxtəlif dillərdə tanrı adlarının *ka // ku* morfemi ilə başlanması heç də səbəbsiz deyil.

Beləliklə, dərin etimoloji analizlər, zəngin tipoloji müqayisələr, analoji fonetik, leksik-semantik paralelliklər bizim fərziyyənin obyektivliyini sübut edir. Çünki hər bir etimoloji təhlil geniş elmi təhlillərə, məntiqi dəlillərə və fonoloji qanunauyğunluqlara əsaslanmalıdır. Məhz o zaman etimoloji təhlil inandırıcıdır.

Su “su, maye, çay, göl, dəniz, rütubət”. Müasir türk dillərində bu söz fərqli fonovariantlardadır: Azərb., türk. *su*, xak.dial. *su* “çay” (155, 135), yak. *suy*, qar.-balk.dial. *suq* (104, 117). Türkoloqlar *su* sözünün arxetipini **suy* şəklində bərpa edirlər (281, 164). Əski türk yazılı qaynaqlarında *suq // suğ // sub // suv* (“su, rütubət, çay, içki”) formalarında işlənmişdir (ДТС, 515): *anī subuy baralim* “An

çayına tərəf gedək” (ДТС, 512); *er suv sagurdu* “Adam su içdi” (DLTT, II, 80). Hazırda işlənən *suva-* feili həmin relikti əks etdirir. Ancaq buradakı *suv* komponenti haqqında fərqli fikirlər də var. Məsələn, S.Cəfərov *suvaq* sözündəki *vaq* hissəsini şəkilçi hesab etmişdir. O, *vaq* komponentinin *ax-* feilindən törədiyini göstərir (13, 32). Müqayisə edək: sansk. *sâvin-î* “çay” (SED, 349), gür. *swell* “nəm, yağ” (ЭСКЯ, 174). S.Y.Malov uyğur dilinin Hami ləhcəsində işlənən *sa* “çay” sözünü çin mənşəli hesab edir (217, 176).

Su kökü həm bəzi türk dillərində, həm də digər Altay dillərində metatezaya uğramışdır: xak. *uus* “çay”, s.uyg. *husun*, xamn. *usu*, ş.yuq. *husun*, duns. *usu*, daq. *oso*, mon. dial. *usan* // *uasan*, mon. *us* // *usun* “su” (MTS, II, 1368), sol. *oso*, bury. *usan* “su” (CHГТ, 423). Azərbaycan dilinin şivələrində *ussu* “su” (Salyan) variantı var (ADDL, 520). Qədim türk abidələrində *usu-* “içmək”, *usmak* “susamaq”, *usağ-* “susamaq, su istəmək” sözlərinə rast gəlinir (QTAS, 117). Bask dilində də bir çox dillərdə olduğu kimi, bu nostratik kök *z* // *s* refleksi ilə metatezaya uğramışdır: *iz* “su” (EDB, 57). Şumer dilində *zu* “su” anlamında olmuşdur. Şumer mifologiyasında *Abzu* sözü *su* teonimini ifadə etmişdir (MHM, 22). Həmin sözdəki *ab* və *zu* komponentlərinin hər ikisi “su” mənasındadır. Müqayisə edək: çin. *zao* “yuyunmaq, çimmək” (БКРС, 52).

Su kökü digər dillərdə də fonosemantik və morfoloji diferensiallaşmaya məruz qalmışdır: av. *şim*, sax. *şhan*, tab. *şid*, lak.dial. *ssin*, darg. *şin* “su” (СССДЯ, 74), çin. *şue* “su”, kor. *su* “su, çay” (CHГТ, 528), liv. *suo* “bataqlıq” (321, 81), ing. *sea* (*si*) “dəniz”, udm. *sin* “bulaq”, kom.-zır. *son* “göl” (181, 32), yap. *suiho* “su qabarcığı” (JTS, 41), qəd.yap. *susuk* “yumaq”, indonez. *sunqai* “çay” (291, 24), urar. *sue* “göl” (АСУЯ, 262), ər. *surb*

“su kanalı” (207, 156), udm. *sum* “çay yanında kiçik göl” (КЭСКЯ, 253), kom.-perm. *syon* “su çuxuru, nohur”, est. *salm* “iki ada arasında kiçik su keçidi” (КЭСКЯ, 252), ing. *sop* “islatmaq”, şum. *suq* “göl” (SL, 27), alm. *see* “dəniz, göl” (AAL, 468), ing. *soak* (souk) “sulu, islatmaq, islanmaq, suya qoymaq” (İAL, 1039). E.Klein ingilis dilindəki *soak* sözünün kökünü qədim ingilis sözü olan *sūcan* “sormağ” feili ilə əlaqələndirir (CEDEL, 1466). Ancaq həmin fikir inandırıcı deyil. Qədim hind-Avropa dillərində **seu* // **su* “yağış” kökü işlənmişdir (141, II, 866). Urartu dilinə aid mənbələrdə *Su* tanrı adı var (15, 36).

Su sözü topoformant kimi də türk xalqlarının onomastik vahidlərinin tərkibində işlənir. Məsələn, Başqırdıstanda *Usen* adlı çay mövcuddur. N.M.Budayev yapon dilindəki *su* “nəm olmaq” sözünü qaraçay-balkar dilindəki *su* sözü ilə müqayisə edir (135, 195). *Su* morfeminin mənşəyi digər kök sözlər kimi səs təqlidi ilə bağlıdır.

F.Cəlilov *su* sözünün müxtəlif dillərdəki analogi variantlarının yaranmasını dil kontaktlarının nəticəsi ilə əlaqələndirir (16, 131). Halbuki bu cür faktlar dil kontaktlarının deyil, ortaq mənşəyin, homogenliyin izləridir. Ç.Qaraşarlı etrusk dilindəki *es* // *esi* sözünü qədim türk dillərindəki *us* // *usa* “içməyə meyil göstər” sözü ilə müqayisə edərək onların eyniköklü olması qənaətinə gəlir (47, 110). A.K.Matveyev hidrotoponimlərdəki *as* // *us* (“su, kiçik çay”) komponentini hind-Avropa mənşəli hesab edir (153, 301). Ancaq bizim araşdırmamız sübut edir ki, *su* kökü nostratik mənşəlidir.

A.B.Dolqopolski nostratik kök kimi *suvo* morfemini “maye” mənasında bərpa edir və *suva* // *siva* // *sivi* kökünün müxtəlif dillərdə fonetik divergensiyaya məruz qaldığını göstərir (ND, 1885). Türk dilindəki *sivi* “maye”, Azər-

baycan dilindəki *suvamaq* sözlərinin kökündə *su* morfemi dayanır. *Su* anlayışı bildirən sözün həm də “bataqlıq, göl, çay, maye” anlamları ifadə etməsi çox təbiidir, çünki semantik sahə baxımından bir-birinə yaxın anlayışları ifadə edən sözlərdə məna keçidləri normal proseslərdir.

K.Quliyeva *su* sözünün *ça*, *sa*, *şa*, *ha* variantlarında şaxələndiyini və türk dillərində *çay* // *say* // *şay* // *hay* sözlərinin mənşəyində *su* morfeminin dayandığını göstərmişdir (52, 37). Bəzi dillərdə *su* sözü *V* (sait) biçimindədir: kama. *u* “içmək” (187, 85). V.M.İllic-Svitic Alt. **ū* “su”, ev. *ū* “dalğa”, Ural. **uwa* “axın” sözlərinin nostratik mənşəli olmasını qeyd etmişdir (177, 334). B.Xəlilov qeyd edir ki, *yu-*, *su-*, *mö-*, *mu-*, *vu-*, *vo-*, *ya-*, *çə-*, *ça-*, *cö-*, *si-*, *si-*, *sö-* allomorfları eyni bir kökün etimon sferasından nəşət etmişdir. Allomorfların rekonstruksiyasından bəlli olur ki, ilkin kök **u-* olmuşdur. Bu söz türk dillərinin morfoloji quruluşu ilə bağlı olaraq sonralar struktur və morfoloji dəyişikliyə uğramışdır. Lakin ilkin kök ba o an dilində və monqor dilinin xuçuza dialektində “içmək” mənasında işlənir (33, 112). Biz də hesab edirik ki, müxtəlif dillərdəki **su*, **cu*, **tu*, **bu*, **mu*, **vu*, **ku*, **yu* “su” köklərinin mənşəyi eynidir.

Nostratik mənşəli *su* kökünün müxtəlif dillərdəki digər paralellərinə nəzər salaq: çin. *sōu* “göl” (БКРС, 429), qəd.hind. **sibi* “bataqlıq” (ИСП, 172), *sindhu* “çay”, skif., sind.-m. *sindus* “çay” (ИСП, 70, 72), qəd.hind. *sira* “çay” (ИСП, 70), şum. *še* “yağış, yağış yağmaq”, *šu* “tökülmək, axmaq” (SL, 28), çan. *šu*, meq. *šu* // *šə* “nəm, yaş” (ЭСКЯ, 174), bury.dial. *huvaq* “kanal, su axını” (128, 306).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim türk yazılı qaynaqlarında *su* sözü qapalı hecalıdır. Məsələn, “Badai al-luqat” əsərində *suv* biçimində işlənmişdir: *Suv aka başladı*

“Su axmağa başladı” (133, 275). Digər dillərdə də analoji paralellər mövcuddur: ub. *şue* “dəniz”, lak. *şin* “su” (ЭСАЯ, I, 105), adıq. *psi* “su” (ЭСАЯ, I, 16), indonez. *susuk* “kanal” (291, 24), qəd.hind.-Avr. **seu* “nəmişlik, rütubət” (СССНЯ, 77), kelt. **sei* “nəm” (215, 26), qəd.isl. *sogn* “dəniz” (286, 264), adıq. *su* “nəm” (ЭСКЯ, 173).

Yu allomorfu: **Su** kökünün allomorflarından biri **yu** köküdür, yəni *su* və *yu* sözlərinin mənşəyi eynidir. Spesifik *y~s~j* əvəzlənməsinin nəticəsində *su* kökündən yeni sözlər yaranmışdır: qəd.türk. *yul* “bulaq” (DLT, III, 147; DLTT, III, 4), özb., noq., türkm. *yuv-*, qaz. *ju-*, Alt. *yun-*, uyğ. *juy-*, türk. *yıka-*, qırğ. *juu-* “yumaq” (265, 198). Müasir Azərbaycan dilində *yu-* feilinin varlığı *su // yu* kökünün sinkretikliyiinin izini əks etdirir.

Orta əsrlərə aid türk yazılı qaynaqlarında *yul* sözü “bulaq” mənasındadır: *Vefa köli suqlup kurup yulları*: “Vəfa gölünün suyu çəkildi, bulaqları qurudu” (AH, 96). *Yu* “su” kökü də müxtəlif sistemli dillərdə morfonoloji cəhətdən şaxələnməmişdir: mans. *ya* “çay”, mac. *yo* “çay”, kom. *yu* “çay” (CHГТ, 459), vax. *yupk* “su” (ЭСВЯ, 432), kom. *yuni* “içmək”, qəd.perm. **yu* “içmək”, mar. *yüäm*, fin. *yuoda*, est. *yooma* “içmək”, Ural. *yoki* “çay” (EDUL, 39), fin. *yoki* “çay”, liv. *yoq* “çay”, mar. *yoqi* “axın” (181, 32), qəd.perm. *yuuq*, est. *yoqi* “çay” (185, 40 - 41), yap. *yu* “çay”, tox. *yok* “içmək” (141, I, 426), çin. *ying* “dəniz, okean” (БКРС, 554). Qədim türk dilində işlənən *yulaq* “çay” (ДТС, 278) sözü də bu allomorfdan təşəkkül tapmışdır.

***Çu** allomorfu. Bu allomorf **cu // cü // çu // ça // çı** variantlarında yayılmışdır: qəd.türk. *çi* “şeh, nəm, yaş” (ДТС, 145), qırğ. *cū* “yumaq”, Alt.dial. *çun-* “yumaq” (121, 270), tac. *çuy* “kiçik çay” (143, 195), erm. *cur* “su”, gü. *ça* “su quyusu”, samod. *çu* “çay”, çin. *çu* “su kanalı”, *çuan* “su

axını”, çul., şor., selk. *çul* “çay”, fars. *cu* “arx”, Tib. *çu* “su, kiçik çay” (CHГТ, 430, 444, 528). Azərbaycan dilində işlənən *çay* sözü də bu allomorfun derivatıdır.

Dialektlərimizdə *cü* sözü “kiçik arx” anlamını ifadə edir (52, 37). B.A.Əhmədovun fikrincə, *su* sözünün əsli *cu* olub, “maye” mənasını əks etdirmişdir (ADQEL, 259). Azərbaycan dilində “su qabı” mənasında *cürdək*, “suçu” mənasında *cuvar* sözləri var. Dialekt və şivələrimizdə işlənən *culva* “iki əkin sahəsinin arasından keçən arx”, *cül-yə* “quyu”, “gölməçə” sözlərində də *cu* // *cü* “su” mənasındadır (ADDL, 81, 83).

Tu allomorfu. Şumer dilində *tu* “tökülmək, axmaq, yuyunmaq, çimmək” sözü işlənmişdir (SL, 17, 36). Bir sıra müasir dillərdə (əsasən, Ural dillərində) indi də *tu* kökü “su, göl” mənasındadır: samod. *to* “göl”, nivx. *tu* “göl” (192, 32), mans. *too*, mac. *too* “göl”, kom. *ti* “göl” (КЭСКЯ, 292).

Deməli, *su* kökünün fonoloji inkişafında məxrəcəə yaxın olan *t~s* əvəzlənməsi müşahidə edilir. Q.Kazımov *thu* // *tu* sözünü *su* kökünün variantı hesab edir (41, 234). Müqayisə üçün qeyd edək ki, *sən* əvəzliyinin arxetipi **si* kökü müxtəlif dillərdə *ti* biçiminə transformasiya olunduğu kimi, eləcə də *su~tu* keçidinin baş verməsi normal fonoloji əvəzlənmə kimi qəbul olunmalıdır.

Mu allomorfu. Vaxtilə ölü dillərdə **mu* “su” kökü işlənmişdir: urar. *mu* “su” (ACYЯ, 15), *muna* “çay” (ACYЯ, 210), ass. *a-mu* “dəniz” (CDAL, 52). Müasir Altay dillərinin bir çoxunda həmin kökün ilkin praformasını mühafizə olunmuşdur: ev. *mu*, ulç. *mu*, or. *mu*, sol. *mu*, neq. *mu* “su” (CCTMЯ, I, 559), yap. *mi* “su” (263, 47).

Qədim türk yazılı qaynaqlarında *mürən* sözü “çay” mənasında işlənmişdir (QTAS, 75; QTAL, 125). Müasir türk

dillərində tərkibində *ma* // *mu* “su” kökünü mühafizə edən müxtəlif sözlər mövcuddur: qırğ. *mürök* “bulaq suyu”, uyğ. *müren* “çay”, başq. *mərəü* “nəm olmaq” (181, 33), yak. dolq. *muora* “dəniz, okean” (СДР, 47), s.uyg. *mörin* // *main* “çay” (219, 74, 78). Dialektlərimizdə (Ağdam, Naxçıvan) *mora* sözü “kiçik arx” mənasındadır (ADDL, 360).

Mu “su” kökünün nostratik mənşəli söz kimi geniş şərhli ilk dəfə V.M.İllic-Sviticın lüğətində verilmişdir. O, protoaltay dilləri üçün həmin kökü **mō* (“su”) formasında bərpa etmişdir (ОЧЯ, II, 60, 63). B.Xəlilov V.M.İllic-Sviticə istinadən Alt. *mürə* // *mürə* “dəniz, çay”, kartv.-meq. *mere* “göl”, lat. *mare* “dəniz”, qəd.isl. *marr* “dəniz gölü”, qəd.ing. *mor* “bataqlıq” sözlərində olan *mü* // *mu* komponentini kök hesab edir (33, 14).

Dünyanın əksər dillərində bu nostratik kökün derivatları var: tunq.-manc. *murū* “çay” (ССТМЯ, I, 559), *meder* “dəniz” (ССТМЯ, I, 564), ev., neq., or. *omo* “göl” (ССТМЯ, I, 40), çin. *mu* “su ilə yuyunmaq, çimmək” (БКРС, 320), esk. *mik* // *mılq* “su” (289, 52), *mak* “axmaq, tökülmək” (СЭР, 79), qəd.perm. *mıs’k* “yuyunmaq” (206, 138). Bəzi dillərdə **mu* “su” kökündə anlautda protetik səslər müşahidə olunur: amer. *uma* “ada” (AED, 73), esk. *uma*, protokor., protoyap. *umi* “dəniz”, manc. *omo* “göl” (291, 52, 69).

Q.Qeybullayev və B.Budaqovun fikrincə, Urmiya gölündəki *miya* komponenti bu kökdəndir (11, 60). Türk dillərindəki *yağmur* sözündə də həmin kök qorunmuşdur, yəni *yağmur* “yağan su” deməkdir. O.N.Trubaçev qədim kimmerlərin dilində **mar* // **mor* kökünün “dəniz” mənasında olduğunu və Türkiyədəki *Marmara* // *Mərmərə* dənizinin adında həmin komponentin qorunduğunu yazır (ИСП, 68). Altay etimoloqları prototunqus-mancur dilləri üçün **mū*,

protokoreya dili üçün **mir*, protoyapon dili üçün **mi* kökünü “su” mənasında bərpa edirlər (EDAL, 233). A.Rayski mon. *mör* “çay” sözünü kor. *mul*, manc. *muke* “su” sözləri ilə müqayisə edir (MED, 45).

T.V.Qamkrelidze və V.V.İvanov hind-Avropa dillərində: qəd.irl. *muir*, qot. *marei*, qəd.alm. *mari*, alm. *meer*, litv. *mares* “dəniz”, qəd.slav. *morje* “dayanmış su, bataqlıq”, xet. *marmara* “bataqlıq”, oset. *mal* “dərin, durğun su” sözlərinin arxetipini **mori* formasında bərpa edirlər (141, II, 673, 943). Q.E.Kornilov qəd.yəh. *may* “su”, akk. *mū* “su”, ər. *məun* // *maun* “su”, yap. *midzu* “su” sözlərinin mənşəyini səs təqlidi ilə bağlayır (193, 73). Ərəb mənşəli *maye* sözü də həmin kökdəndir, çünki ərəbcə *maye* “axan, sulu” mənasındadır (ƏFSL, 324).

Müqayisə edək: frak. **mar* “dəniz” (ИСП, 68), həb. *may*, ar. *mayyo*, yəh. *mayım* “su” (205, 46), akk. *mau* “su” (GOA, 166), mon. *moren* // *mörön* “çay”, kor. *mir* // *mur* “su”, duns. *moren* “çay” (297, 128), daq. *muri* // *mure* // *muru* “çay”, merden “çay sahili” (333, 43), bury. *muren* “çay”, litv. *mares* “körfəz”, qot. *mare* “dəniz”, lat. *mare* “dəniz”, qəd.isl. *variada* “dəniz sahili” (ЭСРyc.Я, 237), rus. *мытъ* “yumaq”, *морцо* “göl”, bol. *mi* “yumaq” (БРС, 389), qəd.ing. *mere* // *meri* “dəniz, göl” (277, 103), xvarq. *madu* “çay”, tabas. *muq* “çay” (СССДЯ, 74). V.İ.Abayev osetin dilindəki *mal* “dərin, durğun su” sözünü skif-Avropa izoqlosuna aid edir və bu kökün hind-Avropa mənşəli hesab olunması fikrinə etiraz edir (102, 5). O, osetin dilində işlənən *mori* sözünün ilkin mənasının “dəniz” deyil, “durğun su” olduğunu iddia edir (ИЭСОЯ, II, 69).

Mu “su” morfemi digər dillərdə də müxtəlif “su” semantikalı sözlərin tərkibində müşahidə edilir: çeç. *mala* “içmək”, *malar* “içki” (Чеч.РС, 285), çeç.dial. *mol* “iç-

mək” (111, 164), germ. *mad* // *mat* “nəm, yaş”, *meut* “rütubət” (213, 96, 98), mol. *mare* // *mer* “dəniz” (МоЛ.РС, 373), ing. *mud* (*mad*) “palçıq” (İAL, 723), fin. *märkä* “nəm, rütubətli” (ФРС, 393), *meri* “dəniz” (ФРС, 369).

Bu allomorfu: kom. *ba* “su”, samod. *ba* // *bi* // *bu* “su, çay” (ЧНГТ, 51). Türk dillərində bu allomorf aşağıdakı variantlardadır: tat. *bua*, başq. *buaa*, Sib.tat. *bue* “su” (СДСТ, 140). Qərbi Sibir türklərinin, yəni kamasın, koybal, karakas xalqlarının dilində *bu* “su” kökü müstəqil şəkildə işlənməkdədir (50, 71). Bu allomorfun morfonoloji inkişafında *b~p* əvəzlənməsi müşahidə edilir: alb. *pi* “içmək”, qəd.hind.-Avr. **pi* “içmək” (Alb.ED, 324).

Bulaq sözü tarixi-etimoloji cəhətdən *bu+laq* şəklində formalaşmışdır, *-laq* məkan düzəldən aktiv şəkilçidir. Həmin sözün Altay dillərində müxtəlif variantları var: tat. *bolak* “kiçik çay” (ТСГА, 31), ev. *bolak* “çəşmə” (СМГТ, 47), mon. *bulaq* “çəşmə” (МТS, I, 213). Müasir türk dillərində *bulak* // *bulağ* // *bülaq* formalarındadır (202, 101).

Bulaq sözünün müasir tatar dilində “çay” mənasında işlənməsi onun kökünün “su” anlamı ifadə etməsini təsdiq edir. Praforma şumer dilində *p* anlautu ilə qorunmuşdur: şum. *pu* “bulaq” (50, 70; 223, 104). A.Məmmədov həmin şumer sözü ilə türk dillərindəki *bulaq* // *puluk* sözünü müqayisə edərək, onlar arasında əlaqə olduğunu göstərir (223, 104). Q.Kazımov şumer dilindəki *pu* “bulaq” sözü ilə türk dillərində işlənən *bi-nar* “bulaq” sözlərinin homogen olduğunu qeyd edir (41, 134).

M.Kaşğari *yolak* // *yulak* sözünü *bulaq* sözünün variantı kimi işlətməmişdir (DLTT, III, 17). Qədim qırçaq abidəsi olan “Houtsma” lüğətində *bulak* sözünün “göl” anlamında verilməsi faktı da **bu* kökünün “su” semantikasını ifadə etməsi ehtimalını təsdiq edir (KМТТAM, 7). A.K.Kurışşanov

XIII əsrə aid türk yazılı qaynaqlarında *bulak* sözünün “çeşmə, kiçik çay” mənalarında işləndiyini göstərir (202, 101).

Bir çox dillərdə *bi // bu // ba* komponentli sözlər “su” anlayışını bildirir. Məsələn: tunq.-manc. *burā* “tökmək, süzmək” (CCTMЯ, I, 110), ev. *burqak* “körfəz sahili”, tunq.-manc. *bur* “ada” (CCTMЯ, I, 111), ev.dial. *bira* “çay” (ДЦЭЯ, 25), ing. *bay* (bey) “körfəz” (İAL, 109), kartv. **ban* “yumaq” (141, I, 253), sam.-ham. **bul* “göl, çay” (HSED, 81), nan. *bira* “kiçik çay”, ev. *bira* “çay”, neq. *biya* “çay”, ude. *biyasa* “çay” (CHГТ, 51, 72, 84, 85, 109). Şumer dilində *bi* sözü “damcılamaq, tökülmək, axmaq” mənasında işlənmişdir. C.Halloran bu kökün akkad mənşəli *ba // bi // saa // su* “göz yaşı axıtmaq, damcılamaq” kökündən alındığını qeyd edir (SL, 49).

Bəzi türk dillərində (tat., başq.) işlənən *bua // bua* “su, göl” sözü də *m~b* əvəzlənməsi nəticəsində **mu* “su” kök morfemindən törəmişdir. Türk dillərində *biya* sözü “çay” anlamındadır. Dağlıq Altayda, Başqırdıstanda, Xakasiyada *biya* komponentli çoxlu çay adları, hidronimlər mövcuddur (50, 78). Sibir tatarlarının dialektlərində işlənən *bürən* “durğun su, göl, çay qolu” (СДСТ, 48) sözü *mürən* “çay” sözünün fonovariantıdır.

Vu allomorfu: çuv. *var* “çayın mənşəbi”, rus *вода*, ing. *water* “su”, lat. *vadum* “çay, su”, kom. *vad* “meşə gölü” (CHГТ, 93, 105, 109), Ural. *wət // wüt* “su, çay” (EDUL, 39). Həmin sözlərin də mənşəyində *bu // mu // vu* variantlarında divergensiyaya məruz qalan eyni kök morfem dayanır. Yəni bu nostratik kök tarixən müxtəlif allomorflara parçalanaraq fərqli sözlərdə asemantikləşməyə məruz qalmışdır. Bəzi dillərdə həmin kökün ilkin CV (*samit+sait*) forması və əsas semantikasi qorunmuşdur. Məsələn, udm.

vu “su”, kom. *va* “su, rütubət” (CHГТ, 92; CMГТ, 50), alb. *va* “çay” (Alb.ED, 491).

Ukrayna ərazisindəki Dnepr çayı vaxtilə hun-bulqarların dönəmində *var* adlanırdı. Müasir çuvaş dilində *var* “dərə” anlamındadır. Qədim bulqarlar çaya *var* demişlər (154, 19). Digər dillərdə analoji faktlara baxaq: sax., rut. *vir* “su”, ər. *vadi* “çay yatağı, çayın axdığı yer”, xuf. *wur* “su” (141, II, 866), sansk. *vāri* “su”, “Avesta”da *vaiari* “su”, tox. *war* “su” (141, II, 672), xet. *war* “su” (ССМСИЯ, 76-77, 106), vax. *vod* “su”, serb., xorv. *vir* “bulaq”, mans. *vut*, fin. *vesi*, mac. *vis* “su”, çuk., kor. *vaam* “çay” (CHГТ, 92, 105, 106, 113). H.S.Cidalayev ləz. *vir* “körfəz, kiçik su olan yer, bataqlıq, göl”, bol. *vir* “su olan yer, nohur, hovuz” sözlərini çuv. *var* “çayın mənşəbi” sözü ilə müqayisə edərək onları bulqarizm hesab edir (154, 21).

Ku allomorfu: *Su* kökünün allomorflarından biri də **ku** “su” köküdür. Müasir salar dilində *hu* “çay” anlamındadır. E.R.Tenişev həmin sözün çin mənşəli *xu* “çay” sözündən alındığını iddia etmişdir (295, 76). Bu sözlərdə səciyyəvi *k* // *x* // *h* refleksləri baş vermişdir.

Qədim türk dillərində *kul* “göl” (ПДП, 396), *yul* “bulaq, çay” (ПДП, 390; ДТС, 277) paralelliyi həmin köklərin homogenliyini isbat edir. Səciyyəvi *k>y>s* keçidlərinə əsasən *su* // *yu* və **ku* “su” köklərinin eyni etimondan yarandığını ehtimal etmək mümkündür. *Bu* // *mu* “su” kökü ilə *ku* “su” kökünün eynimənşəliliyini türk dillərində *bu* // *mu* // *ku* “bu” işarə əvəzliyinin paralel mövcudluğu da təsdiqləyir. Məsələn, çuvaş dilində *ku* “bu” mənasındadır, halbuki digər türk dillərində həmin söz *bu* variantındadır.

Su kökünün allomorfları içərisində larinqal nəzəriyyə baxımından *ku* allomorfu daha qədimdir. Müqayisə edək: qəd.hind.-ar. *ka* “su” (EWA, 285), selk. *ku* “çay, su axını”

(ОСНЯ, I, XXVI), urar. *gi-i* “bulaq, su saxlanan yer” (240, 124), sansk. *ka* “su” (СРС, 144), xet. *eku* “içmək” (ССМСИЯ, 79), yap. *ko* “göl”, manc. *qo* “su kanalı” (СНГТ, 148), mon. *aqu* // *uqu* “içmək” (МТС, II, 1333), aynu. *ku* “içmək” (291, 16). “İçmək” anlayışı da “su” anlayışı ilə birbaşa bağlıdır.

M.Maynford latın dilindəki *aqua* “su” sözünün qədim hind-Avropa dillərində mövcud olan *ka* “su” kökündən yarandığını qeyd edir (EWA, 285). Tunqus-mancur dillərində *k* // *x* refleksi ilə *xu* “göl” sözü işlənməkdədir. V.İ.Sintsius bu sözün mənşəyini çin dilindəki *xu* “göl, liman” kökünə bağlayır (ССТМЯ, II, 473). Digər dillərdə də *k* // *x* refleksi müşahidə edilir: adıq. *xı* “dəniz”, kabar. *xı* “dəniz” (ИСП, 73), xınal. *xin*, ud. *xe*, çeç. *xi*, inq. *xiy* “su” (ЭСАЯ, I, 105), fars. *xā* “su axını” (ЭСВЯ, 220). Mifoloji qaynaqlarda da **ka* “su” kök morfeminin izləri var: qəd.Mis. *ka* “ada ruhu” (ЕНіе.Д, 783).

N.A.Sıromyatnikov çin dilindəki *xe* “çay” sözünün **ku* “su” kökündən alındığını göstərir (289, 52). Çin dilində *k* // *h* refleksi ilə *hu* “göl” sözü işlənməkdədir (БКРС, 190). V.M.İlliç-Svitıç Alt. **āk* “axmaq, tökülmək” feili ilə hind-Avr. **akua* “su, çay”, sam.-ham. *ku* “su, tökülmək, axıtmaq” köklərini müqayisə etmiş və onların nostratik mənşəli olması qənaətinə gəlmişdir (178, 304-355). İ.İ.Meşşaninov urartu gil yazılarında *gi* kök morfeminin su ideoqramı kimi oxunduğunu qeyd edir. O, urartu yazılarında *giei* // *gi* // *gie* sözünün “kiçik çay” anlamını ifadə etdiyini göstərir (АСУЯ, 117). Müxtəlif dillərdə bu allomorfun izləri müşahidə olunur: kab. *kue* “kiçik çay”, adıq. *kbu* // *kbo* “dərə, kiçik çay” (СНГТ, 326), prus. **gum* “çay” (ПЯ, III, 336), yap. *kei* “kiçik çay, vadi” (JTS, 50).

Ku “su” kökünün müxtəlif sistemli dillərdə derivatlarına nəzər salaq.

Kuy derivatı: Bu derivat dünya dillərində *kay // kad // kud // kut // kod // koy // quy* fonovariantlarında yayılmışdır: yap. *kay* “dəniz” (ГНМ, 449), tup. *quay* “çay” (ГНМ, 434), kartv. *kad // kod* “kiçik çay”, oset. *kada* “kiçik çay” (ИЭСОРЯ, I, 616), lat. *qutta* “su, maye damcısı” (EDL, 276), ev. *kuduk* “duzlu suyu olan kiçik çay” (СМГТ, 122), mac. *kut* “quyu, fontan” (BPC, 435), *kutv* “quyu suyu” (BPC, 436).

Bu derivatda *d~y* əvəzlənməsi müşahidə olunur. Orta əsrlərdə osmanlı türkcəsinə aid yazılı nümunələrdə *koyak* “vadi, kiçik çay” sözü işlənmişdir:

*Varıp seni koyaklarda güdeyim,
Kuzum kuzum der de meler bir koyun
(Tar.Söz., IV, 2682-2683).*

Müasir türk dillərində **ku* “su” kökünün derivatlarından biri *quyu // kuyu* sözüdür. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *kuyu* sözü macar mənşəli *kut* “quyu” sözü ilə müqayisə edilsə də, onun etimologiyası açılmır (ЭСТЯ, VI, 120). Əksər qaynaqlarda *quyu* sözünün *kuy-* // *quy-* “tökmək, axıtmaq” feilindən yarandığı iddia olunur (VEEWT, 116; СМГТ, 131; 122, 168). Əslində, “tökülmək, axmaq” semantikasını da dolayısıyla “su, maye” anlamını ifadə edir. Fikrimizcə, *quy-* “tökmək, axmaq” feilinin də kökü *qu // ku* “su” morfemi ilə bağlıdır, yəni *kuy-* // *quy-* kök deyil, gövdədir.

Azərbaycan dilindəki ikihecalı *quyu* sözünün paralelini digər dillərdə də görmək mümkündür: hind. *kua* “quyu” (158, 58), mon. *quu* “çuxur” (MTS, I, 565). Təkhəcalılıq prinsipinə əsaslanaraq, müasir türk dillərindəki *kuyu* forması

derivatdır və onun prasemantikası *su* anlayışı ilə bağlıdır. Etimoloji araşdırmada semantik meyar aparıcı amildir. Bu baxımdan, *quyu* sözünün *su* semantikası ilə bağlılığını analogi leksik paralellərlə isbat edəcəyik.

Kuyu // *quyu* sözü türk dillərində fərqli fonovariantlardadır: uyğ. *kuduğ*, qar.-balk. *kuyu*, bar.tat. *kuyunq*, qaz. *köyö*, başq. *kozok* (ӘСТЯ, VI, 118), kırım. *kuyu* (КРЫМ.РС, 135). Həmin sözün qədim variantı qapalı hecalıdır: *kuduğ* // *quduğ* (ДТС, 464). Qapalı hecalı *kuduk* variantı müasir özbək dilinin karluq ləhcəsində mühafizə edilmişdir (313, 145).

Kuyu // *quyu* sözü müxtəlif türk dillərində və dialektlərində “quyu, bataqlıq, çuxur, çayın, gölün donmamış yeri” mənələrindədir (ӘСТЯ, VI, 118). Əski uyğur türkcəsində *quduğ* // *quyuğ* sözünün “quyu, bulaq, dəniz” (EUTS, 185; QTAL, 121) mənasında işlənməsi həmin sözün kökünün *su* semantikası ilə bağlılığını isbat edir. “Qədim türk lüğəti”ndə *quduy* sözü “quyu” anlamında verilmişdir: *quduyda suv bar it burni tegmäs* “Quyuda it burnu dəyməyən qədər su var” (ДТС, 464). *Quy-* sözü qədim türk dilində “tökmək, axmaq” anlamında olmuşdur (ӘСТЯ, VI, 108): *er küpgä suv qujdi* “Kişi qaba su tökdü” (ДТС, 464). Orta əsrlərdə özbək dilində *kuy-* feili “tökmək” mənasında işlənmişdir (AN, IV, 75). Həmin söz Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində indi də mühafizə olunmuşdur: *Səxsi bardağa da su quyadug* (9, 343). Müasir türkmən və tatar dillərində *kuyu-* feili “tökmək, axıtmaq” anlamındadır (СМГТ, 131).

M.Kaşğari *kuy* kökünü “kiçik çay; gizlin yer, dib” mənələrində şərh edir (DLTT, IV, 360). *Quyu* sözü Ə.Yə-səvinin divanında *kuduk* formasındadır:

Yunus dik (həm) dərya içrə balık bolsam,
Yusuf dik (həm) kuduk içrə vatan kılısam (ƏY, 38).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, *kuyu* // *quyu* sonraki variantdır, auslautda (söz sonunda) samit reduksiyası baş vermişdir: *kuyu* // *quyu* < *kuyuğ* // *kuduğ*. Çağdaş başqırd dilində *koyon* “çimmək, yuyunmaq” sözü mövcuddur. Bu fakt da kök morfemin **ko* // **ku* biçimində və “su” anlamında olduğunu təsdiqləyir. M.Rəsənen türk dillərindəki *quyu* lekseminin monqol dillərindəki *quduq* “fontan, bulaq, quyu” sözündən alındığını iddia edir (VEEWT, 116).

Tatar dialektlərində *quyu* sözünün *koy* // *kuy* biçimində işlənməsinə təsadüf edilir (TTDS, 200). Ancaq *kuy*- formasının özü də etimoloji cəhətdən törəmədir, yəni **ku* “su” kök morfemindən yaranmışdır. Həmin kök morfonoloji inkişaf nəticəsində açıq hecalıdan qapalıya keçmiş, sonradan isə qapalı hecalı kök şəkilçiləşmiş və sonda, bir çox türk dillərində səciyyəvi olan samit reduksiyasına uğramışdır: **kukuy*-+*uğ*-*kuyu* // *quyu*. *Kuduğ* // *kuyuğ* variantları qədim türk dialekt fərqləri kimi meydana çıxmışdır. Türkmən dilində *quyma* “su ilə dolu çuxur”, qırğız dilində *kuyma* “çay axını” (CHGT, 164) sözlərinin mövcudluğu da *quyu* sözünün **ku* “su” kök morfemi ilə bağlılığını təsdiqləyir. Digər tərəfdən, tunqus-mancur dillərində *kuduk* “bulaq, kiçik çay” sözü işlənməkdədir (CCTMЯ, I, 423). B.Xəlilov *quyu* // *kuduk* sözləri ilə *koyu* “qaranlıq”, *koyin* “aşağı”, *kodı* “aşağı” sözləri arasında əlaqə olduğunu ehtimal edir (35, 74-75).

Azərbaycan dilinin şivələrində *küdri* sözü “susuz, su çıxmayan yer” mənasındadır (ADDL, 265). Z.Eyyuboğlu *quyu* sözünün mənşəyini *kud* // *kuy* “aşağı, dərə, dib” kökü ilə əlaqələndirir (TDE, 454). E.Z.Kajibəyov qədim türk dillərində *quy*- “tökmək, axıtmaq” - *quy* “quyu, çay yatağı” sinkretik kökünün olduğunu göstərir (182, 251). Qədim özbək dilində *d~z* əvəzlənməsi ilə *kuz*- // *kuy*- “tökmək,

axıtmaq” feili işlənmişdir (308, II, 642). Müqayisə edək: mon. *qooyix* “axmaq, tökülmək” (MPC, 121).

Deməli, *ka* // *ku* “su” kök morfemini özündə yaşadan sözlərdən biri türk dillərindəki *kuyu* // *quyu* leksemidir. K.Quliyeva da *quyu* sözünün *qu* “su” sözü ilə bağlı olması fərziyyəsini irəli sürmüşdür (52, 137). Türk dialektlərində *kuy* sözü “su axıtmaq üçün altında ağac olan çuxur” anlamını ifadə edir (DS, VIII, 3019). Macar dilində *kut* (“quyu”) fonovariantının mövcudluğu (ЭТЯ, VI, 120) *kuyu* və *kut* sözlərinin homogenliyini və praformanın **ku* olduğunu təsdiqləyir.

M.Kaşğarının lüğətində *kuy* sözü “dərə, dib, tənha yer” anlamlarındadır (DLT, IV, 351). *Quyu* sözü XIV əsrə aid qıpçaq abidəsi olan “İrşadül-müluk-ves-selatın”da *kuyuğ* variantında işlənmişdir (İMVS, 228). XVI əsrə aid M.Adamoviçin lüğətində isə *kuyı* biçimində qeydə alınmışdır (90, 207). Hal-hazırda türkmən dialektlərində *quduk* // *qodak* “çuxur” anlamındadır. N.K.Dmitriyev bu sözün mənşəyini *kodu* “aşağı” sözü ilə bağlamışdır (245, 152). Müqayisə edək: mon. *qudul* “kiçik su hövzəsi, kiçik çay” (MTS, I, 581), tel. *kuttuk* “bulaq” (Тел.РС, 49).

Quyu sözünün prasemantikasının “su” anlayışı ilə bağlılığını qeyri-türk dillərindəki leksik paralellər də təsdiqləyir. Məsələn, dravid dillərində *kuti* // *kudi* feili “içmək” anlamındadır (DED, 151). Qazax etimoloqları da bu sözün *kuy-* feilindən yarandığını və qazax dilinin qərb şivələrində indi də *kuy* kökünün qorunduğunu qeyd edirlər. A.İshakov həmin sözün monqol dillərində çox qədimlərdə *kud-kuy-kuyu* şəkillərində işləndiyini və sonradan türk dillərinə keçdiyini iddia etmişdir (Kaz.TKES, 132).

T.Gülensoy bu sözün praformasının *kuduğ* olduğunu göstərir. O, qədim türkcədə *kuduğ*, orta türkcədə *kuyuğ*

formalarının işləndiyini qeyd edir. Türk dilinin Anadolu şivələrində *kuytak* “dib, dərə” sözü mövcuddur (TTTSKB, I, 585). V.Aslanov *quyu* sözünün kökünü *quy* “aşağı, aşağıda yerləşən” sözü ilə izah edir (8, 59).

Çağdaş türk dilində *kıyı* “sahil” - *koy* “suyun quruya doğru hissəsi, çay və ya dəniz yatağı” sözləri ablautun bir nümunəsidir. T.Gülensoy *kuy* və *koy* “dərə” sözlərini homogen hesab edir. Qədim türk dilində *kudu* “dib, dərə”, *kuyu* “aşağı” sözləri işlənmişdir (TTTSKB, I, 584).

Dialektlərimizdə işlənən *güyüm* “səhəng, su qabı” (ADDL, 191) sözü *k* // *g* refleksinə əsasən *güy* // *kuy* “su” derivatını mühafizə edən sözlərdəndir. V.V.Radlovun lüğətində *qüyüm* “iri su qabı” anlamında verilmişdir (OCTH, II, 103). Analogiya üçün göstərək ki, “su” anlayışı bildirən sözdən *quyu* anlayışı bildirən sözün yaranmasını digər dillərdə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, Ural dillərinə aid komi-permyak dilində **yu* “çay, su” sözündən *yukmös* “quyu” sözü yaranmışdır. Rus dilində *колодец* “quyu” mənasındadır. M.Fasmerin məlumatına görə, müxtəlif dillərdə həmin söz *kaltio*, *kalds*, *kaldinq* “bulaq, çay” kökündən yaranmışdır (ЭСРЯ, II, 293).

Beləliklə, biz *quyu* sözünün **ku* “su” kökündən yaranmış olduğunu ehtimal edirik. Bu ehtimalı yuxarıda örnək verdiyimiz analogi faktlar da təsdiqləyir.

Kul derivatı: Q.E.Kornilov Altay dillərindəki *kal*, *göl*, *kol*, *kul*, *kam* “çay, göl” sözlərinin **ko-* // **ku* “su, göl” morfeminin derivatları olduğunu göstərir (192, 33). Müqayisə edək: sansk. *kulya* “su kanalı, kiçik çay” (CPC, 168), *kula* “sahil” (CPC, 170), mans., xant. *kal* // *kel* “bataqlıq” (CHGT, 239), qəd.hind.-ar. *kulya* // *kolla* “su kanalı, kiçik çay” (EWA, 377), qəd.mon. *qol* “çay, çay dərəsi” (MPC, 122), aq., lak. *kulla* “bulaq”, erm *gel* “çay” (305, 90). Kartvel dil-

lərində də bu gövdəni mühafizə edən sözlər var: meq. *qal* “kiçik çay”, çan. *qal* “kiçik çay”, svan. *qel* “kiçik çay” (CHGT, 143). Dialektlərimizdə işlənən *qulla* sözü “su saxlamaq üçün evin qabağında qazılan dayaz quyu”, “su qabı” mənalarındadır: *Hər öyün qabağında qulla uladu* (9, 124). Azərbaycan dilinin Quba dialektində *qulla* sözü “quyu, su anbarı” anlamındadır (77, 238). Altay dillərində bu derivatın izi onlarla sözdə müşahidə olunur: daq. *qoli* “çay”, sol. *qolo* “çay”, manc. *qolo* “çay arası” (CHGT, 148), mon. *qol* “çay” (MPC, 120; PMMPC, 558). Türk dillərində *kol* // *göl* // *kul* // *kül* (“çay, göl”) variantları *o~ö~ u~ü* əvəzlənmələri nəticəsində meydana çıxan derivatlardır (135, 193).

Kan derivatı: qəd.çin. *quan* “bulaq” (EDOC, 437), hind. *qanq* // *qanqa* “çay” (GHM, 112), kor. *kan* // *qan* “çay, su”, ev. *kan* “kiçik çay” (CMGT, 99), fars. *kan* “quyu” (ƏFSL, 273). Qədim hind-Ari dillərində də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, **ka* kökü “su” semantikasını ifadə etmişdir. Fonoloji baxımdan *ka-ku-ke-ki* keçidləri mümkündür. Müxtəlif dillərdə “su” semantikasi ilə bağlı olan sözlərin əksəriyyətinin kökündə məhz *su* anlayışının özü dayanır.

Müxtəlifsystemli dillərdə *k* // *x* refleksi ilə *kan* gövdəsinin izləri müşahidə olunur: yaqn. *xan* “kiçik çay, bulaq”, tac. *xani* “bulaq”, türkm. *xana* “kiçik çay” (CHGT, 590). Türk dillərində *kañ* “hovuz” sözü işlənir (ОСТЯ, II, 71). T.O.Molçanova Altay hidronimlərinin tərkibindəki *kan* apelyativinin “çay” anlamında bərpasını daha real hesab edir (ТСГА, 50). G.J.Ramstedt koreya dilindəki *ka* “sahil” sözünün *kan* “çay” sözündən yaranıldığını göstərir (263, 29).

Kur derivatı: fars. *kür* “yeraltı su yatağı”, meq., rut. *kur* “çay, su” (GHM, 231), mon. *qorhi* “kiçik çay” (MTS, I, 576), Sib.tat. *kurya* “çay körfəzi” (ЭСРДС, 333). Qədim

türk dillərində *kurluk* “içində qımız saxlanan kiçik güyüm, su qabı” sözü işlənmişdir (DLT, IV, 345).

Q.Qeybullayev Şimali Qafqazda və Sibirdə Kür adlı çayların olduğunu əsas gətirərək, *kür* sözünü türkcə “bol sulu, sürətli” mənalarında izah etmişdir (50, 189). Dağıstan dillərinə aid olan qız dilinin şivələrində *kür* sözü “çay” anlamındadır. A.Axundovun məlumatlarına görə, bəzi şivələrimizdə *kür* sözü indi də “çay” mənasını ifadə edir. O, bu sözün mənşəyini udin dilindəki *kür* “quyu” sözü ilə əlaqələndirir (113, 3). B.A.Əhmədov *kür* sözünün ilkin semantikasının “çay” olduğunu qeyd edir (ADQEL, 189).

Kam derivatı: **Ku* // **ka* “su, çay” kök morfeminin derivatlarından biri də **kam** sözüdür. Azərbaycan dilinin Quba dialektində *qam* “dərə” mənasındadır (77, 281). *Dərə* anlayışı da *su* anlayışı ilə bağlıdır. Bəzi türk dillərində *dərə* // *dere* “çay” anlamında işlənərkəndədir. Osetin dilində *qam* “meşə”, türk dillərində isə *qam* “çay” anlamındadır. Yəni osetin dilində məna keçidi olmuşdur. Bir çox dillərdə *kam* “iri su kanalı” anlamını ifadə edir (СМГТ, 96). Müqayisə edək: qəd.hind. *kam* “su”, germ. *kem* “çay” (ТСГА, 57), udm. *kam* “çay”, fin. *kumi* “çay, su axını”, mans., xant. *kam* “çay” (КЭСКЯ, 132). Rusiya ərazisində ən böyük çaylardan biri olan Kama çayının adı da bu sözdən yaranmışdır. Hind-Avropa dillərində *kam* // *kom* sözü “böyük su kanalı” anlamını ifadə edir (ТСГА, 57). Yenisey çayının digər bir adı *Kam*-dir. Bəzi türk dillərində *kam* sözü *k~h*, *k~x* əvəzlənmələrinə məruz qalmışdır: soy., saq., koyb. *kem*, qar.-balk. *kam*, tof. *hem*, tuv. *xem*, xak. *kim* “çay” (265, 188).

M.Xabiçev *gəmi* sözünün kökünü *kam* morfemi ilə izah edir. O, türk dillərindəki *kam* “su” sözünü alan-xəzər-bulqar mənşəli hesab edir (309, 107). K.Quliyeva da *gəmi* sözünün bu kökdən yarandığını qeyd

edir (52, 36). Şimali Qafqazdakı Ulu Kam, Qax rayonundakı Quru-Kam çay adları *kam* “su” kökü ilə bağlıdır (11, 69). Ümumiyyətlə, türk dillərində *kam* adlı çoxlu hidronimlər mövcuddur (TCFA, 62).

V.İ.Rassadin türk dillərindəki *kam* // *kem* // *xem* “çay” sözünü kott dilindəki *kem* “çay” sözü ilə əlaqələndirir. Həmin sözü M.A.Kastren fin-üqor, A.Dulzon hind-Avropa, M.Rəsənen isə tunqus-mancur mənşəli hesab edir (TCFA, 62). Halbuki bizim araşdırma sübut edir ki, *kam* morfemi **ka* // **ku* “su” kökündən yaranmışdır və nostratik sözdür.

Beləliklə, dünyanın müxtəlif sistemli dillərində nostratik mənşəli **ka* // **ku* “su” kökünün izləri yaşamaqdadır.

Ud “qaramal, öküz, inək, qoyun”. Qədim türk yazılı abidələrində *ud* // *ut* “öküz, inək” anlamlarında işlənmişdir (ΠΔΠ, 437; ДТС, 605). Bu kök morfemin morfonoloji inkişafında müxtəlif dillərdə spesifik *d>t>y>s* keçidləri müşahidə edilir. Şərqi türk dillərində işlənən *ud* kökü müxtəlif fonovariantlardadır: Alt. *uy* “inək”, uyğ. *uy* // *ui* // *ud* “öküz”, lob., qırğ. *uy* “öküz” (ЭСТЯ, I, 572-573). Məlumdur ki, *d~y* əvəzlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvi səs keçidlərindəndir.

Qədim dillərdə də bu kök işlənmişdir: şum. *gud* “öküz” (165, 55; SL, 23), *udu* “qoyun” (165, 51), *us* “dişi qoyun” (SL, 16), urar. *gud* “öküz” (240, 49), qot. *ausha* “öküz”, ass. *udu* “cavan heyvan, quzu” (CDAL, 18). A.Məmmədov şumer dilindəki *udu* “qoyun, xırdabuynuzlu qaramal” sözü ilə türk dillərindəki *ud* “öküz” sözlərini müqayisə etmişdir (222, 19).

Ud “öküz” sözü Monqolustan və Qırğızıstan ərazisində tapılan qədim türk yazılı abidələrində *ut* // *uı* variantlarında (ΠΔΠMK, 105). Müqayisə edək: bask. *udi* “öküz”, mon. *udus* “vəhşi kəl”, perm. **už* “qoyun”, est. *utt*

“qoyun”, fin. *uuhi* “qoyun” (КЭСКЯ, 328), urar. *udu* “xır-dabuynuzlu heyvan, qoyun” (240, 46), ud. *ud* “öküz”, çeç.dial. *usta* “öküz” (111, 30).

Müxtəlif sistemli dillərdə nostratik mənşəli *ud* kökündə semantik keçidlər baş vermişdir: xvarş. *ıs* “iribuynuzlu qaramal, öküz”, darg. *us* “öküz”, av. *os* “öküz” (СССДЯ, 21, 24), tunq.-manc. *uyam* “dağ qoyunu” (ССТМЯ, II, 251). Orta əsrlərə aid türk yazılı qaynaqlarında *ud* // *u:d* // *uy* “buğa, öküz” anlamında işlənmişdir (GC, 34).

Heyvan adlarının bir-birinə keçməsi səciyyəvi leksik-semantik proseslərdəndir. Çağdaş Altay dilində *uy* variantı ilə yanaşı, *ud* (“inək”) forması da işlənir (119, 33). Komi etimoloqları bu sözü qədim perm dilləri üçün **už* variantında bərpa edirlər: kom. *ij* “qoyun”, xant. *os*, mans. *oş* “qoyun” (КЭСКЯ, 328). Analoji faktlara nəzər salaq: inq. *ust* “öküz” (111, 26), s.uyğ. *uj* “öküz” (219, 129), mac. *üszö* “dana” (ЭСАЯ, I, 89), ev.dial. *uhi* “vəhşi heyvan sürüsü” (251, 73). K.Seydakmatov qırğız dilindəki *uy* sözünün Altay dilindəki *ud* sözündən *d>y* keçidi nəticəsində yarandığını qeyd edir (КТКЕС, 234). K.M.Musayev isə bu morfemin şumer dilində olan *qud* kökündən alındığını bildirir (241, 55).

Beləliklə, proto **ud* “qaramal, öküz, inək, qoyun” sözü müxtəlif dillərdə *d~y~s* keçidləri ilə işlənərkəndir. Bu kök morfemin təkamülündə fonosemantik ayrılma izlənilir.

****Bod*** “**varlıq, həyat, kainat, bədən, tayfa, insan, heyvan**”: qəd.türk. *bod* “bədən, bədən quruluşu, qamət, tayfa, nəsil, insan”: *bodum erdi oq teg egildi bodum* “Mənim qamətim ox kimi idi, indi isə əyilib” (ДТС, 106); *qalın bod terildi qarpuıda tolu* “Darvazanın qarşısına çoxlu adam yığıldı” (ДТС, 107). Əski türk yazılı abidələrində işlənən *budun* “xalq” (DLTT, IV, 110) sözü də *bod* kökündən yaranmışdır. *Bod* və *boy* sözləri *d* // *y* refleksi ilə eyni kökdən

formalaşmışdır. Qeyd edək ki, *b~p* əvəzlənməsi bəzi türk dilləri üçün səciyyəvidir. Məsələn: çuv. *pu*, koyb. *pos*, s.uyğ. *poz* “bədən” (219, 93).

Müqayisə edək: ər. *büt* “bütprəstlərin sitayiş etdiyi heykəl, sənəm” (ƏFSL, 82), ing. *body* “bədən”, qəd.mon. *beye* “bədən” (KП, 146), xal. *bud* “boy, gövdə”, qəd.perm. *bodon* “çəki” (206, 48), mon. *budin* “bədən”, *boda* “bədən”, *bodas* “bədən, maddi varlıq” (MTS, I, 173), kal. *bi* “bədən”, serb., rum. *boy* “bədən, boy-buxun” (ЭСТЯ, II, 178), tunq.-manc. *beye* “bədən”, uyğ. *bōi*, daq. *bode* “xarici görünüş, bədən quruluşu” (337, 124).

XI-XIV əsrlərə aid türkmən yazılı abidələrində *boy* sözü “qamət, uzunluq, tayfa, nəsil” mənalarında işlənmişdir:

*Kadd-u boynı qörəli,
Sallan, yör indi, yör indi* (244, 77-78).

XIV əsrə aid osmanlı yazılı abidələrində *boy* “bədən, vücut” anlamında işlənmişdir:

*Gönül ana verdiği gönülsüzün,
Gerü vardı Kaytas`a verdi sözün,
Ne söz, hiyle boyuna ton biçti
Katı katı Tevrit`e and içti* (Tar.Söz., I, 645).

F.Cəlilov türk dillərində *boy // buy // puy // poz // bod // bos // bot* variantlarında işlənən bu sözün *d // z // y* dialekt fərqi əks etdirdiyini göstərir və *d* samiti ilə işlənən formanı ilkin variant kimi qəbul edir: **boy* (praazərbaycan) < **bod* (prätürk) (16, 146). A.M.Şerbak bu kökün arxetipini **pōd* şəklində bərpə edir (318, 196). Dünya dillərində həmin kök

morfemdən “insan” semantikalı sözlər də törəmişdir. Məsələn, tunq.-manc. *beye* “kişi”, ing. *boy* “oğlan”, sansk. *batu* “oğlan” (CPC, 460), sol. *boye* “adam, insan” (333, 23).

Müxtəlif dillərdə $d > t$ və $d > y$ keçidləri normal fonoloji qanunauyğunluqlardır. Həmin kök Altay dillərinin ilkin dövrü üçün **boda* biçimində bərpa edilmişdir (EDAL, 365). Qədim yazılı qaynaqlarda *bod* “qamət, vücut” mənasındadır (AH, 74). Buddizm dinində *boda* “cismani varlıq” anlamında işlənir (MTS, II, 1692). Müqayisə edək: qəd. alm. *botah* “bədən”, qəd.ing. *bodig*, bury.dial. *bie* “bədən” (299, 16), fars. *bud* “həyat, varlıq” (ƏFSL, 78), val. *bed*, bret. *bud* “kainat” (CCMCIЯ, 263). N.N.Poppe **boda* “bədən” formasının *bod* formasından öncə təşəkkül tapdığını ehtimal edir (ЭСТЯ, II, 178). *Boy* sözü qumuq və uyğur dialektlərində “bədən quruluşu” anlamındadır (ЭСТЯ, II, 177).

Dünya dillərində *bod* nostratik kök morfemindən “heyvan” semantikalı sözlər də yaranmışdır: qırğ. *boto* “dəvə balası” (KTKES, 62), qəd.mon. *boda* “sürü, qaramal”, mon. *boda* “iri heyvan” (MTS, I, 173), kal. *bod* “iribuynuzlu qaramal, at” (KPI, 135, 143, 146), yap. *buta* “donuz” (135, 185). Altay dillərində həmin kökdən yaranmış digər heyvan adları da mövcuddur: bury.dial. *buyr* “maral”, kal. *boyday* “ikiyaşlı qoyun”, q.qalp. *boydaq* “qoyun”. K.A.Novikova monqol dilində olan *boyr* “erkek heyvan” sözünü türk dillərində işlənən *boy* sözü ilə müqayisə edir (252, 198). Deməli, dünya dillərindəki analogi faktlar sübut edir ki, *boy* // *bod* kökündən müxtəlif sistemli dillərdə “həyat-varlıq-bədən-xalq-insan-heyvan” semantikalı sözlər törəmişdir.

Kur “yer, məkan”. Türk dillərində ən qədim söz köklərindən biri də *kur* “dağ, yüksəklik, təpə” kök morfemidir. İndiyə qədər türkologiyada *kır* “çöl, tarla, diyar, düz yer, torpaq” sözləri ilə *kur* // *xur* // *ur* “dağ” sözünün homogen-

liyi məsələsinə toxunulmamışdır. V.M.İlliç-Svitç *kur* kökünün nostratik səciyyəli olmasını və müxtəlif sistemli dillərdə işlənməsini qeyd etmişdir. O, nostratik dillər üçün bu sözün arxetipini **kara* (“qaya, yüksəklik”) formasında bərpa etmişdir (ОСЯ, III, 340-341).

Əski türk yazılı qaynaqlarında *qır* “təpə başı”, *qir* “bənd, yayla, dağətəyi yer” mənalarını bildirmişdir (ӨН, 43; ДТС, 445). M.Kaşğarının lüğətində *kır* “alçaq dağ, açıq yer” anlamlarında verilmişdir (DLT, IV, 290). Qədim türk dillərində *kır* // *qır* kökündən yaranmış *qıra* sözü “əkin yeri, şum, düz” mənalarını ifadə etmişdir (ДТС, 445). “Kitabi-Dədə Qorqud”da *qır* “səhra” mənasındadır: *Arqıç qırda döndərdigim. Mərə kafər, sənin baban* (KDQİL, 61). XV əsr özbək şairi Ə.Nəvainin əsərlərində *kura* sözü “ölkə, vilayət” mənasında işlənmişdir:

*Sarv ila sunbul narqis yanqi oyu kuyoşu sabzai
Jannat kurai nofau qulbarq aro şakkar* (AN, II, 140).

Kır sözü müasir türk dillərində və dialektlərində *xır* // *xir* // *kur* // *kir* // *kıra* // *qır* formalarında. Həmin morfemin türk dillərində əsas mənaları belədir: “yüksəklik, təpə, dağ, dağ keçidi, səhra, dağ başı, hündür sahil, tarla, əkin yeri” (ЭСТЯ, VI, 226). *Kur* // *kır* kökü digər Altay dillərində də fərqli forma və mənalara malikdir. Bəzi dillərdə *kur* // *kır* kökünün anlautunda *k* // *x* // *h* refleksi müşahidə edilir, bəzi dillərdə isə *kur* // *kır* kökündə ilkin samitin reduksiyası baş vermişdir: başq. *ür* // *ur* “dağ; hündürlük, yüksəklik”, ev. *ürə* “dağ”, *ürel* “dağlar”, or. *xure* “dağ”, sol. *ure* “dağ” (ССТМЯ, I, 351). Bu nostratik kökün allomorfları və derivatları müxtəlif dillərdə yayılaraq semantik dəyişmələrə məruz qalmışdır. A.M.Aznabayev və V.Ş.Psyancin *Ural* toponiminin

mənşəyini də bu köklə bağlayırlar. Onların fikrincə, **ura-l* “dağlar” anlamındadır (103, 37). Mansı dilində *urr* “dağ”, buryat, monqol dillərində *ürqele* “yoxuş” sözləri mövcuddur (185, 41). Bu dillərdə sözünü *k* samiti reduksiyaya uğramışdır. Deməli, *ur* və *kur* sözlərinin mənşəyi eynidir. Tatar dialektlərində də *kır* “tarla” sözünün ilkin samitinin reduksiyası müşahidə olunur: *ır* “tarla” (273, 149). Araşdırمامız sübut edir ki, türk dillərindəki *kur* // *kır* kökü tək-hecalı olsa da, əslində, etimoloji cəhətdən düzəltmədir.

Türk dillərindəki *qur* // *kur* // *ur* “dağ, yüksəklik, təpə, dağ aşırımı” - *kır* “çöl, diyar, düz, tarla” sözləri eyni kökün fonosemantik diferensiallaşması nəticəsində yaranmışdır. K.tat. *qır* “dağ”, Alt. *qur* “dağ, yüksəklik”, çuv. *χir* “çöl, sahə”, xak. *χur* “dağ, təpə, yüksəklik”, qırğ. *qur* “dağ aşırımı”, tuv. *kur*, tof. *kur* “dağ silsiləsi” (ӘСТЯ, VI, 226-227).

Kur kökünün müqayisəli-tipoloji metod əsasında arxetipini bərpa etmək mümkündür. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə bu sözün bütün mənə çalarları verilsə də (ӘСТЯ, VI, 226-227), qohum olmayan dillərdəki leksik paralellərlə tutuşdurulmamışdır. Halbuki sami dillərində işlənən *kur* // *xur* “dağ”, slavyan dillərində işlənən *qora* “dağ” sözləri ilə türk dillərindəki *kur* // *ur* “dağ” kökünün homogenliyini həm fonoloji, həm də semantik uyğunluq təsdiq edir.

M.Rəsənən türk dillərindəki *kır* sözünün monqol mənşəli *kira* “meşə, çöl, dağ silsiləsi” kökündən alındığını ehtimal etmişdir (VEEWT, 265). Azərbaycan dialektlərindəki *qıy* “zirvə” (ADDL, 304), *qıyı* “düz yer” (ADDL, 304) sözləri də *r~y* əvəzlənməsinə görə *kır* kökü ilə eynimənşəlidir. Qədim türk dillərində *qiy* “kənd” sözü də işlənmişdir (11, 298). Beləliklə, bu kök sözdə tarixən fonosemantik transformasiya prosesi getmişdir.

Kur // *kır* kökünün izlərinə qədim dillərdə də rast gəlik: urar. *qiura* // *qira* “Yer kürəsi” (ACYЯ, 182), şum. *kur* “dağ, hündür yer” (SL, 43, 96), *ku* // *kur* // *ku-ur* “daş” (EDH, 32), *qu* “torpaq” (SL, 37), *ki* “yer, Yer kürəsi” (SL, 43). C.Halloran şumer dilindəki *kur* “dağ” sözünün *ki* “yer”+*ur* “dağ keçidi” sözlərinin birləşməsindən yarandığını ehtimal edir (SL, 43). Bu kök bəzi mifoloji, sakral anlayışların da etimoloji əsasında dayanır. Məsələn, qədim Misir mifologiyasında *Ker* “yer Allahı”dır (EHie.D, 796). Şumer mifologiyasında *kur* sözü kosmik termin kimi “yerlə dəniz arasındakı boş sahə” mənasını ifadə edir (96, 142).

Paralel faktlar göstərir ki, *kur* // *kır* kökündə baş verən *a~u~ı~i~e* əvəzlənmələri ondan yeni sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tarixən dünya dillərində ***kur* // *kır* // *kir* // *kar*** “yer” kökündə müxtəlif mənalar üzrə difensiallaşma getmişdir:

“Ev, qala, alaçıq, yurd, saray, düşərgə, şəhər, kənd, hasar”: qəd.türk. *karşi* “qala, saray” (ГНМ, 190), kom. *kar* “şəhər” (КЭСКЯ, 335), s.uyğ. *qer* “alaçıq, yurd”, mon.dial. *ger* “alaçıq, oba” (299, 24), perm. *kara* “yaşayış yeri” (CHГТ, 254), fin.-uq. *kar* “şəhər”, çuv. **kar* “yaşayış məntəqəsi”, qəd.bulq. *kar* “şəhər, qala, istehkam” (CHГТ, 254). Yəqin ki, öncə “qala”, sonra isə “şəhər, kənd” semantikasından yaranmışdır. Bu semantik keçiddə etnoqrafik amilləri nəzərə almaq lazımdır. Müqayisə edək: türk dillərində *qala* “istehkam” - *kale* “şəhər” mənalarındadır. S.Paliqa slav. *gord*, xet. *gurta* “qala” sözünü protoboreal leksikasına aid edir (339, 209).

Qədim türk toponimlərində *kuren* // *kuran* // *quran* sözü “hərbi düşərgə, müharibə vaxtı qoşunun yaşaması üçün yarı torpaqdan ibarət olan ev, tikinti” anlamlarını ifadə etmişdir (11, 419). “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *kor-*

ğan // qorğan // kurğan “qala, istehkam, təpə, şəhər, hasar, ev, mal-qara saxlanan yer, ağıl” sözünün kökü *kor-* “qorumaq” feili ilə bağlansa da (ЭСТЯ, VI, 76), həmin ehtimalın düzgünlüyü digər analoji faktların müqayisəsində öz təsdiqini tapmır.

M.R.Fedotov bu sözün mənşəyini qədim hind-Avropa dilləri ilə bağlayır. O, həmin kökü qəd.saks. *qard* “hasar”, latış. *hortus* “bağ”, qəd.alm. *gard* “ətraf”, qəd.irl. *korre* “heyvan ağılı” sözləri ilə tutuşdurur (Фед., I, 227). Müqayisə edək: xet. *qurta* “şəhər, qala” (EDHIL, 495), mon. *qer* “düşərgə, yurd, məskən” (MTS, I, 603), ər. *qəryə* “kənd” (ƏFSL, 122), ləz. *xur* “kənd”, mon. *xurə* “hasarlanmış yer, monastır” (50, 405), qəd.fars. *gird* “qala” (11, 299), qəd.Mis. *khar* “küçə, şəhər və ya kəndin dördüdə bir hissəsi” (EHie.D, 532), rus. *zopod* “şəhər”, slav. **qord* “divar, şəhər”, qot. *qards* “ev” (ЭССЯ, I, 39), sam.-ham. **gor* “ev” (HSED, 218).

“Meşə, bağ”: mon. *kerü* “kiçik meşə” (ЭСТЯ, III, 28), bol. *qora* “meşə”, litv. *qiriaa*, litv.dial. *gire* “meşə” (ЭСРЯ, I, 438), türk.dial. *qür* “meşəlik yer, ərazi, kollarla örtülü yer” (ЭСТЯ, III, 106), türk. *koru* “kiçik meşə”, ev. *xur* “meşə”, qəd.alm. *qarto* “bağ”, qəd.slav. **qord* “bağ” (ЭССЯ, I, 39), bol. *qora* “meşə”, serb. *qora* “dağda olan meşə” (ГНМ, 113), qəd.rus. *zopa* “meşə ilə örtülmüş yüksəklik” (ЭСРyc.Я, 52). Bu sözlərin də etimoloji əsasında **kur* morfemi dayanır.

“Dağ, təpə, yayla, yüksəklik, aşırım”: çin. *qiu* “təpə, kurqan”, *qu* “dağ zirvəsi” (БКРС, 364, 365), *xu* “böyük təpə” (БКРС, 514), *qu* “böyük təpə, dağ” (БКРС, 513), qəd.çin. *qu* “təpə, kurqan” (EDOC, 435), sansk. *giri* “dağ” (СРС, 192), yak. *kirbey* “dağ aşırımı” (109, 290), ər. *urr*, qəd.yəh. *har* “dağ” (207, 197), kartv. **qora*, gü. *qora*

“təpə” (ЭСКЯ, 64), ukr. *qora*, qəd.slav. *qora*, serb., xorv. *qoar*, slov. *qora*, çex. *hora*, pol. *qoora*, litv. *qiriaa* “dağ”. M.Fasmer slavyan dillərindəki bu sözləri litva dilindəki *nugara* “arxa” sözü ilə müqayisə edir (ЭСРЯ, I, 438). Dünya dillərində coğrafi termin kimi “yayla” anlamında *karst* sözü işlənir (ГНМ, 193).

Orta əsrlərdə Türküstan (indiki Əfqanıstan) ərazisində Herat və Bamian yaxınlığında yerləşən böyük bir dağlıq ərazi *Qur* adlanırdı (189, 89). Altay toponimlərinin tərkibində *kur* // *kır* geniş şəkildə işlənən toponimlərdən biridir. Həmin fakt da **kur* kök morfeminin ən qədim leksik laya aid olduğunu sübut edən amillərdəndir. Qırğız toponimlərində *korqon* “təpə”, “qala”, *kir* // *kır* “dağ silsiləsi” mənalarındadır (249, 90). E.Koyçubayev qazax toponimlərindəki *kır* komponentini “təpə” mənasında izah edir (195, 17). A.T.Kaydarov qazax dilində *kır* kökünün “yüksəklik, zirvə, təpəliklə dolu olan çöl, dağ silsiləsi” tipli geniş anlamlar ifadə etdiyini göstərmişdir (184, 255). Türk mənşəli coğrafi adlarda *kır* “yüksəklik, düzənlik” mənasındadır (CHГТ, 287). Türkologiyada *kar* başlanğıc nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, sözün *k* samiti ilə olan fonovariantı daha qədimdir.

Slavyan dillərindəki *qora* “dağ, meşə” sözünün formasını etimoloqlar **qor* şəklində bərpa edirlər (ЭССЯ, I, 30). Fikrimizcə, *kurqan* “süni təpə” sözünün mənşəyində də *kur* // *kır* morfemi dayanır, yəni həmin söz *kur+qan* şəklində formalaşmışdır. Türk dillərində *kara* sözü “dağın irəliyə çıxmış hissəsi” mənasını ifadə edir (11, 287).

Müxtəlif sistemli dillərdəki analoji sözlərə nəzər salmaq: rus. *zopa* “dağ”, prus. *garbis* “dağ” (ЭСРyc.Я, 95), qəd.hind. *giri*h “təpə, dağ” (235, 31), ər. *qara* “qayalı, daşlı təpə” (CHГТ, 256), qəd.rus. *zopb* “yuxarı, hündür yer” (ЭСРyc.Я, 96), ləz. *xara* “təpə”, arç. *yarxi* “yüksəklik”

(СССДЯ, 71). Bu kök morfemin anlautunda $k > g > y > x$ keçidləri müşahidə olunur.

O.N.Trubaçev qəd.hind. *qiri*, slav. *qora* “dağ” sözü ilə alb. *qur* “daş”, litv. *qiria* “meşə” sözlərinin etimoloji yaxınlığını göstərir və bu sözün arxetipini **quor* // **quer* “dağ” formalarında rekonstruksiya edir (ИСП, 85).

Müxtəlif dillərdə *kır* // *kur* // *kar* // *kir* // *gir* tərkibli “dağ, təpə, yüksəklik, aşırım” semantikalı sözlər var: ukr. *qorqan* “yüksəklik, dağ silsiləsi” (ГНМ, 121), qaz. *karqar* “hündür dağ, dağ silsiləsi” (ГНМ, 190), Alt.dial. *kıran* “təpə” (124, 175), türk. *kıran* “dağ beli, təpə” (TS, 1157), mar. *kir* “dağ” (КЭСКЯ, 122), yaqn. *yar* “dağ” (СМГТ, 61), fars. *qariva* “təpə”, qəd.irl. *ēr* “yüksəklik” (*k* reduksiyası), umb. *u-kar* “dağ” (127, 29), qəd.bask. **gara* “hündür yer” (EDB, 198), sam. *xur* “dağ”, kom.-perm. *kerös* “dağ”, xak. *xurlaŋ* “dağ, təpə” (110, 291), ev. *kirqin* “yüksəklik” (ОСНЯ, I, 341), kom.-perm. *kir* “dağ”, mar. *kurək* “dağ” (181, 33), tunq.-manc. *kira* “dağ silsiləsi”, kom.-zır. *kurək* // *kərək* “dağ”, udm. *qurez* “dağ”, başq. *kıraz* “dağ silsiləsi”, slov. *kar* “hündürlük” (СНГТ, 255), qəd.çin. *qiu* “təpə” (EDOC, 434), yun. *kari* “yüksəklik, zirvə” (СНГТ, 255), mon. *kir-a* “dağ silsiləsi” (MTS, II, 749), Sib.tat. *kirlan* “dağ aşırımı”, Alt. *qurlaŋ* “dağlıq ərazi, yüksəklik”, qəd.mon. *kira* “dağ silsiləsi” (ЭСРДС, 291). Rusiyada başqırd türkləri yaşayan ərazidə *Kıraka* dağ silsiləsi var.

“Qaya, daş, yarğan”: türk.dial. *kıra* “qaya” (DS, VIII, 2814), mar. *ku* “daş” (КЭСКЯ, 356), erm. *kar* “daş”, mac. *ko* “daş”, sam.-ham. **go* “daş, dağ” (HSED, 211), ud. *qorpun* “yarğan, uçurum, dərə” (UAL, 106). Türk dillərində *korum* // *quram* // *xuram* “qaya, qaya parçası, daş, dağ başında bərabər yer” anlamlarındadır. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə həmin sözün **kor-* “tökülmək, uçmaq” kö-

kündən yarandığı iddia edilir (ЭСТЯ, VI, 79). Əslində, *korum* sözü də bir çox düzəltmə sözlər kimi **kur* // **kır* kökündən yaranmışdır.

Dağ və *daş* anlayışları bir-birinə yaxın olduğuna görə, *kır* kök morfeminin bəzi dillərdə “dağ”, bəzi dillərdə isə “daş” semantikasını ifadə etməsi universal mənə keçidləri ilə bağlıdır. Faktlara nəzər salaq: alb. *karpë* “qaya” (ГНМ, 191), bask. *harri* “daş” (EDB, 108), av. *kuuru* “qaya” (СССДЯ, 73), alb. *gur* “qaya, daş” (141, II, 666), qəd. hind. *karkara* “daş” (ИСП, 49), hind.-Avr. *ker* “qaya, daş” (ОСНЯ, I, 341), tabas. *qarz* “qaya” (СССДЯ, 71), hind.-İran. *giri* // *gari* “dağ, daş” (143, 189), urar. *qar-bi* “daş” (АСУЯ, 181). Güman ki, dialektlərimizdə işlənən *xıram* “qumlu yer, yarıqan” (ADDL, 223) sözü də spesifik *k~x* əvəzlənməsi ilə *kır* kökündən yaranmışdır.

“Həyət, bostan, tarla, çöl, düz”: Azərb.dial. *kora* “quzular saxlanan yer” (ADDL, 258), *qora* “hasara alınmış həyətyanı sahə” (10, 122), türk.dial. *kır* “zeytunluq” (DS, VIII, 2814), qəd.özb. *kır* “çöl” (308, II, 626), türk. *kır* “tarla, çöl”, Alt.dial. *kıra* “tarla” (124, 175), Sib.tat.dial. *kura* “həyət, saray, at saxlanan yer” (СДСТ, 135; 112, 110), tat.dial. *kır* “lək” (TTDS, 218), türk.dial. *kırık* “tarla” (DS, VIII, 2823). Azərbaycan dilinin Quba dialektində *xır* “çəltik əkilən yer” anlamındadır (77, 267). Dialektlərimizdə *x* // *k* refleksi ilə *xır* “bostan, bostan ləki” sözü işlənməkdədir (ADDL, 222). Müqayisə edək: ud. *qa* “əkin sahəsi, bağ, bağça” (UAL, 104), qəd.irl. *gort* “tarla” (332, 120), sam.-ham. **ga’ur* “həyət” (HSED, 192), mac. *kert* “bağ, həyət” (EDH, 29), svan. *qor* “qapı, həyət” (ЭСКЯ, 213), alb. *kurt* “həyət” (Alb.ED, 206). Tədqiq etdiyimiz söz kökünün morfonoloji inkişafında *h* // *x* // *k* // *q* refleksləri müxtəlif dillərdə yeni allomorfların və derivatların yaranmasına səbəb

olmuşdur. Dialektlərimizdə *qır* “dəmyə, əkilməyən yer” sözü də işlənməkdədir (ADDL, 299).

“**Qıraq, sahil, körfəz, künc**”: kor. *ka* “sahil” (263, 29), şum. *qu* “çay sahili” (SL, 11). Orta əsrlərə aid türk (osmanlı) yazılı qaynaqlarında *kıran* sözü “kənar, sahil, uc, ətraf” anlamlarında işlənmişdir:

Yürüdü deniz kıranında birez

Cühut ile söz açar idi ez ez (Tar.Söz., IV, 2497).

Z.Muxamedova XI-XIV əsrlərdə türkmən dilində *kıran* sözünün “qıraq, sahil” mənasında işləndiyini göstərir. Müasir türkmən dilində *qıra* “qıraq, sahil”, şor dilində *kıran* coğrafi termin kimi “burun” anlamındadır (244, 118). V.M.İlliç-Svitç *qırağ* və *kır* sözlərinin homogen olduğunu təsdiqləyir (ОСНЯ, III, 143). Fikrimizcə, *qırağ* sözünün mənşəyinin bu köklə bağlanması tam doğrudur. Türk dialektlərində *kıran* // *kıra* // *kırağ* // *kırav* // *kireş* sözü “çevrə, ətraf, uc” mənalarındadır (DS, VIII, 2815). Deməli, türk dillərindəki *kırak* // *qırağ* “kənar”, *kiri* // *kıyı* “sahil” sözləri də bu sözlərlə morfonoloji uyğunluq təşkil edir.

Digər dillərdə analogi variantlara nəzər salaq: dolq. *kıru* “qıraq, kənar” (СДР, 42), kartv. **qur* “diyar, qıraq” (ЭСКЯ, 213), qum. *kırıy* “kənar”, qar.-balk. *kırıy* “qıraq, kənar”, uyğ.dial. *quruq* “çayın sahili” (УДС, 142), ər. *kurniş* “sahil”, kelt. **kurro* “künc”, fran.dial. *kor* “künc, kənar, qıraq” (EDPC, 230), or. *kerani* “sahil, diyar” (ОСНЯ, I, 341), Sib.tat. *korqa* “əyri sahil” (СДСТ, 302), vep. *kar* “körfəz”, əfq. *karay* “körfəz, liman”, tam. *karai* “sahil” (СНГТ, 255), tunq.-manc. *qiri* “sahil, çay yatağı” (ССТМЯ, I, 154, 155), drav. *kar(a)* “sahil, diyar” (ОСНЯ, III, 143), alm. *kai* “sahil” (AAL, 297), ing. *quay* (*ki*) “sahil”, qəd.uyg. *kıy* “sərhəd, hüdud, məhəllə” (EUTS, 177). Bu sözlərin

hamısı bir kök yuvadan törəmişdir. Türk dillərində *r~y* əvəzlənməsi digər sözlərdə də müşahidə olunur. Məsələn, Azərb. *qar*, Sib.tat.dial. *kay* “qar” (СДСТ, 114). M.Xabiçev də *kıy* “sahil, kənar” və *kır* sözlərini homogen hesab edir (309, 183). *Kıy* və *kır* sözlərinin “kənar” anlamlarında paralel işlənməsi türk dillərində spontan səs keçidlərindən olan *r~y* əvəzlənməsinə əsaslanır. Orta yüzilliklərə aid türk (osmanlı) qaynaqlarında *kıy* sözü “sahil, kənar, yan” anlamlarını ifadə etmişdir (Tar.Söz., IV, 2525).

“Yol, döngə”: Alt. **qiru* “yol”, kor. **kırh*, protokol. **kırh* “yol” (EDAL, 546), ər. *qirid* “yol” (207, 180), lat. *Kuruus* “döngə” (EDPC, 230), ing. *curve* (kə:v) “döngə”, aram., akk. *urh* “yol” (207, 216). Burada da *k* reduksiyası müşahidə olunur. V.Aslanov “Kitabi-Dədə Qorqud”da *qıy* sözünün “yol kənarı” mənasında işləndiyini qeyd edir (7, 250).

“Məzar, oyuq, dərinlik, mağara”: kom. *qu*, udm. *qu* “məzar, qəbir” (КЭСКЯ, 81), mon. *kür* “məzar” (MTS, I, 796), fars. *qor* “məzar”, tat. *qür* “qəbir”, türk.dial. *qar* “məzar” (DS, VI, 1917), qəd.hind.-ar. *karta* “çuxur, oyuq” (EWA, 317), ər. *qur* “dərinlik”, *qər* “quyunun, dənizin dərin dibi, dib” (ƏFSL, 120), *qar* // *ğar* “mağara” (ƏFSL, 105), ud. *kur* “çuxur, quyu, çala” (UAL, 138), qəd.uyğ. *qarum* “quyu, oyuq” (283, 19). F.D.Lessinq monqol dilindəki *quu* “dərə, çuxur, oyuq” sözünü çin mənşəli hesab edir (MTS, I, 565). T.Hacıyev şumer dilindəki *kur* “dağ” sözünün semantik və morfoloji cəhətdən dəyişərək türk və monqol dillərində “qəbir” mənasında olan *kuruk* sözünə keçdiyini göstərir (28, 32 - 33).

“Göy, səma, tanrı”: N.Y.Marr yazırdı ki, ilkin insan cəmiyyətində “göy, səma”, “Allah” anlayışları ilə “dağ, yer” anlayışları eyni sözlə ifadə olunurdu. Bu da qədim dövrlərdə insanların dünya haqqındakı ibtidai kosmik təfəkkürü

ilə bağlı idi (226, 8-10). Dünya mifologiyasında *qor* // *xor* “hündürlük, səma”, *qora* “dünyanın mərkəzi”dir (MHM, 310 - 311). Qədim Misir yazılarında *qerr* sözü “səma” anlayışını ifadə etmişdir. Misir mifologiyasında *Qor* “səma Allahı”dır (EHie.D, 775). Əski türk yazılı qaynaqlarında da *kır* kökünün bu mənasına rast gəlmək mümkündür. Məsələn, türkoloji ədəbiyyatlarda daha çox “Houtsma” lüğəti kimi tanınan qırçaq lüğətində *kır* sözü “fələk, göy, səma” anlamında verilmişdir (KMTTAM, 118). Mifoloji anlamda “yüksəklik, göy, dağ, tanrı” semantikaları arasında məntiqi əlaqənin olması şübhə doğurmur. Ərəb dilində *kürs* “səma, göy, ilahi, Allah” mənələrindədir (46, 361).

Dünya dillərindəki analoji leksik paralellərin mövcudluğu *kur* sözünün arxetipinin **ku* biçimində bərpa etməyə əsas verir, çünki tarixən *CVC* (*samit+sait+samit*) quruluşlu morfemlərin əksəriyyəti *CV* (*samit+sait*) formalı köklərdən yaranmışdır. Təqdim etdiyimiz faktlar sübut edir ki, *kır* // *kur* // *ur* kök morfeminin nüvə semantikasında məhz “yer, məkan” anlayışı dayanır. İran dillərində *kır* “yer əkmək, şumlamaq” (ЭСВЯ, 221) leksik paralelinin mövcudluğu *kır* // *kur* kökünün sinkretikliyi göstərir.

Larinqal nəzəriyyəyə əsaslansaq, urartu dilindəki *hu* “tarla, dərə” (ACYЯ, 130) sözü də bu kökdəndir. Əski uyğur dilində *ki* “arxa” sözü işlənmişdir (EUTS, 108). Hazırda Azərbaycan dilində işlənən *geri* sözünün mənşəyində bu morfem dayanır.

Məkan bildirən həmin kökün müxtəlif dillərdə fərqli semantikalara keçidləri baş vermişdir. Dağıstan dillərinə aid lak dilində də *kiri* “quru torpaq”, “torpaq, yer” sözü mövcuddur (154, 81). Şumer mifologiyasında *Ki* “Yer tanrısı”dır (MHM, 40). Q.Kazımov *kir* sözü ilə *yer* sözü arasında bağlılıq olduğunu göstərir. Onun fikrincə, *yer* sözü

kir sözünün sonradan çevrilmiş variantıdır (41, 126, 136). Alimin *kir* və *yer* sözlərinin mənşəyinin eyni olması haqqındakı fikri, bizim araşdırmamızda da öz təsdiqini tapır, çünki türk dillərində $k > y$ keçidi bir çox kök morfevlərdə fonematik funksiya daşıyır.

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, “yer, məkan” prase-mantikalı bu nostratik kök müxtəlif sistemli dillərdə, o cümlədən türk dillərində fonosemantik parçalanmaya məruz qalmışdır. Araşdırmamız sübut edir ki, *kir* // *kur* kökünün arxetipinin izomorfları müxtəlif dillərdə fərqli fonovariantlar şəklində yayılmışdır. Məhz fonetik variativlik semantik differensiallıq yaratmışdır. Həmin kök morfemdən “yer, məkan” semantikalı onlarla söz törəmişdir. Bu qədim sözün semantik inkişafı, əsasən, “*yer - dağ - daş - zirvə - göy, səma - meşə - yaşayış məntəqəsi - diyar - sahil - kənar - qıraq - lək - tarla - çöl*” istiqamətlərində getmişdir.

Təhlil etdiyimiz sözün arxetipinin **ku* bicimində bərpası daha realdır. *Kur* sözünün bu kökü bəzi qədim və müasir dillərdə müəyyən fonoloji fərqlərlə qorunmuşdur: şum. *ki* “yer”, qəd.hind.-Ari. *ka* “yer, məkan” (EWA, 334), ud. *qa* “yer, məkan, yurd” (UAL, 104), qəd.Mis. *qaa* “təpə, yüksək yer” (EHie.D, 761), *gi* “hündür yer” (EHie.D, 805), *qi* “tarla” (EHie.D, 767), çin. *qū* “ərazi, sahə, vilayət” (БКРС, 364), sansk. *ku* “torpaq, yer” (SED, 69). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, *kur* sözündə sonuncu *-r-* samiti daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır. Etimon **ku*, allomorflar **ka* // **qu* // **qa* // **ki* // **ke*, prase-mantika isə “yer, məkan” kimi rekonstruksiya oluna bilər.

***Tam* “divar, ev, hasar, evin üst örtüyü”**. Müasir türk dillərində aşağıdakı variantlardadır: Azərb. *dam* “evin üst qatı”, kırım. *dam* “ev, evin üstü” (Крым.РС, 90), türkm.,

qaz., q.qalp. “ev”, qırğ. *tam* “divar” (Кир.РС, 480), s.uyğ. *tam* “divar, hasar” (219, 110).

Məlumdur ki, “divar” və “ev” anlayışları bir-birinə çox yaxındır. Orxon abidələrində *tām* “divar” mənasındadır (100, 170). Bu nostratik kökün həm qədim, həm də müasir dillərdə analoji formaları müşahidə edilir: qəd.türk. *tam* “divar” (ДТС, 529; QTAL, 49), qəd.özb. *tam* “ev, divar” (308, II, 331), qəd.hind.-ar. *dam* “ev” (EWA, 697), qəd.hind. *dhaman* “ev, mənzil, yaşayış yeri” (ИСП, 171), lat. *domus*, sansk. *dama* “məskunlaşma yeri” (TDES, 104), qəd.ing. *ham* “ev, həyət” (141, I, 421), soğ. *dman* “ev” (SD, 140), etr. *tam* “ev” (5, 174), rus. *dom*, yun. *doma* “ev”, ing. *home* “ev”, qəd.slav. **domъ* “ev”, bol. *dom* “ev, təsərrüfat, ailə”, çex. *domu* “tikili, bina”, slov.dial. *dom* “ev, əkin sahəsi” (ЭССЯ, V, 72), fars. *dam* “həbsxana” (ƏFSL, 136-137).

Müasir yakut dilində daha fərqli formadadır: *die* “ev”. Bəzi dillərdə müşahidə edilən fonetik diferensiallaşma *n // m* refleksi ilə bağlıdır: erm. *tun* “ev” (305, 90), yap. *dono* “saray, iri ev”. N.M.Budayev yapon dilindəki sözlə türk dillərindəki *dam* sözünü müqayisə edir (135, 182). M.Kaşğarının lüğətində *tam* “divar” anlamında verilmişdir (DLT, III, 157). İbn Mühənnə lüğətində *tam* şəklindədir (İML, 67). Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *d* anlautu ilə işlənmişdir:

*Koyup damın guzərgahlarğa bikipir,
Tili məkr ü hilə, kılğani təzvir* (ƏY, 89).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da *tam* “tikili, ev” mənasındadır: *Gətürdilər, tonuz tamına həbsə saldılar* (KDQ, 119). XIII əsrə aid türk-ərəb lüğətində *tam* “bina, evin üst örtüyü” anlamlarında verilmişdir (202, 195). Dialektlərimizdə

dam “tavan, tövlə, qazma, hər cür tikili, bina” anlamlarını ifadə edir (ADDL, 113). Müasir ingilis dilinin dialektlərində *ham* “kənd, oba, şəhər” sözü işlənmişdir. E.Klein həmin sözün qəd.ing. *hām* “ev, mənzil”, ing. *home* “ev” sözləri ilə bağlı olduğunu göstərir (CEDEL, 699).

XI-XV əsrlərə aid türkdilli qaynaqlarda *tam* sözü “divar” anlamındadır: *Bir tamı kızıl yakuttun* “Bir divarı qırımızı yaqutdandır” (ИССТЯ, 194). “Badai al-luqat” əsərində *tam* “ev, divar, hasar” mənalarındadır: *Anin içində bir tam tülöp kim yikilsa* “Orada bir ev yıxılmaq üzrədir” (133, 135, 283).

Sintszyan uyğurlarının dilində *tam* “divar, ev”, *tamlafeili* “evdən evə keçmək” mənalarını ifadə edir (220, 155). “Altay dillərinin etimoloji lüğəti”ndə qədim yapon dilində **da* kök morfemi “ev, tikili”, qədim monqol dilində **dal* sözü “isti sığınacaq” anlamlarında bərpa edilir (EDAL, 460).

B.İ.Tatarintsevin fikrincə, *dağ* sözü kimi, *dam* // *tam* sözü də *da-* // *ta-* “yüksəlmək” kökündən yaranmışdır (ӘСТҮВ.Я, I, 35). Bu nostratik söz kökünün inkişafında *l-m* əvəzlənməsi müşahidə olunur: fin. *talo* “bina, mənzil, ev”, bury. *dal* “tikili”. Faktlar göstərir ki, “divar” **tam* kökünün ilkin semantikalarından biridir. Müqayisə edək: qaz.dial. **tam* “gildən düzəlmiş ev, divar, qəbir” (184, 281), kor. *tam* “divar” (263, 44). V.V.İvanovun fikrincə, pratürk dillərində işlənən **tām* “divar” sözü toxar dilindəki *stām* “ağac” kökü ilə uyğunluq təşkil edir. Həmin uyğunluq da türklərlə toxarların qədim əlaqələrindən xəbər verir (173, I, 561). Faktlar sübut edir ki, tarixən müxtəlif dillərdə bu nostratik söz kökündə “divar” - “ev, bina, mənzil” - “hasar” - “kənd, şəhər” tipli mənə keçidləri baş vermişdir.

Tek* “heyvan**”. Türk dillərində işlənən *təkə* sözü bu kökdən yaranmışdır. Orta əsrlərdə türkmən yazılı qaynaqla-

rında *teke* “erkək keçi”, Anadolu dialektlərində *teke* “dəvə balası” mənasındadır. *Təkə* adlı türkmən etnonimi də olmuşdur (244, 166). Müasir türk dillərində fərqli formalar vardır: Azərb. *təkə* “erkək keçi”, başq. *təkə* “erkək heyvan” (BPC, 564), çuv. “qoyun”, tuv. *deqe* “erkək keçi”, soy. *te* “dağ keçisi” (267, 113). Tuva dialektlərində onun *CV* (*samit+sait*) forması var: *te* “vəhşi dağ keçisi”. B.İ.Tatarintsevin fikrincə, bu sözün kökü sarı uyğur dilində işlənən *tek-* “tullanmaq” feili ilə bağlıdır (ЭТЮВ.Я, II, 118). Ancaq həmin kök nostratik mənşəli olduğundan bu ehtimal inandırıcı deyil.

Dünya dillərində analogi faktlara nəzər salaq: mon. *tex* // *teh* “vəhşi dağ keçisi” (MTS, II, 1230), *daaqa* “dayça” (MED, 16), *taki* “vəhşi at” (MTS, II, 1189), kartv. **dqa* “erkək keçi”, gür. *txa*, meq., laz. *txa*, svan. *daqəl*, norv.dial. *tikka* “erkək keçi” (141, II, 586), germ. *haka* “erkək və ya dişi keçi” (213, 64), fars. *təkavər* “at, dəvə”, adıq., ab. *ti* “axtalanmış qoyun”, çeç. *to*, inq. *toa* “birillik qoyun”, lak. *tta* “qoyun” (ЭСАЯ, II, 87), çin. *tu* “dovşan” (БКРС, 456). Faktlardan görüldüyü kimi, bəzi dillərdə sonuncu samit düşmüşdür.

Mənbələrdə amerind dilindəki bir çox heyvan adlarının **ta* kök morfemindən yarandığı qeyd edilir: amer. *ta* // *te* // *tek* “maral, antilop” (AED, 62). Heyvan adlarının bir-birinə keçməsi türk və qeyri-türk dillərində çox geniş müşahidə olunan leksik-semantik proseslərdəndir. Nostratik mənşəli bu kök morfemdən müxtəlif heyvan adları yaranmışdır: kartv. **tel* “donuz balası”, meq. *tu* “donuz balası” (ЭСКЯ, 91), ər.şiv. *tel* “keçi” (207, 254), vax., tac. *taka* // *teka* “keçi” (ЭСВЯ, 319), çuv.dial. *tiki* “maral” (192, 206).

G.Klauson *təkə* sözünün XIII-XV əsrlərdə müxtəlif türkdilli qaynaqlarda *teke* // *tekke* // *deke* variantlarında və

“erkək keçi” anlamında işləndiyini göstərir (GC, 477). A.V.Dıbo Altay dilləri üçün bu kökü **tākui* “maral”, tungus-mancur dilləri üçün **taxui* “maral”, monqol dilləri üçün **taki* “at”, türk dilləri üçün **tākä* “erkək keçi” formasında rekonstruksiya edir (156, 7).

E.İ.Ubryatova dolqan və evenk dillərindəki *toki* “maral” sözünü evenk mənşəli hesab edir (307, 64). Müqayisə edək: nivx. *t'ox* “maral”, mon. *toki* “maral”, nan. *tok* “maral” (255, 3-13), qəd.bulq. *toxə* “at”, mon. *taki* “vəhşi at” (EDAL, 140), sam. *tä-kəl* “canavar” (207, 19), kom. *dzel* “quzu”, est. *tsile* “quzu” (КЭСКЯ, 90). M.Fasmer rus dilindəki *daqan* “ikiyaşlı at balası” sözünün kalmık dilindəki *dağan* sözündən alındığını göstərir (ЭСРЯ, I, 481). Azərbaycan dilindəki *toğlu* “qoyun balası” sözünün mənşəyi də, ehtimal ki, $k > x > ğ$ keçidlərinə uyğun olaraq bu köklə bağlıdır

***Er “yer, məkan”.** M.Kaşğarının qeydlərinə görə, qədim türk dillərində *yer* sözünün ilkin forması *er* variantında işlənmişdir (DLT, IV, 112, 162). Müasir türk dillərində *yer* sözü müxtəlif fonovariantlardadır: çuv. *ser*, xak. *çir*, xak.dial. *şer* // *çir*, q.qalp. *zer*, uyğ.dial. *yər* // *yir*, yak. *sir*, Alt., tuv. *çer* (ЭСТЯ, IV, 192), şor. *çer*, türkm. *yer*, qırğ. *jer*, Sib.tat.dial. *ir* // *yər* // *yer* // *jir* “yer” (СДСТ, 58), dolq. *hir* (СДР, 57), xal. *zir* // *jir* “aşağı” (224, 7). Bu nostratik kökün morfonoloji inkişafında $d // t // s // ç // z // y // h // ş$ refleksləri izlənilir.

Qədim türk dilində bu kök sözdən düzəlmiş *yersin-* (“yer-yurd qazanmaq”) feili işlənmişdir (95, 166). “Kutadqu bilik”də *yir* (“torpaq”) şəklindədir: *Yagiz yir yıpar toldı kafur kitip, bezenmek tiler dünya körkin itip* (KB, I, 24): “Kafir getdi, qara torpaq müşk ilə doldu, dünya bəzənmək dilər” (KB, II,16).

Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində də *yir* forma-

sındadır:

*Səhər vaxtda kopup-yıǵlar nalə eylə,
Nalişingdin yir ü köklər nəvə kılsun* (ƏY, 39).

XIII əsrə aid qırpaq yazılı abidəsi olan “Türk-ərəb lüğəti”ndə *ir* “torpaq” mənasında verilmişdir (202, 52). Qədim türk mifologiyasında *Yir-Sub* “Yer-Su tanrısı”, *Erlük* “Yeraltı dünyanın sahibi” mənalarında olmuşdur.

Müxtəlif dillərdə analogi sözlər mövcuddur: ev. *yerke* “Yer kürəsi” (TCFA, 39), fran. *ter* “yer”, alm. *terrain* “yer, sahə, mahal, torpaq”, *erde* “yer, Yer kürəsi”, ing. *earth* “Yer kürəsi”, *terra* “torpaq”, *terrain* “ərazi”, fars. *zar* “yer”, por. *terra*, isp. *tiera*, lat. *terra* “yer” (256, 304). Avropa etimoloqları hind-Avropa dillərindəki *terra* “yer” kökünün “quru, torpaq” mənasından yarandığını ehtimal edirlər (141, I, 419).

Digər dillərdə homogen söz köklərinə nəzər salaq: yun. *era* “Yer kürəsi” (EDG, 449), qəd.irl. *tir* “vilayət”, *iriu* “torpaq” (332, 122), urar. *eir* “rayon, vilayət” (ACYЯ, 107), Alt.dial. *der* “yer” (120, 119), kürd. *der* “yer, bura, dağ keçidi” (Kyp.PC, 174), *e`raz* “yer” (Kyp.PC, 249), bask. *herri* “ölkə”, etr. *zer* “yer”, aram. *ary* “yer” (165, 17), qəd.ing. *erda* “Yer kürəsi” (277, 205), akk. *arşa* “Yer kürəsi” (GOA, 66), *erşet* “yer, torpaq” (205, 66), sam. **arş* “Yer kürəsi” (207, 167), qəd.ing. *eordan* “Yer kürəsi” (SİE, 59), bask. *erri* “torpaq”, aram. *ara* “yer” (SİE, 66), protokelt. *ērra* “geri” (EDPC, 118), qəd.uqar. *arş* “Yer kürəsi” (329, 300), samod. *ya* “yer” (*r* reduksiyası), tunq-manc. *yerke* “yer” (CCTMЯ, I, 355), bao. *şera* “aşağı” (299, 24), yun. *ter* “yuxarı” (127, 233).

Qədim hind-Ari dillərində *ara* Mars planetinin adı olmuşdur (EWA, 23). Tatar dilinin Orenburq şivələrində

dzir // *ɬçir* // *dɬçir* “yer” variantındadır (271, 37). Al Zamaxşarinin XIII-XIV əsrlərə aid “Mukaddimat Al-Adab” abidəsində *yer yüzi* ifadəsi “yer səthi” anlamında qeyd olunmuşdur (260, 430). Yuxarıda təqdim etdiyimiz faktlar *yer* sözünün nostratik mənşəyini sübut edir.

***Ka “əl, qol, ayaq, dirsək, qıç”**. N.Y.Marr qeyd edirdi ki, ilkin dildə əl anlayışı əsasında onlarla yeni mənali söz yaranmışdır (226, 22). Bəzi dillərdə **ka* kökünün *CV* (*samit+sait*) forması qorunmuşdur: lak. *ka* “əl” (СССДЯ, 42), udm. *ku* “əl” (156, 106 - 107), amer. *k`o* “əl” (AED, 86), *ka* “əl, qol” (AED, 19), duns. *ka* “əl” (297, 123 -124). Komi etimoloqları bu kökü **ki* “əl” şəklində rekonstruksiya edirlər (КЭСКЯ, 123).

Dünya dillərində **ka* nostratik kökü aşağıdakı derivatlara parçalanmışdır:

Kar derivatı: Qədim türk dillərində *qar* sözü “əlin yuxarı hissəsi, çiyin” (ДТС, 422), *qarī* sözü “əlin dirsək hissəsi” (ДТС, 427) anlamını ifadə etmişdir. Əski uyğur dilində *kar* “çiyin, qolun üst hissəsi” mənasında olmuşdur (EUTS, 166). Orta əsrlərdəki türkmən yazılı qaynaqlarında *qarı* “əl, qol, əlin dirsəkdən aşağı hissəsi” anlamlarında işlənmişdir: *Qalar qarısına pul səsin ansa* (TKES, 83).

Monqolustan və Qırğızıstan ərazisində tapılan qədim türk yazılı abidələrində *karañ* “əl, güc, qüvvə” mənasındadır (ПДПМК, 97). Ehtimal ki, söz əvvəlində *q*-laşma sonrakı hadisədir, çünki türk dilləri üçün anlautda praformaların bərpası karlaşmanın ilkinliyi əsasında aparılır. Orta əsrlərə aid türk (osmanlı) yazılı mətnlərində *karu* “qol” mənasında işlənmişdir:

Zülfeyni ile karularım bağlamışam ben,

Ben ana fida bu ola karum niderem ben

(Tar.Söz., IV, 2323).

XIV-XVI əsrlərdə osmanlı türkcəsində *karaca* // *karıca* sözü “bazu sümüyü, qolun çiyindən dirsəyə qədər olan hissəsi” anlamını ifadə etmişdir: *Ol avratın iki bilekləri yok, iki karacaları yok ve eli yapışmış karacalarına ve omuzlarına* (Tar.Söz., IV, 2254).

A.T.Kaydarov göstərir ki, müasir qazax dilində *kar* “əl əzələsi” anlamındadır. O, qazax dilindəki *karu* “güc, silah”, *karış* “ölçü vahidi” sözlərinin kökünün *kar* “əl” olduğunu qeyd edir (184, 240). Bəzi türk dillərində *kar* müstəqil morfem kimi “əlin yuxarı hissəsi” mənasını ifadə edir (ОСҮЯ, II, 132). Nəzərə alsaq ki, *q* samiti *k* samitinin refləksindən yaranmışdır, o zaman bu kökün **kar* formasında protoaltay dilləri üçün, **ka* şəklində nostratik dillər üçün bərpa edilməsi daha məntiqlidir.

Dialektlərimizdə *kır* “bazu sümüyü” sözü işlənmişdir (ADDL, 253). Sibir tatarlarının dialektlərində *karı* “çiyin, əlin, qolun yuxarı hissəsi” sözü var (СДСТ, 122). Qaraçay-balkar dilində *karla-* “qolla ölçmək” feili mövcuddur (309, 109). Qədim dillərdə də bu derivatın izlərini görmək mümkündür: protoalt. **gara* “əl” (EDAL, 530-531), şum. *giri* // *qir* “qol, ayaq, addım” (165, 52; SL, 42), sansk.: *kar`a* “əl” (CPC, 7; SED, 92), qəd.hind.-ar. *kara* “əl” (EWA, 309), urar. *kureli* “ayaq, diz” (ACYЯ, 172). Babil mətnlərində *qar* “əl” sözü işlənmişdir (146, 53).

Müasir dillərdə bu derivatın relikti onlarla sözdə izlənilir: amer. *kara* “əl, qol” (AED, 19), sol. *qari* “əl” (333, 32), drav. *kāru* “qıç, qol” (DED, 138), qunz. *koro* “əl”, bej. *koro* “əl” (СССДЯ, 42), rus. *зорсть* “ovuc, əl içi”, ev. *kari* “yumruq”, *kar* “pəncə sümüyü” (136, 95), mon. *qardah* “əllə vermək” (MTS, I, 559), daq. *qari* “əl” (258, 116), qunz. *koro* “əl”, bejt. *koro* “əl” (СССДЯ, 42), Ur. *kırım* “əl, imza”, mac. *köröm* “dınaq” (ЭСКЯ, 154), çeç. *kara* “əlin

içi” (Чеч.РС, 208), fin. *koura* “əl” (ФРС, 267), mon. *qar* “əl” (MPC, 112; MTS, I, 557), bury. *qar* “əl”, mac. *kar* “əl” (BPC, 349), sax. *korç* “pəncə” (170, 65).

E.Z.Kajibəyov türk dillərində **qar* “əl” kökünün sin-kretik olduğunu bildirir (182, 165). Q.Kazımov şumer dilindəki *giri* “ayaq” sözü ilə türk dillərindəki *yeri-* feilinin homogenliyini qeyd edir (41, 135). Morfonoloji cəhətdən *g>y* keçidi səciyyəvi olduğundan həmin fikir qəbul ediləndir. Altay dilində “qolun dirsəkdən çiyinə qədər olan hissəsi” mənasında *karı* sözü işlənir (ATS, 99).

Kat // ked // kəd // kid derivatı: akk. *kāt-um* “əl” (165, 277), şum. *kad // katu* “əl” (EDH, 15), qəd.yap. **kat* “qol” (EDAL, 530-531), yap. *kata* “qol, çiyin” (135, 193), mac. *ketto* “əl”, erz. *ked* “əl”, mok. *kəd* “əl”, mar. *kid* “əl”, xant. *ket* “əl”, mord. *ked* “əl” (156, 106-107), mans. *kət* “əl” (ЭСМЯ, I, 124).

Kax // kux // kuk // kuq derivatı: oset. *k`ax* “ayaq” (ИЭСОЯ, I, 67), *k`ux* “əl” (102, 145), may. *kuuk* “dirsək” (345, 90), çeç.dial. *kuyq* “əl”, çeç. *kuq* “əl” (111, 41).

Kas // kez // kaç derivatı: fin. *käsi* “əl” (ФРС, 294), rus. *кусть* “əl”, yuk. **qač* “dirsək” (HDY, 374), xet. *kiE-ššar* “əl” (108, 97), fin.-uq. *kez* “qol”, est. *käse // käsi* “əl”, vep. *käzi* “əl”, mac. *kez* “əl” (156, 106-107), xvar. *qeşa* “əl” (СССДЯ, 42).

Kan // kin // gan derivatı: amer. *kin* “əl” (AED, 19), sam.-ham. **gan* “qıç” (HSED, 202), duns. *kuan* “ayaq” (297, 124; 123), ud. *kin* “əl” (UAL, 136). Yuxarıdakı faktlar *kan* derivatında *a~i*, *a~u* əvəzlənmələrinin baş verdiyini sübut edir.

Kal // kul // xel derivatı: sax. *kel* “ayaq” (170, 20), qırız. *kala* “əl” (СССДЯ, 42), daq. *kuli* “ayaq” (258, 113), sol. *kuli* “ayaq”, *qale* “əl” (333, 32), drav. *kāl* “qıç, qol”

(DED, 138). Bu derivatda *k // x* refleksi müşahidə olunur: gü. *xel*, meq. *xe(l)*, çan. *xe* “əl”. Q.A.Klimov kartvel dillərində həmin köklərin arxetipini **qe* “əl” şəklində bərpa edir (ЭСКЯ, 264).

A.Vamberi *qarmala*- feilinin də **kar* kökündən yaranmış olduğunu və *kar // kol // kul* sözlərinin homogen olmasını göstərmişdir (EWTTS, 85). B.B.Əhmədov da dialektlərimizdə işlənən *qaru* “qolun dirsəkdən yuxarı olan hissəsi” sözünü *r~l* əvəzlənməsinə uyğun olaraq *qol* kökü ilə eynimənşəli hesab edir və şivələrimizdəki *qaru* sözündə birqat morfoloji sadələşmə getdiyini bildirir (19, 85). Q.Kazımov şumer dilindəki *kar* “oğurlamaq” feili ilə qədim türk dilində işlənən *kar* “əlin bir hissəsi” sözlərinin bir kökdən qaynaqlandığını göstərir (41, 136).

S.M.Xaydakov Dağıstan dillərində işlənən *ko*, *kul*, *xo*, *qeşa* “əl” sözləri arasında genetik bağlılıq olduğunu qeyd edir (СССДЯ, 43). Biz də hesab edirik ki, türk dillərində işlənən *kol // qol* sözünün kökü **ka* “əl” morfemidir, çünki *l ~ r* əvəzlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvidir. Monqol dilində *köl* sözünün “ayaq” mənasında işlənməsi də bunu sübut edir (MTS, I, 767).

Müxtəlif dillərdə *əl* və *ayaq* anlayışlarının eyni leksemə ilə ifadəsi onların məna yaxınlığı ilə bağlıdır. Beləliklə, müxtəlif səs keçidləri **ka* “əl” kökündə morfonoloji dəyişmələrə səbəb olmuşdur.

II FƏSİL

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ EYNİMƏNŞƏLİ FEİLLƏR

Türk dillərindəki təkhecalı kök feillərin bir qismi nos-tratik mənşəlidir. Yəni ən saf nitq hissəsi hesab olunan feil köklərində də ulu dilin izləri müşahidə olunur.

***Ke- “hərəkət etmək”**. Türk dillərindəki *get- // git- // qit-, gəz-, gəl- // qel- // kel- // kəl- // kil-, gir- // qir- // kir-, qal- // kal-, qaç- // koş-, qov-, qon-, köç-, keç-* feillərinin kökü bu morfemlə bağlıdır.

Türkologiyada ilk dəfə A.A.Zayonçkovski 1961-ci ildə yazdığı məqalədə **ke-* feil kökündən *kel-, ket-, keç-, kez-* feillərinin yarandığını göstərmişdir (168, 33). A.N.Kononov türk dillərində işlənən *kel-, kit-, kez-, keç-, qaç-, kir-* feillərinin ümumi **ke-~*ki~*qa-* kökündən yarandığını qeyd etmişdir (190, 77). Dünya dillərində bu kökün allo-morfları *ka-, ki-, ku-, kə- // gə-, gi-, ko- // qa- // qo-* şəkil-lərində yayılaraq asemantikləşməyə məruz qalmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində **ke-* kökünün *gə- // gi- // ge-// ke- // ki-* allomorflarından müxtəlif feillərin formalaşmasından V.Aslanov (8, 163), T.Hacıyev (28, 26), H.Mirzəyev (72, 55), Y.Məmmədov (70, 37), Ə.Rəcəbli (74, 302-303), B.Xəlilov (33, 125; 34, 56-57), Q.Kazımov (41, 98) bəhs etmişlər. T.Hacıyev şumer dilindəki *gi-* “dönmək, qayıtmaq”, *giri* “ayaq”, *gin-* “get” sözləri ilə türk dillərindəki *gə // ge // gi* his-sələrinin fonetik-morfoloji uyğunluqlar təşkil etdiyini göstərir (28, 26). Y.Məmmədov yazır ki, qədimdə, ümumiyyətlə, hərəkət anlamı bildirən köklərdən biri *ka // ki // ke-*dir, *get-, gir-, gəl, qaç-, keç-, qalx-, qayıt-, köç-, qon-* və başqa feillər

onlardan əmələ gəlmişdir (70, 37). H.Mirzəyev qeyd edir ki, *kö-*, *ke-*, *ge-*, *gə-* ilə başlayan feillərdə əşyanı yerindən uzaqlaşdırmaq, dinamik hərəkəti icra etmək mənası özünü mühafizə etməkdədir (72, 55). Q.Kazımovun fikrincə də, *get-*, *gəl-*, *gir-*, *keç-*, *köç-*, *qaç-* sözlərinin kökü eyni morfemdən -*gi-* morfemindən yaranmışdır: *ge*, *gi*, *gə*, *kö*. Alim bu kökün nostratik mənşəli olduğunu göstərmişdir (41, 98). N.Hacı-eminovlu *gir-* feilinin kökünün *ki-* olduğunu qeyd etmişdir. Alim qədim türk dilindəki *ki-* kök feilinin mövcudluğunu abidələrin dilində *kigür-* “içəri soxmaq” feilinin işlənməsi ilə, yəni *ki-* feilinin müstəqilliyi ilə əsaslandırır. Qədim türk abidələrində -*gür* şəkilçi funksiyasındadır. Məsələn: *tirgür-* “yaşatmaq” (95, 24). Azərbaycan dilində sinxronik baxımdan sadə hesab olunan *gətir-* feilində də *gə-* kökü daşlaşmışdır.

Bu nostratik feilin CV (*samit+sait*) forması qədim dillərdə işlənmişdir: urar. *ka* “irəli getmək, irəliləmək” (ACYЯ, 157), qəd.Mis. *kā* “tərk etmək” (EHie.D, 792), şum. *gi* “geri dönmək” (SL, 34), *gi* // *ge* “gəlmək, geri qayıtmaq, göndərmək” (SL, 22), sansk. *gu* “getmək” (CPC, 193), *gā* “gəlib çatmaq, getmək” (CPC, 10), qəd.İran. *gā* “getmək” (EDIV, 93, 98), qəd.yap. *ki* “gəlmək” (289, 55), *ku* “gəlmək” (291, 85), qəd.çin. *qu* “tərk etmək” (EDOC, 456), qəd.germ. *ga* “getmək” (EDPG, 174), qəd.hind. *gā* “çatmaq” (141, I, 36). Qədim Misir dilindəki *gi* “addım” (EHie.D, 805) sözünün varlığı sübut edir ki, vaxtilə **ke-* morfemi sinkretik kök olmuşdur.

Bəzi müasir dillərdə də həmin kökün CV (*samit+sait*) forması mühafizə edilmişdir: sam. *gi* “gəlmək” (HSED, 206), kor. *ka* “çıxıb getmək” (263, 93), çin. *qu* “çıxıb getmək, tərk etmək” (BKPC, 366), ing. *go* “getmək” (IAL, 532), yap. *qa* “gəlmək, baş çəkmək, yanına gəlmək” (БРРС, 87). Bir çox dillərdə bərpa olunan köklər arasında həmin morfem

müşahidə olunur: kartv. **qa* “aparmaq” (ЭСКЯ, 208), qəd.hind.-ar. **ga* “getmək”, skif. **ga* “getmək” (ИСП, 172).

Azərbaycan danışığı dilində *gə-* “gəlmək” forması da işlənir. Bu kökün inkişafında anlautda daha çox *k // g* refleksi yaranmışdır. Deməli, *gəl-*, *get-*, *gəz-* feillərinin kökü, mənşəyi eynidir. Anlautda *k~g* əvəzlənməsi nəticəsində CV (*samit+sait*) heca tipli bu morfemdən morfonoloji yolla yeni köklər törəmişdir. Uyğur dialektlərində *gəl-* feili *kä-* // *kē-* şəklindədir: *kēsäm* “gəlsəm” (УДС, 89, 91).

Tipoloji müqayisələr apardıqca müxtəlif ölü və müasir dillərdə bir sıra hərəkətlə bağlı sözlərin kökündə *ke-* // *ki-* // *kə-* “hərəkət etmək” morfeminin dayandığına əmin oluruq. Məsələn: qəd.Mis. *kau* “hərəkət etmək” (EHie.D, 791), çin. *kua* “addımlamaq” (БКРС, 265), vax. *gəfs* “qaçmaq” (ЭСВЯ, 179), qəd.çin. *guī* “geri dönmək” (EDOC, 267), kürd. *geşt* “gəzinti, yeriş” (Кур.РС, 275), alm. *qehen* “getmək, yerimək” (AAL, 226), qot. *gaggan* “getmək” (141, I, 97), İran. **gah* “getmək, köçmək” (EDIV, 93, 98), yap. *kai* “qaçıрмаq” (JTS, 71), yuk. *kevey* “getmək” (ЮРС, 174), hind.-Avr. **kēi* “hərəkətdə olmaq” (ПЯ, III, 35), may. *ko’xo* “getmək” (345, 130). E.A.Makayev hind-Avropa dillərindəki *kei* “hərəkət etmək” kökünü latın mənşəli *cieō* “hərəkət edirəm” sözü ilə müqayisə edir (213, 202).

Türkologiyada *gəl-*, *get-* formalarının CV (*samit+sait*) modelindən yaranması fikrinin əleyhinə çıxış edən alimlərdə var. Məsələn, N.A.Baskakov *al-*, *at-*, *sal-*, *sat-* tipli analogiyalara əsaslanaraq türk dillərində *kel-* “gəlmək” və *ket-* “getmək” feillərinin yaranmasını *l~t* səs əvəzlənməsi ilə bağlayır və həmin feilin qədim formasının CVC (*samit+sait+samit*) tipində olduğunu iddia edir (122, 144). Əslində, bu köklərdə *l* və *t* komponentləri daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır. Dünya dillərində **ke-* “hərəkət etmək” kök

morfeminin derivatlarını nəzərdən keçirək:

Kay- // **küy-** // **qay-** derivatı: Qədim türk yazılı qaynaqlarında *kuyut-* feil “hürkütmək” mənasında işlənmişdir: *ol atıǵ kuyuttu* “O, atı hürküdü” (DLTT, II, 326). Türk dillərində *kay-* gövdəsindən yaranmış feillər var: Azərb. *küyüt-* “hürkütmək, qaçıрмаq”, s.uyğ. *kayla-* “qaçmaq”, çuv. *kay-* “çıxıb getmək”, türk. *kay-* “sürüşmək, yerini dəyişmək” (TS, 1117). Deməli, bu sözlərin də mənşəyində **ke-* “hərəkət etmək” morfemi dayanmaqdadır, **ka-* // **kü-* kökləri **ke-* kökünün allomorflarından biridir. Müqayisə edək: latış. *gaju* “getdim” (141, I, 86), mon. *qüyü* “qaçmaq” (MTS, I, 623). Q.Kazımov qeyd edir ki, *qayıt-*, *qaytar-* feillərinin kökü şumer dilindəki “yerimək, ayaq” mənalarında olan *ki* // *gi* sözü ilə bağlıdır (45, 27).

Kam- // **kom-** // **gam-** // **gim-** derivatı: yap. *gam* “getmək” (БРРС, 87), qəd.hind. *gamati* “gedir”, qot. *qiman* “gəlmək” (141, I, 86), qəd.hind.-Avr. *kam* “gəlmək” (211, 132), tox. *käm* “gəlmək” (DT, 166), sansk. *gam* “getmək” (CPC, 10), qəd.isl. *koma* “gəlmək” (286, 247), qəd.İran. *gam* “getmək, çatmaq” (ИЭСОЯ, I, 123), İran. **gam* “gəlmək, hərəkət etmək” (ЭСИЯ, III, 112; EDIV, 93, 98), akk. *qu`um* “gözləmək” (GOA, 222), ing. *come* (kam) “gəlmək”, dolq. *kaam* “getmək, addımlamaq” (СДР, 30). Müasir dolqan dilindəki faktla hind-Avropa dillərindəki analoji kökün mövcudluğu onların homogenliyini təsdiqləyir. Bəzi dillərdə *m~b* əvəzlənməsi müşahidə olunur: tunq.-manc. *kabu* “dolanmaq, dalına keçmək, ötürmək, gəzmək” (ССТМЯ, I, 357).

Kan- // **kon-** // **gan-** // **xon-** derivatı: Azərb. *qon-*, türk. *kon-*, tuv. *xon-*, tat. *kun-*, tof. *qon-* (265, 220). Türk dillərində *qon-* feili vaxtilə geniş mənada “məskunlaşmaq” anlamında işlənmişdir. Digər qədim və müasir dillərdə də bu

derivat var: el. *kan* “yaxınlaşmaq” (EL, 45), protogerm. **gēn* “getmək” (EDPG, 174), qəd.germ. **gangan* “getmək” (EDPG, 166), Skand. *ganga* “getmək” (344, 300), şum. *gin* “getmək” (165, 39), qəd.isl. *geng* “getmək” (286, 178), fin. *kanta* “aparmaq” (253, 138), qəd.hind. *kank* “getmək” (141, I, 121), tunq.-manc. *gene* “tərk etmək, çıxıb getmək” (196, 53), rus. *гонять* “qovmaq, iti sürmək, təqib etmək”, qəd.mon. *qonu*, bury. *xono* kalm. *xon* “gəcələmək” (265, 220). Deməli, türk dillərindəki törəmə sözlərlə hind-Avropa dillərindəki sözlər arasındakı fonoloji və semantik uyğunluqlar mənşə birliyini sübut edir.

Gir- // qar- // qur- // gar- // gər- derivatı: Müxtəlif dillərdə bu kökdə qapalı saitə açıq saitlə əvəzlənməsi müşahidə olunur: Azərb. *gir-* “daxil olmaq”, qəd.mon. *qar(un)* “gəlmək”, mon.-xal. *qar*, mon. *γar* “gəlmək” (КП, 155; МТС, I, 558), şum. *gir* “getmək, köçmək” (EDH, 27), fars. *gərdiş* “gəzinti, dolanma” (ƏFSL, 299), bol. *quram* “getmək”, slov.dial. *qurati* “yavaş hərəkət etmək” (301, 111), qəd.hind.-Avr. *(*s*)*ker* “tullanmaq”, fin. *karku* “qaçış” (164, 262). A.Dıbo bu derivatı Altay dilləri üçün **gajr-* “yerimək, getmək”, tunqus-mancur dilləri üçün **gayran* “addımlamaq, yerimək”, monqol dilləri üçün **gar* “çıxmaq” formalarında rekonstruksiya edir (156, 13). Azərbaycan dilində olan *gir-* feili müasir uyğur dialektlərində *kī-* formasındadır: *Baqqā kīdim* “Bağa girdim” (УДС, 92).

Gəz- // kez- // kes- derivatı: Qədim türk dillərində *kez-* biçimində işlənmişdir: *ol manğa yer kezişdi*: “O, mənimlə Yer üzünü gəzdi” (DLTT, II, 100). *Gəz-* feilinin türk dillərindəki fonovariantları belədir: yak. *kəs-*, özb. *kez-*, uyğ. *kəz-*, qırğ. *kez-*, çuv. *kas-*, xak. *xas-* (*k~x*) (ECTЯ, V, 21). İran dillərinə aid vaxan dilində *giz* “qalxmaq, durmaq” feili işlənmişdir (ЭСВЯ, 177). Monqol dilində *kesü*

“gəzmək, dolaşmaq” paraleli mövcuddur (MTS, I, 733). Bu feillərin Azərbaycan dilindəki *gəz-* feili ilə həm semantik cəhətdən, həm də fonetik cəhətdən yaxınlığı onların homogenliyini sübut edir.

Gəl-* // *kel-* // *kal-* // *kul-* // *qol- derivatı: türk.d. *gəl-* // *gel-* // *kel-*, protohind.-Avr. **kel* “tez hərəkət etmək” (ССМСИЯ, 253), xvar. *qula* // *qila* “gəlmək” (СССДЯ, 136), rus. *гулять* “gəzmək”, yuk. **kel* “gəlmək” (HDY, 205), sam.-ham. **gal* “getmək, daxil olmaq” (HSED, 199), mar., udm. *kül* “qalxmaq” (ЭСМЯ, II, 130), drav. **kāl* “gəlmək, getmək” (ОСНЯ, II, 144). Q.A.Klimovun kartvel dillərində bərpa etdiyi söz kökləri arasında **gwal* (“getmək”) morfemi var: gür. *gol* “dayanmaq”, *gwale* “getmək”, svan. *gwal* “getmək” (ЭСКЯ, 60). Müasir türk dillərindəki *qal-* // *kal-* feili də *gəl-* kökündən fleksiya nəticəsində formalaşmışdır. Çağdaş dövrümüzdə quruluşca sadə hesab olunan bu cür feillər tarixi-etimoloji cəhətdən düzəlmədir.

E.V.Sevortyan türk dillərindəki *kel-* feili ilə toxar dilindəki *käl* // *kel* “gətirmək” feilləri arasında zahiri bənzərliyin olduğunu qeyd edir. B.Kollinder isə türk dillərində işlənən *gel-*, monqol dillərində işlənən *qali* feilləri ilə fin dilindəki *kaalaa* “yuxarı qalxmaq” feillərini müqayisə etmişdir. Bolqar və serb dillərində də *gel* feili işlənir (ЭСТЯ, III, 16).

Kas-* // *qaç-* // *kos-* // *koç-* // *koş-* // *keç- derivatı: Azərb. *qaç-*, *köç-*, türk. *koş-* “qaçmaq”, akk. *kaš* “gəlib çatmaq” (GOA, 154), mord., mok. *kos* “hərəkət etmək” (ЭСМЯ, II, 218), şum. *kas* // *kaš* “sürətlə getmək” (SL, 47), qəd.hind. *gacchatu* “gedir” (141, I, 120), sansk. *kasa* “köçmək, gəlmək” (SED, 68), rus. *кочу* “köç yeri”, *кочевать* “yerini dəyişmək”, qəd.slav. **gasati*, çex. *Hasati*, ukr. *qasati* “qaçmaq” (ЭССЯ, VI, 103). *Qaç-* fei-

li ilə *keç-* feili fonoloji əvəzlənmə əsasında yaranmışdır. ***Keç-*** gövdəsinin də müxtəlif fonovariantları mövcuddur: Azərb. *keç-*, yak., çuv. *käs-* (ПДП, 392), türkm. *qeç-*, başq. *kes-*, xak. *kis-* (265, 203), yak.dial. *kes-* “keçmək” (ДСЯЯ, 246), adıq. *kesın* “çatmaq, gəlmək” (ЭСАЯ, I, 226). Beləliklə, *kaç-* // *qaç-* // *koş-* // *keç-* derivatında ç~c~ş~s əvəzlənmələri müşahidə olunur.

Get-* // *kit-* // *kad-* // *kat-* // *kāt- derivatı: *Get-* feili qədim türk dilində *kit-* variantında işlənmişdir: *er yerindin kitti* “Adam yerindən getdi, çəkildi” (DLTT, II, 296). Altay etimoloqları *get-* kökünün arxetipini ikihecalı formada bərpa etmişlər: **gāti-* “gəlmək” (EDAL, 534). Müasir türk dillərində *get-* feili həm kar, həm də cingiltili variantlarda işlənir: qum. *git-*, türk. *git-*, başq. *kit-* (БРС, 267), özb.dial. *ket-* (313, 93). Həmin fərqlər də türk dilləri kök dildən ayrıldıqdan sonra yaranan fərdi fonoloji xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

A.M.Şerbak əski türk dilləri üçün *get-* feilinin formasını uzun saitli formada rekonstruksiya edir: **kāt-* “çıxıb getmək, yola düşmək” (318, 195). Dünya dillərində bu derivatda *d* // *t*, *k* // *g* // *q* refleksləri müşahidə olunmaqdadır: kor. *kada* “getmək” (263, 181), *kata* “getmək, səyahət etmək” (KED, 6), esk., çuk. *katə* “yaxınlaşmaq, qoşulmaq” (349, 314), yuk. *kitnii* “getmək, kimi isə izləmək” (ЮРС, 153), tox. *kāt̕k* “keçmək, aşmaq” (336, 143), ass. *qatu* “yaxınlaşmaq” (AD, XIII, 201), kalm. *kedx* “keçmək, dolanmaq” (Кал.РС, 289), yap. *kati* “piyada gəzmək” (БРРС, 309), litv. *goti* “getmək” (141, I, 86), sansk. *gata* “gələn”, *g`ati* “hərəkət, yol” (СРС, 10), kartv. *qed* “getmək, hərəkət etmək” (141, I, 253), *qad* “hərəkət etmək” (ЭСКЯ, 263), ing. *gait* (qeit) “yeriş” (İAL, 517), *quit* (*kwit*) “tərk etmək” (İAL, 915), kürd. *geşt* “gəzinti” (Кyp.РС, 275),

drav. *kata* “getmək, aşmaq” (DED, 104), fin. *kitä-ä* “tələsmək” (270, 64), kor. *kötta* “addımlamaq” (263, 171), litv. *goti* “getmək” (141, I, 120), qəd.yap. *kitar* “gəlmək” (EDAL, 534). V.N.Toporov bu derivatın arxetipini Balkan dil arealında **ket* şəklində rekonstruksiya edir (301, 111).

Yuxarıda təqdim etdiyimiz zəngin faktlar sübut edir ki, nostratik mənşəli **ke-* kökündən dünya dillərində onlarla hərəkət semantikalı yeni söz yaranmışdır.

***Ba-** “**bağlamaq, düyünləmək**”. Türk dillərindəki *bağ* “düyün” sözünün köküdür. Qədim türk yazılı qaynaqlarında *ba-* feilinin müstəqil şəkildə işlənməsinə rast gəlmək mümkündür (DLTT, IV, 58): *atıy iqa bajur ertimiz* “Biz atları ağaca bağladıq” (ДТС, 76).

V.M.İlliç-Svitç bu kökü nostratik dillər üçün *a* saitinin uzun variantında bərpa etmişdir: *bā* “bağlamaq” (ОСНЯ, I, 147). Müasir çin dilində praforma mühafizə olunmuşdur: *ba* “tutmaq, sıxmaq” (БКРС, 29). İngilis dilində uzun variantlı formada işlənir: ing. *bar* (*ba:*) “bağlamaq” (İAL, 102). Q.Kazımov **ba-* nostratik kökünün dünya dillərində **ba, bə, vya, bu, bi, bo, pa* şəkillərində inkişaf etdiyini göstərir (41, 41).

Müxtəlif dillərdə tarixi-etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin tərkibində həmin kök mühafizə olunmuşdur: ing. *band* (*bænd*) “bağlamaq, birləşdirmək” (İAL, 100), sansk. *bandh* “bağlamaq”, *bandh-a* “əlaqələndirmək” (SED, 192), İran. **band* “bağlamaq” (EDIV, 5), yap. *baku* “bağlamaq üçün lazım olan kəndir” (БЯРС, 46), qəd.isl. *baggi* “bağlantı”, norv.dial. *bagge* “bağ, düyün” (213, 124), qəd.fars. *basta* “bağlı, əlaqəli” (ИСП, 55), rus. *бант* “bağ”, *бандаж* “sarğı”, kartv. **bam*, gürc. *bat*, meq. *bum*, svan. *bem* “bağlamaq, bənd etmək” (ЭСКЯ, 48).

Ye- “yemək, qidalanmaq”. Müasir türk dillərində bu kök sözün anlautu *d~y~j~ç~s* əvəzlənmələrinə məruz qalmışdır. Türk dillərində fərqli fonovariantlardadır: çuv. *çi-* “yemək”, tof. *çi-*, türkm. *çiy-* “yemək”, q.qalp. *je-*, yak. *sie-//siə-*, Alt.dial. *çi-* “qida qəbul etmək” (121, 268). Deməli, yakut dilindəki leksemdə ortağ dövrün rudimentləri qalmışdır. Müqayisə edək: rus. *сѣл* “yedi”, çin. *si* “yemək” (БКРС, 404), *yanq* “yedirtmək” (БКРС, 530), çeç.dial. *yaa* “yemək” (111, 35), xay. *ci* “yemək” (348), bask. *yan* “qidalanmaq” (344).

Türk dillərindəki analogi variantlar sübut edir ki, *çiy* (“bişməmiş qida”) sözü də *y~ç* əvəzlənməsinə əsasən *ye-* feilindən yaranmışdır. Yəni *çiy* sözündəki sonuncu *y* samiti birqat morfoloji “daşlaşmaya” məruz qalmış şəkilçi funksiyasındadır: *çi+y*.

Müasir qaqauz dilində *i-* (“qidalanmaq”) (ГРМС, 202) variantının mövcudluğu türk dillərinin fonologiyası üçün səciyyəvi olan anlautda *y* samitinin reduksiyası nəticəsində formalaşmışdır. N.Y.Marr çuvaş dilindəki *şiy-es* “qida qəbul etmək” feilinin gürcü dilindəki *şı* “yemək” feili ilə fonoloji cəhətdən uyğun olduğunu göstərmişdir (226, 13).

V.M.İlliç-Svitç müxtəlif sistemli dillərdə işlənən *itü* “yemək” feilinin nostratik mənşəli olduğunu qeyd etmişdir (ОСНЯ, I, 273). Dünya dillərindəki analogi faktlara nəzər salaq: qəd.hind.-Avr., germ. *yed*, lat. *edo* “yemək” (213, 141), qot. *itan* “yemək” (GED, 208), mon. *ide* “yemək, qida qəbul etmək” (MTS, I, 637), mon.-xal. *idee* “yemək”, qəd.mon. *ideqe* “yemək”, xamn. *ide* “qida qəbul etmək”, daq. *ide* “yemək” (258, 109), qəd.hind.-Avr. **hed*, xet. *edmi* “yemək” (EDG, 375), protokelt. *ed-o* “yemək” (EDPC, 113), ing. *eat* (it) “yemək”, ş.yuq. *ideqe* “qida qəbul etmək”, bask. *edan* “içmək” (EDB, 160). Monqol dillərindəki köklə hind-Av-

ropa dillərindəki köklər fonoloji cəhətdən daha yaxındır. Bu sözdə *e>i* keçidləri və *d // y* refleksi fonoloji diferensiallıq yaratmışdır. F.Cəlilov Azərbaycan dilindəki *ud-* feilinin hind-Avropa dillərindəki analoji sözlərlə uyğunluq təşkil etdiyini qeyd edir (16, 175)

Paralel faktlar sübut edir ki, bir sıra dillərdə söz kökünün anlautunda *y* samiti reduksiyaya uğramışdır. Hind-Avropa dillərindəki sözlərdə bu kombinator hadisə daha çox müşahidə olunur. A.B.Maloviçko və V.Q.Kozırski də hind-Avropa və Altay dillərində *ye-* feilinin eynimənşəli olması fikrini irəli sürmüşlər (348). Müasir rus dilindəki *еда* “xörək”, *есть* “yemək” sözlərində *y* anlautu qədim dil faktı kimi qorunmuşdur.

Türk dillərinin fonologiyası üçün *d~y* əvəzlənməsi səciyyəvidir. Həmin əvəzlənmə digər dillərdə də müşahidə olunur. F.Cəlilov türk dilləri üçün bu feilin arxetipini **d'e-* şəklində bərpa edərək, onun *d // y* dialekt fərqi əks etdiyini göstərir (16, 174). Altay dilinin kumandı-kiji dialektində *ye-* feili *de-* variantındadır (121, 212). B.Xəlilov *ye-* feilinin urartu, latın, slavyan, erməni, qədim hind dillərindəki analoji variantlarını düzgün olaraq homogenliklə izah edir (34, 16-17).

Anlautda *s // c // y // d // t* refleksi ilə *ye-* feili müxtəlif morfonoloji dəyişmələrə uğramışdır. Deməli, *ye- // yi- // yed- // de- // ci- // se- // si- // şı-* “qidalanmaq” nostratik feili müxtəlif sistemli dillərdə morfonoloji divergensiyaya məruz qalaraq fərqli formalar qazanmışdır.

Öl- “**tələf olmaq, məhv olmaq**”. Bu nostratik kök morfeimin morfonoloji inkişafında *k, g, v* protetikliyi və *a~o~ö~u~i* əvəzlənmələri müşahidə olunur. Ural dillərinə aid olan qədim perm dilindəki *kul* “ölmək” (206, 134) feil kökünün

müasir ingilis dilindəki *kill* “öldürmək” feili ilə fonetik və semantik yaxınlığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

K anlautunu protetik və yaxud reduksiyaya uğramış səs hesab etsək, Azərbaycan dilindəki *öl-* feili ilə bu köklərin homogenliyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Türk dillərində *VC* (*sait+samit*) tipli köklərin bir qismi tarixən *CVC* (*samit+sait+samit*) formalı köklərdən yaranmışdır.

Müqayisə edək: prus. *gallan* “ölüm” (ССМСИЯ, 82), sam.-ham. **gal* “öldürmək” (HSED, 226), mon. *ala* “öldürmək, qətlə yetirmək” (MTS, I, 42). F.Cəlilov *öl-* feilinin daqur, xett, latın, yunan, macar, udmurt dillərində işlənməsini areal faktı ilə izah edir və onun həmin dillərin faktları ilə uyuşmadığını göstərir (16, 177). Halbuki areal faktı əsas deyil, fonetik və semantik uyğunluq mühümdür. İlk köklərdə protetik səslərin və yaxud da səs reduksiyasının derivasiya yaratması məlum faktdır. Türk dillərindəki faktlara nəzər salaq: tuv., tof. *qalqan* “rəhmətlik”, Sib.tat. *kalmak* “ölüm” (ЭСРДС, 239).

Dünya dillərində *kal~kul~kil~gal~vil~öl* tipli morfoloji keçidlər tamamilə qanunauyğun prosesdir. *Öl-* feildən yaranan *ölü* sifəti qədim türk qaynaqlarında *ölüg* variantında işlənmişdir: *Ölügdin tirig hem tirigdin ölüg, çıkarur körür sen muni ed anqa* “O, diriləri öldürdüyü kimi, ölüləri də dirildir, görərsən, bunu yaxşı bil” (AH, 42).

Hind-Avropa dillərinin əcdadları sayılan xett və toxar dillərindəki söz kökləri müasir çuvaş dilindəki feil kökü ilə uyğunluq təşkil edir: çuv. *vil* “ölmək”, tox. *wal // wäl* “ölmək”, xet. **uola* “ölüm” (ССМСИЯ, 253). Toxar dilindəki sözlə çuvaş dilindəki *vil-* “ölmək” kökü daha yaxındır. Digər analoji faktlar qədim hind-Avropa dillərindədir: **al*, **ol* “fəlakət, ölüm” (ССМСИЯ, 106). Qədim özbək dilində də *kal-* feili “ölmək” anlamını ifadə etmişdir (308, II, 590).

Hind-Avropa dillərindəki feil kökü ilə türk dillərindəki feil kökü arasında diferensiallıq, sadəcə, bir səs fərqi ilə müşahidə olunur.

***İ-** “**hərəkət etmək**”. Qəd.türk. *i-* getmək”, *t-* “göndərmək” (QTAL, 37), İran. **i* “getmək” (ЭСИЯ, I, 110), sansk. *i* “getmək, yola düşmək” (CPC, 5, 6), tox. *i* “getmək” (DT, 60), qəd.isl. *i* “getmək” (126, 189), protokelt. **i* “getmək” (EDPC, 170). Analoji faktlar göstərir ki, əski türk dillərində olduğu kimi, qədim hind-Avropa dillərində də *V* (sait) formalı köklər işlənmişdir. Bəzi müasir dillərdə bu kök müstəqilliyini uzun saitli formada qoruya bilmişdir: or. *ī* “daxil olmaq”, ev.dial. *ī* “harasa çıxmaq” (ДСЭЯ, 1).

Həmin kökün *it-* // *it-* derivatına nəzər salaq: qəd.türk. *idi-* “göndərmək”, *it-* “itələmək”, *it-* “göndərmək” (QTAL, 37). Bu derivat səciyyəvi *t~d~z* əvəzlənmələri ilə müxtəlif türk dillərində işlənməkdədir: türk. *it-* “itələmək”, yak. *it-* “göndərmək”, s.uyg. *iz-* “göndərmək, çatdırmaq” (219, 153). B.Xəlilov Azərb. *itik*, *itmək*, *ismarlamaq*, *itələmək*, sansk. *iti* “gəzmək, hərəkət”, *ir* “hücum”, *ira* “külək”, rus. *uđmu* “getmək” sözlərinin *i-* “hərəkət, yerimək” feilindən yarandığını göstərir (33, 14).

Digər dillərdə də bənzər sözlər müşahidə edilir: lat. *it* “gedir”, *ī-idi* “get” (230, 80, 249), xet. *i-it* “getmək” (EDHIL, 91), qəd.perm. *ist* “göndərmək” (206, 147), yap. *itar* “gəlmək” (EDAL, 534), udeq. *ī-gi* “çatmaq” (108, 198), xayd. *ata* “gəzmək” (187, 85), sansk. *uttar* “keçmək, qalxmaq, çıxıb getmək” (CPC, 114). *D>t*, *t>i*, *i>u* keçidləri ilə *it-* feilinin fərqli fonovariantları formalaşmışdır.

İr- “**çatmaq, gəlmək, yerimək, izləmək**”. Bu kök morfem müxtəlif dillərdə *ir-* // *ar-* // *er-* // *ur-* allomorfları şəklində şaxələnmişdir. V.M.İllic-Svitç həmin morfemin nostratik mənşəyi haqqında öz lüğətində məlumat vermiş-

dir (ОСНЯ, I, 266). E.V.Sevortyan türk dillərindəki *er*- “çatmaq” kökünü qədim xett dilindəki *er-* // *ar-* “gəlmək, çatmaq” feili ilə müqayisə etmişdir (ЭСТЯ, I, 289). Əs-lində, *er-* “çatmaq” feili **ir-* kökünün allomorfudur. A.Məmmədov *yürü-* // *yeri-* feilinin mənşəyində şumer di-lindəki *ir-* “getmək” sözünün dayandığını göstərir (68, 11). B.Xəlilov isə *yetir-* feilinin kökündə *ir* morfeminin durdu-ğunu qeyd edir (34, 44).

Müqayisə edək: mac. *yarni* “getmək” (EDH, 90), Azərb.şiv. *varıb-gəlmək*, *var-gəl etmək*, sam.-ham. **barih* “qaçmaq, getmək” (HSED, 58), el. *pari* “gəlmək, yaxınlaşmaq” (EL, 40), oset. *war* < *bar* “gətirmək” (ИЭСОРЯ, I, 188), ərəb. *varid* “gələn, yetişən” (ƏFSL, 85), şum. *har* “getmək, gəlmək” (EDH, 90). Deməli, analogi faktlar gös-tərir ki, *ir-* // *ar-* kök morfeminin morfonoloji inkişafında an-lautda *y*, *v*, *b*, *h* protetik səslər kimi yaranmışdır. Məlumdur ki, *var-* // *bar-* feili qıpçaq, *gəl-* feili isə oğuz qrupu türk dil-ləri üçün səciyyəvidir.

Bir sıra dillərdə bu kök asemantikləşmişdir: hind.-Avr. *ire* “getmək” (214, 140), mon. *ire* “gəlmək, çatmaq, yaxınlaşmaq” (MTS, I, 660), lat. *irem* “getmək” (230, 80), xet. *arnu* “gəlmək, gətirmək” (141, II, 478), ev. *är-nin* “irəli getmək” (108, 196), mon. *erqi* “hərəkət etmək” (MTS, II, 515).

A.Toç şumer dilindəki *ir* “gəlib çatmaq” sözü ilə ma-car dilindəki *erkezni* “gəlmək” sözlərini homogen hesab edir (EDH, 15). Digər dillərdə də çoxsaylı analogi faktlar möv-cuddur: qəd.İran. **ar* // *ār* “hərəkətə gətirmək, hərəkət et-mək”, qəd.hind. *ar* “gəlmək” (ЭСИЯ, I, 188; ЭСВЯ, 85), hind.-Avr. *er* “hərəkətə gətirmək”, qəd.isl. *ern* “hərəkətli” (213, 88), drav. *ir* “daşımaq, sürümək” (ОСНЯ, I, VI), ing. *arrive* “gəlib çatmaq” (İAL, 71), xet. *ar* “gəlmək, çatmaq”

(173, II, 316; 172, 100,), kor. *irida* “çatmaq” (263, 89), hind.-İran. *arəd* “hərəkət etmək” (143, 182), sansk. *araha* “tərk etmək” (CPC, 54), akk. *arbum* “daxil olmaq” (GOA, 61), vax. *ar* // *ər* “aşağı tərəfə istiqamətlənmək” (ƏCBY, 85), alb. *arrij* “gəlmək” (Alb.ED, 10), tox. *er* “gətirmək, çatdırmaq” (DT, 92), şum. *ir* // *er* “çatdırmaq, gətirmək” (SL, 7), qəd.yap. *aruk-u* “gəzmək” (291, 85), qəd.hind. *ir* “getmək” (215, 27), ass. *a-a-ru* “çıxıb getmək” (CDAL, 3), mon.dial. *erqi* “əhatəyə almaq, geri qayıtmaq” (268, 95), *ir* // *ire* “gəlmək” (268, 97), yap. *aruku* “piyada getmək” (BYPC, 30), yuk. *aare* “dayanmaq” (HDY, 94), oyr. *harxa* “çıxıb getmək” (300, 102), protoyap. **aruk* “gəzmək” (EDAL, 284), ərəb. *irad* “gətirmə, köçürmə” (ƏFSL, 247). Ehtimal ki, qədim Misir heroqlif yazılarında işlənən *uār* “qaçmaq, ayaq” sözü də yuxarıda sadaladığımız köklərlə homogendir (EHie.D, CIX). Müasir türk dilində *muradına ermək* ifadəsi “arzusuna çatmaq” mənasını ifadə edir.

Türk dillərində işlənən *erişmək* “çatmaq, nail olmaq” feili də bu kökdəndir. Beləliklə, *a~e~i* əvəzlənmələri ilə *ir-*, *ar-*, *er-* kökündən müxtəlif sistemli dillərdə hərəkət semantikalı sözlər yaranmışdır.

Kar- “qocalmaq, yaşlanmaq, bərkimək”. Müasir Azərbaycan dilində bu kök morfem arxaikləşsə də, ancaq digər türk dillərində müstəqilliyini qorumuşdur: qaz. *kar-* // *qar-* “qocalmaq” (184, 240). Bəzi türk dillərində işlənən bir sıra sözlərdə *kar-* // *qar-* feilinin izi müşahidə olunur: yak. *quruy-* “qocalmaq” (267, 78), lob. *kai-* “qocalmaq” (218, 123), tat.dial. *karçık* “yaşlı adam” (TTDS, 232), tat., qaz. *kartay* “qoca” (182, 166), Alt.dial. *kurtuyak* (121, 217), saq. *xurtuyax*, lob. *kurtka* “yaşlı qadın”, tuv. *kuryak* “yaşlı qadın” (265, 221).

Əski türk yazılı qaynaqlarında *karıt-* feili “qocalmaq”

mənasında işlənmişdir: *ödhlek anı karıttı* “Zaman onu qocaltdı” (DLTT, II, 304). Aşağıdakı sözlər də bu feildən yaranmışdır: Şəki dial. *qartan* “yaşlı, qoca”, türkm. *qartan* “yaşlı”, qırğ. *kartan* “qocalmaq, yaşlanmaq” (292, 24). Müasir türk dillərində işlənən *qarı-* // *karı-* “qocalmaq” sözü də həmin kök morfemin derivatlarındanır.

Hind-Avropa və german dillərində də *ger* // *ker* “qocalmaq” kökü var (213, 89). Bu kök qədim hind-Avropa dilləri üçün **ger* (“qoca, qocalmaq”) formasında rekonstruksiya edilir (247, 52). İran dillərində *ger* “qocalmaq” kökü işlənir (ИЭСОРЯ, IV, 299).

Qart sözü də bu morfemdən törəmişdir. S.Səfərov *qarmaq, qarğı, qart* (“qoca”), *qartmaq* və *qarı* sözlərinin vaxtilə *qar-* “bərkimək” kökündən yarandığını ehtimal etmişdir (13, 22). Deməli, *qar-* // *kar-* kökü tarixən “qocalmaq” - “yaşlanmaq” - “bərkimək” semantik xətti üzrə inkişaf etmişdir.

***Ya-** “**parıldamaq, işıqlanmaq, yanmaq, isinmək, qızmaq**”. Türk dillərində elə söz yuvaları mövcuddur ki, sonradan həmin yuvadan onlarla yeni söz yaranmışdır. Belə söz yuvalarından biri də nostratik mənşəli ***ya-** “parıldamaq, işıqlanmaq, yanmaq, isinmək, qızmaq” kök morfemidir.

Dünya dillərində universal semantik keçidlər mövcuddur. N.Y.Marr yazırdı ki, vaxtilə “günəş, ulduz, göy, Ay” anlayışları eyni bir sözlə ifadə edilirdi (226, 8). Bu ehtimal bizim araşdırmamızda da öz təsdiqini tapır. V.M.İlliç-Svitç 1967-ci ildə yazdığı məqalədə hind.-Avr. *g^hher* “yanmaq, isti”, Alt. *g/or/a*, sam. *gir* “yanmaq” sözlərinin mənşəyini nostratik dövrlə bağlayır (177, 337). Sonralar ***ya-** kökünün derivatlarının nostratik mənşəyi haqqında məlumatlar yenə də V.M.İlliç-Svitçin lüğətində verilmişdir (ОСНЯ, I, 262). Ancaq V.M.İlliç-Svitç ***ya-** kökündən deyil, yalnız onun derivatlarından ilk dəfə nostratik aspektdə bəhs etmişdir. O,

“yanmaq” semantikalı **ur, qor, qal // qala // kala* nostratik köklərinin ayrı-ayrı söz yuvasından təşəkkül tapdığını bildirmişdir (177, 337, 341). Əslində, həmin sözlər eyni kök yuvasından yaranmışdır.

F.Ağasıoğlu bu kökün türk dillərində **al // *yal* şəklində dialekt fərqi ilə söz yuvası təşkil etdiyini göstərmiş və onun derivatlarından bəhs etmişdir (2, 221). Lakin müəllif həmin kökün müxtəlif sistemli dillərdə işlənməsi məsələsinə toxunmamışdır. B.Əhmədov *ıldırım, alov, ulduz* sözlərinin *al, il* “alov” kökündən yarandığını ehtimal etmişdir (ADQEL, 282). Biz isə bu qədim kökün **ya-* yuvasından həm türk dillərində, həm də qeyri-türk dillərində fərqli allo-morflara ayrıldığını göstərəcəyik.

Bu nostratik kök haqqında türkoloji araşdırmalarda bəzi şərhlər verilmişdir. Məsələn, G.Klauson orta əsrlərdə türk dillərində işlənən *yal-* “alovlanmaq” feilinin **ya-* kökündən yarandığını bildirir (GC, 918). B.M.Yunusəliyev qırğ. *jak-* “yandırmaq”, Alt. *yalkın* “şimşək”, *yalı-* “alovlanmaq, yanmaq”, xak. *yal-* “alovlanmaq” sözlərinin kökünü **ja-* (“alovlanmaq”) formasında bərpa edir. O, qırğız dilinin materiallarına əsasən **ja-* kökünə *-n-, -r-, -l-* şəkilçilərinin qoşulması ilə yeni sözlərin yarandığını göstərmişdir (320, 120-121).

G.J.Ramstedt çuvaş dilindəki *sut-* “yandırmaq” (<**yat-* “yandırmaq”) feilinin praformasını **ya-* biçimində bərpa etmişdir (191, 12). A.N.Kononov (190, 77), V.Aslanov (7, 181), A.A.Zayonçkovski (168, 31) də *yan-* və *yak-* feillərinin mənşəyini **ya-* morfeminə bağlayırlar. Y.Gedikli türk dillərindəki “*işıldamaq, parlamaq*” anlayışlı sözlərin əksəriyyətinin spesifik *d>y* keçidinə görə **dı+* yuvasına aid edir. Müəllif zəngin faktlarla türk dillərində “*parlamaq, yanmaq*” semantikalı köklərin homogen oldu-

ğunu, bir yuvadan törədiyini sübut edir (94, 52-53). Lakin o da həmin kökün nostratik mənşəyi haqqında bir söz deyə bilmir. Y.Gedikli bu morfemi, sadəcə, türk dilləri kontekstində nəzərdən keçirir. Halbuki bu nostratik kökün izləri qeyri-türk dillərində də müşahidə olunur. Məsələn: çin. *yao-* “parlamaq, işıldamaq” (БКРС, 533), qəd.Mis. *aaā* “yağın, yanmaq” (EHie.D, 17), qəd.hind. **yasah* “parıltı” (109, 354), qəd.hind-İran. *yah* “qaynamaq” (143, 195). **Ya-* kökündə *y* anlautu dünya dillərində müxtəlif reflekslərə, səs keçidlərinə uğramışdır.

İndiyə qədər türkoloji araşdırmalarda bu kök ancaq türk dilləri və ya Altay dilləri kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. E.Z.Kajibəyov **yay-* “şimşək”, **yaq-* “yanmaq”, **yal-* “yanmaq”, **yan-* “yanmaq” tipli çoxvariantlılığı qədim türk sözünün diffuz mahiyyəti ilə izah edir (182, 97).

Beləliklə, türkologiyada bu kökün etimonu haqqında iki fikir mövcuddur: bir qrup türkoloq həmin sözün arxetipini *VC* (*sait+samit*) tipində, digər qrup isə *CV* (*samit+sait*) tipində bərpa edir. Bizim tədqiqatımız etimonun məhz *CV* (*samit+sait*) biçimində bərpa edilməsinin daha doğru olduğunu təsdiqləyir, çünki praformanı *CV* (*samit+sait*) variantında bərpa etdikdə tarixən **ya-* söz yuvasından daha çox allomorfların yarandığını müəyyənləşdirmək və həmin allomorfların morfonoloji inkişafını izləmək mümkündür. Həm qədim, həm də çağdaş türk dillərində **ya-* “parıldamaq, yanmaq, qızmaq, isinmək” kökünün müxtəlif derivatları var. Bizim tədqiqatın digərlərindən fərqi odur ki, biz **ya-* kökünün nostratik mənşəyə malik olduğunu iddia edirik. Dünya dillərində **ya-* kökünün aşağıdakı derivatları mövcuddur:

Yan-* // *den-* // *kön- derivatı: Azərbaycan dilindəki *yan-* feili **ya-* kökündən törəmişdir. *Yan-* feilinin çuvaş dilində *y~ç*

əvəzlənməsi ilə *çun-* biçimi də mövcuddur (320, 120). Bu gövdənin izləri müxtəlif dillərdə mövcuddur: soy. *yandan* “dəmir soba” (265, 29), qəd.çin.dial. *yaŋ* “işıq” (EDOC, 432), çin. *yān* “tüstü” (БКРС, 524), *yan* “alovlanmaq, alışıb yanmaq” (БКРС, 525), *yang* “qızartmaq” (БКРС, 530).

Bu nostratik kökün *y* anlautu bəzi dillərdə *d* anlautu ilə əvəzlənir: qəd.hind.-Avr. **dau* // *dū* “yandırmaq”, **dei* “parlamaq” (ССМСИЯ, 349, 350), qəd.çin. *dian* “ışıqlanmaq, parlamaq” (EDOC, 212), Balt.-slav. **din* // **dein* “günün işıqlı vaxtı” (109, 311), bury. *den* “şam” (267, 87), rus. *день* “gün”. Məlumdur ki, *d*>*y* keçidi çox spesifikdir və dünya dillərində universal mahiyyətlidir. A.Y.Anikin Baltik dillərindəki **dъnъ*, **dъne* “gün, sutka” sözünün kökünü qədim hind-Avropa mənşəli **dī* “parlamaq, işıldamaq” feilinə bağlayır (109, 310). Bu analogiyaya əsaslanaraq türk dillərindəki *gün* sözünün də *yan-* derivatından təşəkkül tapdığını ehtimal edirik. Qədim türkcədə *kön-* “yanmaq, od qalamaq” (168, 32) sözünün mövcudluğu bu ehtimalı təsdiqləyir. A.fon Qaben tərəfindən qədim türk dilləri üçün **kō-* kökü “yanmaq” anlamında bərpa edilmişdir (ЭТЯ, V, 85). Anlautda *k* refleksi bəzi türk dillərində qorunmuşdur: uyğ. *kön-* // *köy-* “yanmaq” (270, 179), xal. *kō:n* “yanmaq” (281, 30). Belə paralel faktlar sübut edir ki, *gün*, *günəş* sözlərinin mənşəyi də **ya-* kök morfeminin allomorfu olan **kü* kökü ilə bağlıdır. *Yan-* derivatının anlautu *y* // *g* // *k* // *q* // *d* // *s* refleksləri ilə morfonoloji şaxələnməyə məruz qalmışdır: qəd.Mis. *qeniu* “yanmaq, yanğın” (EHie.D, 774), sam.-ham. **gin* “yanğın” (HSED, 210).

**Ya-* morfeminin anlautundakı *y* // *s* // *z* refleksini nəzərə alaraq, ing. *sun* “günəş”, tunq. *siun*, manc. *šun* “günəş” (263, 37), şum. *šun* “ulduz, parlamaq” (SL, 38) sözlərinin də eyni kök yuvasından təşəkkül tapdığını ehtimal edirik.

V.V.İvanovun verdiyi örnəklərə əsaslanaraq, rus dilindəki *день* “gün” sözünün mənşəyi “ışılmaq” semantikasına bağlıdır: qəd.hind.-Avr. **dīa* “ışılmaq, səma, gün”, qəd.hind. *dyauh* “səma”, lat. *diēs* // *di* “gün”, qəd.irl. *dia* “gün”, litv. *diena*, latış. *diena* “gün” (173, II, 172).

Yak- // deq- derivatı: Müasir türk dilində müstəqil kök kimi *yak-* feili (“yandırmaq”) işlənməkdədir. Həmin derivat qırpaq qrupu türk dillərində *jak-* variantındadır (KPC, 72). Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *yax-* “yandırmaq, od qalamaq” (ADDL, 537) sözü mövcuddur. Yəni *yak-* “yanmaq” feili Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşsə də, dialekt və şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilindəki *yandırır-b-yaxmaq* qoşa sözündə bu gövdə qorunmuşdur. Kazan tatarlarının və türkmənlərin dilində *yaqtuluk*, qədim özbək dilində isə *yaqtu* “ışılmaq” mənasındadır. XI - XIV əsr türkmən yazılı qaynaqlarında *yaxtuluk* “ışılmaq” (244, 105), qədim özbək dilində *yaxış-* “yandırmaq” sözləri işlənmişdir (308, II, 501). Qədim uyğur abidəsi olan “Məhəbbət-namə”də *yaktu* sözü “parlaq, işıqlı” anlamındadır (30, 169).

Hind-Avropa dilləri üçün bərpa olunan **dheg* “yanmaq”(173, II, 25) kökü türk dillərindəki *yak-* kökü ilə həm fonetik, həm də semantik cəhətdən çox yaxındır. J.Pokornun hind-Avropa dillərinə aid məlum etimoloji lüğətində bu kök *dheg^h* (“yanmaq”) şəklində verilmişdir (PIEED, 652). Müqayisə edək: qəd.slav. **žeg* “yanmaq, od qalamaq”, Balt. **deq* “yanmaq” (109, 170, 177). Müasir monqol dilində bu sözün metatezaya uğramış variantı da işlənməkdədir: *qey* “parlamaq, işıldamaq” (MTS, I, 597).

Müxtəlif sistemli dillərdə **yak-* derivatının izi var: kom.-perm. *yüqör* “ışılmaq, şüa, parıltı”, *yuqid* “şimşək, parıltı, işılmaq”, kom.dial. *yuqyal* “parlamaq”, qəd.perm. **yoq* // **yuq* “ışılmaq, parıltı” (КЭСКЯ, 334), qəd.yap. *yak-u* “yandırmaq”,

manc. *yaxa* “kömür istisi” (291, 72, 75), sam.-ham. *yuqa* “yanmaq” (HSED, 33).

Yak- derivatının müxtəlif dillərdəki törəmələrinin bir çoxunun anlautunda *y* samiti reduksiyaya məruz qalmışdır: qəd.hind.-Avr. *auq* “parlamaq” (AHDIER, 6), qəd.yun. *auqē* “ışığı” (AHDIER, 6), qəd.yun. *aqla* “parıltı” (ДГРС, 22), mon. *aqni* “od, ocaq, od Allahı” (MTS, I, 32), qəd.hind. *Aqni* “od Allahı” (250, 238; ДМ, I, 12), xet. *Aq-nis* “od Allahı”, qəd.hind. *aqnis* “od”, mar. *əng* “yanmaq, odlanmaq”, mac. *eg* “yanmaq” (ОЧНЯ, I, 246), **ayū* “yanğın” (HSED, 7), mac. *egni*, şum. *ag* “yanmaq” (EDH, 13), litv. *agnus* “isti, qaynar”, latış. *agns* “qaynar, enerjili”, *uguns* “od”, qəd.rus. *огнь* “od, ocaq”. Y.V.Otkupşikovun yuxarıdakı sözlərin mənşəyini qədim hind-Avropa dillərindəki **ag* “qovmaq, hərəkətə gətirmək” (254, 216) sözü ilə əlaqələndirməsi reallığı əks etdirmir. Bu köklərdə *y* anlatunu bərpa etsək, türk dillərindəki *yak-* // *yaq-* kökü ilə hind-Avropa dillərindəki *ag* // *aq* “od” kökünün homogenliyi aşkar görünür.

Yal- // *qal-* // *kal-* // *zal-* derivatı: Hal-hazırda türk dillərində işlənən *ulduz* // *yıldız* // *yulduz*, *yıldırım* // *ıldırım*, *yalov* // *alov* // *alev*, *yaldırak* (“şimşək”) sözlərinin kökü *yal-* derivatıdır. *Ulduz* sözü Ə.Yəsəvinin divanında *yulduz* formasındadır: *Əm kilsə, xas bolur, yulduz kilsə, ay bolur* (ƏY, 105). XIV əsrdə Q.Bürhanəddinin divanında *ulduz* sözünün *yılduz* formasında işlənməsi müşahidə olunur:

*Əcəb nə yılduz olur bu ki, bədrini görəli,
Zəmanə bənzədə dilər bu dəm hilala dili* (QB, 113).

T.Hacıyev *ulduz* // *yıldız* // *yulduz* və *yulak* “məşəl, parıltı” sözlərini müqayisə edərək, *yul* // *yil* hissəsini etimo-

loji cəhətdən müstəqil kök hesab etmişdir (27, 20). Monqolustan və Qırğızıstan ərazilərində tapılmış daş yazılarda *yalkın*- sözü “şəfəqlənmək, işıq saçmaq” mənasındadır (ПДПМК, 95). Türk dillərindəki *yalov* // *alov* // *alev* sözünün bəzi dilçilər fars mənşəli, bəziləri isə türk mənşəli olduğunu iddia edirlər (TETTL, I, 150). Halbuki bu tipli sözlərin genezisi nostratik dövrlə bağlıdır.

Azərbaycan dilindəki *ilığ* “isti” sözünün anlautunda y samiti düşmüşdür, çünki qədim qaynaqlarda bu derivat y anlautu ilə işlənmişdir: *yılığ* “ılıq” (DLTT, III, 14). Bu sözün də nüvə semantikasında “isinmək, qızmaq” anlamı var. Orta əsrlərdə türk dillərində *yılı*- feili “isti olmaq, isinmək” anlamını ifadə etmişdir: *suv yılıdı* “Su isindi” (GC, 919). “Oğuznamə”də *yıldır*- feili “parlamaq” mənasındadır: *Yıldırayıq yana gəlsə, yaza bun yoq* (Oğuz., 190). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *yalab* // *yəlab* sözü “parıldayan, işıldayan” anlamındadır: *Köksindən yalab dəq ötə keçdi* (KDQ, 126). Monqol dilində də *yal*- gövdəsinin derivatları var: qəd.mon. *yula*, mon. *yula* “şam” (KП, 152), mon. *qılay* “parlamaq” (MTS, I, 610). Müasir Azərbaycan dilində “ocaq yandırmaq” mənasında işlənən *qala*- feili tarixən *qal*- // *yal*- gövdəsindən yaranmışdır. *Qal*- // *yal*- gövdəsi isə **ya*- yuvasından törəmişdir.

A.Məmmədov şumer dilindəki *zal*- “parlamaq”, *zalaq* “ışıqlı olmaq” sözlərini türk dillərindəki *yal*- “alovlanmaq” paraleli ilə müqayisə edərək, şumer dilinin ilkin arxetip formanı qoruduğunu qeyd edir (223, 40). *Yal*- derivatı monqol dillərində də *z* anlautu ilə işlənir: bury. *zula* “şam” (267, 87). “Altay dillərinin etimoloji lüğəti”ndə **ziola* sözü “parlamaq” anlamında bərpa olunmuşdur. Həmin söz də proto-tunq. **sulū-n* “parlamaq”, protokor. **sar* “yanmaq”, proto-türk. **jal(ç)*- “alovlanmaq”, protoyap. **sas* “parlamaq”

kökləri ilə homogen hesab edilir (EDAL, 1519). Altay dillərində **yal-* derivatının anlautu $s > y > z$ keçidlərinə uğramışdır. Hind-Avropa dilçiliyində bu kök *d*, türkologiyada *y*, Altayşünaslıqda isə *z* anlautu ilə bərpa edilir.

Dünya dillərində $g > q > y$ və $d > y > z$ universal səs keçidlərindəndir. V.Aslanov *qala-* feilinin **qa-* // **qay-* “od qalamaq” kökündən yarandığını göstərir (8, 148). M.Yusifov *qala* feilinin kökü olan *qal* morfeminin “od, yandırmaq, istilik” mənalarını ifadə etdiyini bildirir (89, 267). Əslində, həmin **qa-* kökü **ya-* kökünün allomorfudur, çünki $k \sim q \sim y$ əvəzlənməsi türk dillərində geniş yayılmışdır. Müqayisə edək: sansk. *ka* “günəş” (CPC, 144), qəd.Mis. *Qai* “od Allahı” (EHie.D, 762), ass. *qâdu* “işıqlanmaq, yanmaq” (AD, XIII, 52), *qallu* “ışığı, alov” (AD, XIII, 62), *qâlu* “yanmaq” (AD, XIII, 69), ing. *galaxy* “kəhkəşan, süd yolu, qalaktika” (İAL, 517).

Altay dillərində **ila* “qızdırmaq, yanmaq” kökü işlənir. Türk dillərindəki **yal-* morfeminin analogi paralelləri digər dillərdə də mövcuddur: prototunq. **(x)ila* “yanmaq, qızdırmaq”, manc. *yila* “qızdırmaq, yandırmaq”, xot. *yalā-*, bury. *yala-* “isitmək, qızdırmaq, yandırmaq” (EDAL, 584). Çuvaş dilindəki *çul-* “yanmaq” feili də $y \sim ç$ əvəzlənməsi ilə **yal-* feilinin fonovariantıdır. Sintszyan oyratlarının dilindəki *hal* “od, ocaq, işıq, qığılcım, şimşək” sözü də **ya-* kökündən təşəkkül tapan *yal* gövdəsinin fonovariantıdır (300, 99). “Altay dillərinin etimoloji lüğəti”ndə prototunqus dilləri üçün **qul* “yanğın, ocaq”, protomonqol dilləri üçün **qal* “atəş” arxetipləri bərpa olunmuşdur (EDAL, 554). Müqayisə edək: mon. *qal* “od, yanğın”, *qalla* “yandırmaq” (MTS, I, 550, 551), *xala* “isinmək, qızmaq” (MTS, II, 1412).

Analogi paralellər sübut edir ki, müxtəlif dillərdə bu kökün anlautunda $h \sim q \sim x \sim k \sim y$ tipli samit əvəzlənmələri nə-

ticəsində morfonoloji və semantik diferensiallaşma getmişdir. V.V.İvanovun qeydinə görə, xett mifologiyasında **kal* sözü “meteor” anlamındadır (173, II, 686). A.Bomhard protonostratik dillər üçün *kal* // *kəl* kökünü “yanmaq” mənasında bərpə etmişdir (325, 60).

Sibir tatarlarının dialektlərində *yalın* // *yalkın* “alov” sözü var (СДСТ, 65). Qədim türk dillərində *yalvaç* // *yalavaç* // *yalabaç* “peyğəmbər” sözü işlənmişdir. A. fon Qaben bu sözü “ışıqla göndərilmiş” anlamında izah edir (93, 308). Əski türk dillərindəki *yalçın* “parlaq”, müasir türk dialektlərindəki *yalçı* “şüşə kimi parlaq daş” (ЭСТЯ, IV, 103) sözləri də **yal-* gövdəsinin derivatlarındanır. H.Naxçıvaninin XIV əsrə aid “Əs sihah əl-əcəmiyyə” adlı farsca-türkcə lüğətində *yıldırmaq*, *yalınlamaq* sözləri “parıldatmaq, yandırmaq” anlamlarını ifadə etmişdir (30, 193). Qədim türk dillərində *yılıt-* “yanmaq”, *yılığ* “isti” (ДТС, 266), *yal-* “alovlanmaq” (ДТС, 227), *yalın* “alov” (DLTT, III, 23), *yula* “çıraq” (ДТС, 278) mənalarında olmuşdur.

XIV əsrdə türk dillərində *yula* “çıraq” sözü işlənmişdir (133, 104). *Yal-* derivatı türk dillərində *y~s*, *y~ç* əvəzlənmələri ilə həm müstəqil kök kimi işlənir, həm də müxtəlif düzəltmə sözlərin tərkibində mühafizə olunur: kırım. *yalın* “alov” (Крым.РС, 104), türk.dial. *yalaz* “alov” (DS, XI, 4141), *yalanqı* “alov” (DS, XI, 4139), *yalkı* “şüa” (DS, XI, 4147), *yalım* “od, atəş, istilik” (DS, XI, 4145), *yalın* “parlaq” (DS, XI, 4145), *yalanbın* “alovlanmaq” (DS, XI, 4140), çuv. *yal* “parıltı, işıq”, xak.dial. *yal-* “alovlanmaq”, bury., mon. *yala-sala* “parlayan, gözqamaşdırıcı”, xak.dial. *çal* “şimşək, alov”, yak. *sal-* “alovlanmaq”, koyb., soy. *yal* “alov” (ЭСТЯ, IV, 107), qəd.özb. *yula* “çıraq” (308, II, 547), *yalın* “alov” (308, II, 466), tel. *yalbır-* “yanmaq”,

yalbış “alov” (Тел.РС, 21), çuv. *yaltara-* “parlamaq” (182, 147), özb. *yaltiramok* “nur saçmaq” (UDİL, II, 481).

Monqol dilində buddist dininə aid *dzula-* < *jula-* “çıraq, məşəl” sözü işlənməkdədir. H.S.Cidalayev türk dillərində də işlənən həmin sözü Dağıstan dillərindəki *vilax* “ocaq, od, çıraq” sözü ilə müqayisə edərək onu türkizm hesab edir (154, 23). V.Aslanov *yıldır-* feilinin vaxtilə “parlamaq” anlamında Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində müxtəlif fonetik variantlarda işləndiyini qeyd etmişdir (8, 259).

**Yal-* derivatının morfonoloji inkişafında anlautda *y*, *d* reduksiyası müşahidə olunur: Azərb. *alış-* “yanmaq” (2, 227), hind. *ulka* “od, ocaq, alov” (102, 93), hind.-Avr. **al* “yanmaq” (215, 133). V.M.İlliç-Svitıç nan. *yala* “ışığı, işıqlı, gün”, gür. *el* “ıldırım çaxmaq”, drav. *el* “parıltı” sözlərinin mənşəyinin eyni olduğunu göstərmişdir (ОСНЯ, I, 281-282)

E.Z.Kajibəyov **yal-*“yanmaq” morfeminin qədim türk dillərində sinkretik kök olduğunu qeyd edir (182, 147). M.Kaşğarının lüğətində *yal-* “alovlanmaq, yanmaq” (DLT, IV, 639), *yaldrı-* // *yaldra-* “az parıldamaq” (DLT, IV, 640), *yalın* “alov” (DLT, IV, 641), *yalrıt-* “parıldamaq” (DLT, IV, 642), *yaltur-* “alovlanmaq” (DLT, IV, 642) sözləri verilmişdir.

Analoji derivatlar sübut edir ki, türk dillərində həmin köklər **ya-* söz yuvasından törəmişdir. Yuxarıda təqdim etdiyimiz məlumatlardan görünür ki, türk dillərindəki “yanmaq, parıldamaq, isinmək, qızmaq, od, ocaq” semantikalı bir çox etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin mənşəyində məhz **ya-* kök yuvası dayanır.

Yaş- // *yış-* derivatı: Dünya dillərində bu derivatdan yaranmış onlarla söz mövcuddur. Qədim özbək dilində *yaşın* “şimşək” (308, II, 497), XI-XV əsrlərə aid türkdilli qay-

naqlarda *yaçnak* “parıltı”, *yaşın* // *yaşun* “şimşək”, *yaşuk* “ışığı”, *yaşık* “günəş”, *yaşnamak* “şimşək, ildırım çaxmaq” mənələrindədir (133, 218-219). Deməli, müasir türk dillərindəki *ışığı* // *ışığı* // *ışık* “ışığı”, *ışın* “şüa”, *ışı-* “ışığılanmaq” sözlərində anlautda *y* samiti düşmüşdür. G.Klauson orta əsrlərdə türk dillərində işlənən *yaşın* “ışığı”, *yaşu-* “ışığılanmaq” sözlərini *ışın* “şüa” sözü ilə müqayisə edir (GC, 979).

M.Kaşğarının lüğətində *yaşın* sözü “şimşək” mənasındadır: *kiming bile kaş bolsa yaşın yakmas* “Kimin yanında kaş daşı olsa, ona şimşək toxunmaz” (DLT, III, 22). Həmin qaynaqda *yaşnat-* feili “şimşək çaxmaq” mənasındadır: *tengri yaşın yaşnattı* “Tanrı şimşək çaxdırdı” (DLTT, II, 356). Digər qaynaqlarda da *yaşın* “ildırım” anlamındadır (ƏH, 54). Qədim türklərin dilində *Yaşın* “şəfəq, şimşək tanrısı” teonimi işlənmişdir (48, 132). İbn Mühənnanın lüğətində *yaşımak* “parlamaq” anlamındadır (İML, 87).

Beləliklə, Azərb. *ışılta-*, *ışığı*, *ışar-*, *ışartı*, qaç. *ışık* “ışığı”, türk. *ışın* “şüa”, *ıştın* “çilçıraq” (ЭСТЯ, I, 675), *ışılak* “parıltı”, *ışımak* “ışığı saçmaq” (TS, 919) sözlərinin mövcudluğu sübut edir ki, onlar **ış-* // **yış-* gövdəsindən törəmişdir. Həmin **ış* kökü də tarixən, *yaş-* // *yış-* “parlamaq” gövdəsindəki *y* samitinin reduksiyası nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyində *ışığı* sözünün kökü ilə bağlı digər ehtimallar da var. Məsələn, S.Cəfərov *ışığı*, *ışar*, *ışartı* sözlərinin *ış* isminin feil mənasından yarandığını ehtimal etmişdir (13, 23). Ancaq həmin ehtimal həqiqəti əks etdirmir.

V.M.İlliç-Svitç nostratik dillərə aid *asa* “od” kökünün hind.-Avr. *hes* “ocaq”, türk.dil. *usuγ* “isti”, mon. *asa* “yanmaq” sözləri ilə eyni mənşəyə malik olduğunu göstərir (OCHЯ, I, 263). Sami-hami dillərində işlənən **yas* “yanğın” (HSED, 22) sözü də bu köklərlə homogenlik təşkil

edir. Monqol dilində *asah* “yanmaq”, *asaqa* “alovlandırmaq” paralelləri mövcuddur (MTS, I, 88).

V.V.Radlovun lüğətində *ıs* // *ış* kökünün “tüstü, his” mənasında verilməsinə əsaslanan B.Xəlilov *ışıq* sözünün həmin köklə bağlılığını qeyd edir. Alim *ıs* morfeminin yazılı abidələrdə ad-feil kimi işləndiyini və onun *ı-* sinkretik kökündən yarandığını ehtimal edir (33, 88). Müasir xakas dilində *ıs* kökü “tüstü” anlamında işlənməkdədir (145, 166). Əski türkcədə *yaşın* “şimşək” (DLT, III, 26), *yaşla-* “şimşək çaxmaq, parlammaq” (DLT, IV, 659) sözlərinin işlənməsi də onların **yaş-* // **yış-* gövdəsindən yarandığını təsdiqləyir.

T.Hacıyev türk dilindəki *ışıla-*, *ışın*, *ışı-(mak)* sözlərini nümunə gətirərək yazır ki, *ışıq* sözü Azərbaycan dili üçün sadə, türk dili üçün düzəltmədir (27, 23). Müasir türk dilində *ışı-* feili müstəqil kök kimi “ışıldamaq” mənasında işlənməkdədir (TS, 920). XIV əsrə aid türk yazılı qaynaqlarında *ışne-* feili “ışıqlanmaq” (GC, 979), əski Xarəzm türkcəsində *yışı-* feili “parlamaq” (TTSKBS, II, 1085) anlamlarındadır.

Qədim qırçaq abidəsi olan “Houtsma” lüğətində *yaşın* sözü “şimşək” mənasında izah olunmuşdur (KMTTAM, 155). T.Gülensoy türk dilindəki *yaşın* “şimşək”, *ışık* sözlərinin kökünün **ya-* “parıldamaq, ışıldamaq” olduğunu göstərir (TTSKBS, II, 1085). E.V.Sevortyan isə Azərbaycan dilindəki *ışar-*, *ışıl-da-* sözlərinin **yışar-* kökündən formalaşdığını qeyd edir (ЭСТЯ, I, 675). XII əsrə aid Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *ısağ* // *ıstığ* sözü “istilik” mənasındadır (ƏY, 123):

*Bu halətdə ol Əzrail kilsə nagah,
İstığ təndin cannı alğay, va həsrəta* (ƏY, 82).

Azərbaycan dilindəki *isti*, *isinmək*, *isitmək*, türk dilindəki *ıssı* sözlərinin kökü də **yıs-*// **yaş-* gövdəsi ilə bağlıdır. Qədim türk dilində *ısı-* feil “isinmək, bişmək” anlamında olmuşdur: *mun ısıdı* “Çörək bişdi” (ДТС, 213). Müqayisə edək: uyğ. *usuğ* “isti”, s.uyg. *ıssıq* “qaynar” (219, 32), sal. *ussu* “qaynar” (295, 77), Sint.uyg. *ıssık // issik* “istilik, isti” (220, 114), lat. *ussi* “yandırmaq, od qalamaq” (ЛРС, 799), yaz. *ışta* “qızardılmış” (ЭСИЯ, I, 236), ərəb. *işraq* “parlayan” (ƏFSL, 265), qəd.hind.-İran. *uš* “yanmaq” (143, 227), qəd.yun. *us* “parlamaq, yanmaq” (PGE, I, 486). Ehtimal ki, həmin sözlərin anlautunda y reduksiyası baş vermişdir.

Yar- // **dar-** // **kar-** // **qar-** // **har-** derivatı: XII əsrə aid türk yazılı qaynaqlarında *yarın* sözü “səhər, sabah” mənasında işlənmişdir: *Bu kün teqsü mindin dürud ol yarın, elig tuttaçımka egirse munqa* “Sabah dərdə düşsəm, əlimdən tutan o peyğəmbərə bu gün məndən salam olsun” (AH, 43). Z.Muxamedova türkmən dilindəki *yariin* “səhər” sözünün *yaar* “ışığ” kökü ilə *-in* şəkilçisinin birləşməsindən yarandığını qeyd edir. XI-XIV əsrlərdə türkmən dilində *yarık* sözü “Ay işığı” anlamını ifadə etmişdir (244, 105). V.Aslanov (8, 161) və B.A.Əhmədov (ADQEL, 166) da *yarın* “səhər” sözünün kökünün *yar-* “parlamaq, işıqlanmaq” morfemindən qaynaqlandığını göstərmişlər. B.M.Yunusəliyev qədim uyğur dilindəki *yarı-* “səhərin açılmağı” sözünün **ya-* // **ja-* “yanmaq” yuvasından təşəkkül tapdığını müəyyənləşdirmişdir (320, 120). A.N.Kononov VII-IX əsrlərə aid türk runik abidələrində işlənən *yaru-* “ışıqlanmaq” feilinin *ya+r+u* şəklində **ya-* kökündən yarandığını göstərir (190, 77). M.Kaşğarının lüğətində *yaruk* “aydın, işıqlı” (DLTT, III, 15), *yaru-* “ışıqlanmaq, parlamaq” anlamlarındadır: *Kün yarudı* “Günəş parladi” (DLTT, III, 86).

Digər qədim türk yazılı qaynaqlarında da *yaruc* “Ay işığı” sözü işlənmişdir (ƏH, 64). Bu faktlar göstərir ki, vaxtilə *yar-* (“parlamaq”) - *yar* (“ışığı”) sinkretik kökü olmuşdur. Müqayisə edək: lat. *ūro* “yandırmaq” (ЛРС, 799), şum. *uru* “ışığı” (SL, 20), *ar // ara* “parlamaq, parlaq” (SL, 19), *şer // şir* “aydın parlamaq” (SL, 45), bask. *ar-gı* “ışığı” (227, IV, 24), İran. **aruša* “ışıklı, parlaq” (ЭСИЯ, I, 228). Göründüyü kimi, bəzi dillərdə anlautda *y* reduksiyası müşahidə olunur.

Macar etimoloqu A.Toç macar dilindəki *deru* “günəş işığı” sözünü şumer dilindəki *duru* “günəş parıltısı” kökü ilə müqayisə edir (EDH, 10). Spesifik *d>y* keçidinə əsasən həmin sözlərin də **ya-* yuvasından törədiyini ehtimal etmək mümkündür. M.Yusifov türk dillərində *d>y* keçidini sərbəst səs keçidlərinə aid edir: *darık* (Alt.), *yarık* (türkm.) “ışığı” (89, 149).

Əski uyğur abidəsi olan “Kutadqu bilik”də *yaruk* sözü “parıltı” anlamındadır: *Yaruklukı eksür yana yok bolur, toğar kiçe azın yana ok tolur* (KB, I, 90): “Onun parlaqlığı azalır və sonda yox olur, sonra təkrarən yaranır və böyüyür” (KB, II, 64). XI - XV əsrlərə aid türkdilli qaynaqlarda *yaruk* “məşəl”, *yarukluk* “ışığı” anlamlarında işlənmişdir (133, 218 - 219).

Deməli, müasir türk dilində işlənən *yarın* “sabah” sözü də *yar-* gövdəsindən törəmişdir. Qədim özbək dilində *yarut-* “ışığılandırmaq” (308, II, 488), *yaru-* “ışığılanmaq” (308, II, 489) mənələrindədir. Qərbi Sibir tatarlarının dilində indi də *yarık* sözü “ışığı” anlamını ifadə edir (112, 95). Müqayisə edək: Alb. *zjarr* “od, atəş” (Alb.ED, 525), qəd.türk. *yaruk* “ışığı” (ДТД, 44), *yaru-* “ışığılanmaq”, *yaruk* “parıltı”, *yart-* “ışığılandırmaq”, *yartağ* “parlaq” (QTAL, 55), Sint.uyğ. *yuruk // yaruk // yoruk* “ışığı” (220,

118), tel. *yarıt* “işıq” (Тел.РС, 23), bol.dial. *yara* “isti, buxar, buxarlanma”, rus.dial. *яр* “od, isti” (ЭССЯ, VIII, 175), özb. *yarkiramok* “parlamaq” (UDİL, II, 487).

Ə.Yəsəvinin XII əsrə aid “Divani-hikmət” əsərində *yaruk* sözü “ışiq” mənasındadır (ƏY, 126). Analoji nümunələrə nəzər salaq: qaz., qar.-balk. *jarık* “ışiq”, K.tat. *yarık* “ışiq”, rus. *жар* “isti”, *жарить* “qızartmaq, yandırmaq”, *жарится* “qəzəblənmək, qızıışmaq, isinmək”, *яркий* “parlaq”, *ярко* “parlaq”, *ярче* “daha parlaq”, mon. *qer-e* “parılıti” (MTS, I, 603), qəd.mon. **qerel* “ışiq” (КП, 150), qəd.Mis. *qarr* “ışıqlı olmaq” (EHie.D, 764), *gara* “yanğın” (EHie.D, 764), İran. **qar* “yanmaq, işıqlanmaq” (ЭСИЯ, III, 160), qəd.hind. *haras* “isti”, qəd.slav. *ger* “isti” (ЭСРус.Я, 130), rus. *гарь* “yanıq”, qəd.rus. *гарь* “meşənin yanan yeri” (ЭССЯ, VI, 102), sam.-ham. **gir* “isti olmaq”, akk. **giru* (HSED, 210), qəd.hind.-Avr. *arg* “parlamaq” (АНДИЕР, 5), **gher* “parlamaq, yanmaq” (ССМСИЯ, 350), Balt.-slav. **gar* // **gar`o* “yandırmaq” (109, 383, 385), slav. **гърънь*, rus. *горн* “isti, qaynar, kürə, dəmirçi ocağı” (175, 112), alm. *gar* “qızardılmış” (AAL, 219), rus. *гореть* “alışmaq, parıldamaq, qızarmaq”, litv. *garbti* “yanmaq” (ЭСРус.Я, 95), sansk. *kara* “ışiq şüası” (СРС, 150), prus. *gorme* “isti”, *goro* “od” (ПЯ, III, 276, 279), qəd.bask. *argi* “ışiq, parlaq” (EDB, 105), qəd.yun. *argo* “parlaq” (126, 81), ərəb. *qərri* // *ğərri* “parlaq, işıqlı, şöləli” (ƏFSL, 122), fars. *gərm* “isti, qaynar” (ƏFSL, 299).

Bu sadaladığımız sözlər türk dillərindəki “yandırmaq, qızartmaq” anlamında olan *kar-* (ОСТЯ, II, 132) kökü ilə uyğunluq təşkil edir. Altay türkcəsində *kaar-* feili “bişirmək, qızartmaq” mənasındadır (ATS, 92). Həmin uyğunluq da təsadüfi deyil. Müasir qaqaüz dilində *koor* “isti” sözü işlən-

məkdədir (ГРМС, 281). S.Paliqa *gorēti* “yanmaq” sözünü slavyan dillərindəki 100 əsas kök sözə aid edir (339, 209).

Deməli, tarixən **ya-* kökündən anlautda *y~k*, *k~g*, *k~q* əvəzlənmələri ilə müxtəlif dillərdə yeni allomorflar yaranmışdır. Müasir Azərbaycan dilindəki *qars-* “yandırmaq” feili də *kar-* // *qar-* feilinin derivatıdır. Çuvaş dilində *zurak* “ışığı” sözündəki *z* anlautu spesifik *d* // *z* // *y* reflekslərini əks etdirir.

Bəzi dillərdə bu nostratik kökün anlautunda *h* səsi var: sansk. *harina* “günəş”, *harita* “qızılı, parıltılı” (CPC, 770), erm. *hur* “od” (227, IV, 23). Bu köklər də türk dillərindəki *yarın* “səhər” sözünün mənşəyində duran **yar* yuvası ilə homogenlik təşkil edir. Y.Gədikli *çıraq* sözünü də bu yuvaya aid etməkdə haqlıdır (94, 58). Həmin sözdəki *çir(+aq)* kökü *y~ç* əvəzlənməsini göstərir. A.Məmmədov şumer dilindəki *kur* “parlamaq, alov saçmaq” kökünü Azərbaycan dilindəki *alov gurladı* ifadəsindəki *gur* sözü ilə müqayisə etmişdir (68, 16).

Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *örtəl-* feili “yandırmaq” mənasındadır (ƏY, 124). Güman ki, bu sözdə əvvəldə *y* samiti reduksiyaya uğramışdır. Müasir monqol dilində də ilkin samitin reduksiyası ilə formalaşan *uri-* “isti” sözü var (MTS, II, 1359). Xatırladaq ki, şumer dilində *kara* // *kar* // *quru* sözü “parlamaq, parlaq olmaq” anlamını ifadə etmişdir (SL, 42). Azərbaycan dilinin yazılı qaynaqlarında da *qor* sözü “od, ocaq” anlamındadır. Q.Kazımov şumer dilindəki *kur* “parlamaq, alov saçmaq” feili ilə Azərbaycan dilindəki *guruldamaq* feillərini eyniköklü hesab edir (41, 136). Müasir türkmən dilində *köre-* “alovlanmaq, alışmaq”, türk dialektlərində isə *körelə-* “alışmağa başlamaq” feilləri işlənir (ЭСТЯ, V, 85). E.Z.Eyyuboğlu türk dilində *kor-* kökünün mənələrindən birinin “yanmaq, qızar-

maq” olduğunu bildirir (TKS, 98). Ehtimal ki, *kürə* “təndir” sözü də bu kökdən təşəkkül tapmışdır. A.Tietze türk dilində ərəb mənşəli *qarra* “parlaq, gözqamaşdırıcı” sözünün işləndiyini qeyd edir (TETTL, II, 104).

Verdiyimiz məlumatlardan görünür ki, həm türk dillərində, həm də qeyri-türk dillərində “ışığ, yanmaq, parılmaq, od, ocaq, isinmək” semantikalı bir çox etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin mənşəyində məhz **ya-* kökü dayanır. Beləliklə, söz yuvası metoduna əsasən türk və qeyri-türk dillərində işlənən onlarla homogen sözün arxetipini bərpa etmək mümkündür. Apardığımız təhlillər sübut edir ki, *yal-* // *yıl-* // *yul-* // *qal-* // *yan-* // *yar-* // *kur-* // *qor-* // *dar-* // *zur-* // *yak-* // *yaş-* // *ış-* // *ıs-* “yanmaq, parlaqmaq, işıqlanmaq, isinmək, qızmaq, qızarmaq” sözlərinin kökü **ya-* morfemi olmuşdur. Nostratik mənşəli **ya-* “yanmaq, parlaqmaq, isinmək” prasemantikalı kökdən həm türk, həm də qeyri-türk dillərində yeni sözlər yaranmışdır. Nümunələr bir daha təsdiq edir ki, rekonstruksiya zamanı qohum olmayan dillərdəki leksik paralellər də gərəkli dil faktı rolunu oynayır və etimoloji təhlil zamanı tipoloji müqayisələr çox effektiv nəticələr verə bilər.

****Ke-* “*kəsmək, doğramaq, bölmək, öldürmək, qaşmaq, qazmaq, qopmaq, ayırmaq*”.** Bu kökün derivatlarının nostratik mənşəli olması ilk dəfə V.M.İlliç-Svitiçin (176, 338 - 344; 178, 328), sonra isə A.S.Melniçukun (232, 194-240) məqalələrində qeyd edilmişdir. A.S.Melniçuk **kes-* feilinin slavyan və hind-Avropa dillərində müxtəlif variantlarda mövcudluğunu göstərmişdir (232, 194-240). O, *kes-* nostratik kökünün dünya dillərində *ks*, *kt*, *gt*, *qs* variantları ilə yayıldığını yazmışdır (238, 46-65.) V.M.İlliç-Svitiçin araşdırmalarında *ker-* və *kot-* // *kat-* “*kəsmək*” feilləri ayrı-ayrı nostratik sözlər kimi təqdim olunmuşdur (177, 360).

Əslində, həmin feillər eyni kökün derivatlarıdır, yəni tarixi-etimoloji cəhətdən bir yuvadan yaranan gövdələrdir.

Azərbaycan dilçiliyində F.Cəlilov *kəs-* feilinin müxtəlif sistemli dillərdəki leksik paralellərini nəzərdən keçirmiş, lakin o, bu uyğunluqları dil kontaktları ilə əlaqələndirmişdir. F.Cəlilov qeyd edir ki, dilçilik ədəbiyyatında bu feil gah nostratik vahid kimi, gah boreal vahid kimi, gah da hind-Avropa mənşəli söz kimi təqdim olunur. Türkoloqun fikrincə, bu söz türk mənşəlidir (16, 181-182). F.Cəlilov həmin kökün əksər dillərdə işlənmədiyini qeyd etsə də, biz bunun əksini müşahidə edirik. B.Xəlilov da *kəs-* feilinin fonosemantik inkişafından ətraflı bəhs etmişdir (33, 138-142).

**Ke-* nostratik feil kökünün ilkin CV (*samit+sait*) forması müxtəlif ölü və müasir dillərin lüğət tərkibində qorunmuşdur: hind.-Avr., germ. **ki* “kəsmək” (213, 63), qəd.çin. *ke* “kəsmək” (EDOC, 334), *kū* “hissələrə bölmək” (EDOC, 336), çin. *ke* “ayırmaq, bölmək” (БКРС, 260), şum. *ku* “kəsmək, ayırmaq” (SL, 23; 47), yap. *ki* “hissə, kəsik” (135, 193). Bu qədim feil kökünün ifadə etdiyi semantikalardan biri də “öldürmək” anlamıdır: bra. *ka* “ölmək” (169, 144), tox. *ko* “məhv etmək, öldürmək” (250, 238), yap. *kiri* “qətl” (БРРС, 423), selk. **kaə* “ölmək” (110, 69), bra. *kas* “ölmək”, *kasf* “öldürmək” (169, 148). A.T.Kaydarov qazax dilində **ki-* kökünü “doğramaq, kəsmək məhv olmaq, məhv etmək” anlamlarında bərpa edir (184, 243). Məlumdur ki, “kəsmək, doğramaq” semantikasi ilə “öldürmək” semantikasi arasında bağlılıq var. Müqayisə edək: qırğ. *kai-* “kəsmək, gödəltmək” (OCTH, II, 3), lob. *kui-* “kəsmək” (218, 132).

V.Aslanov *qıs-* feilinin kökünü **qı-* // **qu-* şəklində bərpa edir. Türkoloq həmin köklə *qır-*, *qırx-*, *qırp-*, *qıy-* sözləri arasında etimoloji əlaqənin olduğunu göstərir (8, 159).

Ehtimal ki, şumer dilində işlənən *ku* “pay, hissə” (50, 114) morfemi həmin kökün allomorfudur. Şumer dilindəki fakta əsaslanaraq, təhlil etdiyimiz kök morfemin ilkin quruluşunun CV (*samit+sait*) şəklində bərpası elmi cəhətdən daha realdır. Yəni praforma məhz şumer dilində qorunmuşdur. Fikrimizcə, *kes-* // *kəs-* // *qaz-* // *kıy-* // *kiy-* // *qıy-* // *qar-* // *qap-* // *qop-* feilləri eyni kökdən yaranmışdır. Bu nostratik kökün müxtəlifsystemli dillərdə **ka-* // **kə-* // **kı-* // **ki-* // **ku-* // **ko-* tipli allomorfları yayılmışdır.

**Ke-* “kəsmək” nostratik feilinin müxtəlifsystemli dillərdə fərqli derivatları mövcuddur. Həmin derivatları nəzərdən keçirək:

Kas- // *kəs-* // *kes-* // *kis-* derivatı: tat., *kis-*, başq., xak., *kis-*, qar.-balk., qaz., qırğ. *kes-*, qum. *qes-* (ЭСТЯ, V, 55), çuv. *kas-* (ЧРС, 149). Əski türk yazılı abidələrində *käs-* // *kis-* variantlarındadır (ПДП, 393, 394; ДТС, 394). Orta əsrlərdə özbək dilində *kis-* formasında işlənmişdir (AN, IV, 55).

Cız- feili də *k~c*, *s~z* əvəzlənməsi ilə *kəs-* feilindən yaranmışdır. Həmçinin *qıs-* “sıxmaq” feili də bu kökdəndir. Bir sıra dillərdə *k* // *h*, *k* // *g* refleksləri müşahidə olunmaqdadır: sam. *gazza* “kəsmək”, *gaza`a* “bölmək” (207, 15), *hasama* “kəsmək və yandırmaq” (207, 100), tunq.-manc. *hus* “qırmaq, ülgücləmək, üz qırmaq” (ССТМЯ, I, 355), germ. *has* “kəsmək”, hind.-Avr. *kes* // *hes* “kəsmək” (213, 64, 93).

Kəs- derivatı monqol dillərində çoxhecalıdır: *kese-* (ЭСТЯ, V, 56). Bu fonoloji diferensiallıq türk və monqol dilləri arasında müşahidə edilən əsas əlamətlərdəndir. Yəni türk dillərində təkhecalı olan sözlərin əksəriyyəti monqol dillərində ikihecalıdır.

V.N.Toporov qədim prus dilindəki *kisma* “kəsilmiş, bölünmüş, vaxt, zaman” sözünün hind-Avropa dillərində olan **kes* “kəsmək” kökündən yarandığını qeyd edir. Onun

fikrincə, slavyan və Baltik dillərindəki *çesat* “qaşımaq” sözü də bu kökdəndir (ПЯ, III, 36). Deməli, *qaşı-* feili tarixən *s~ş* əvəzlənməsinə əsasən *kəs-* gövdəsindən törəmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk dilində *kazı-* feili “qaşımaq, qırmaq” mənasındadır (TS, 1123). Koreya dilində də həmin kökün derivatları var. Belə ki, koreya dilindəki *kasikaə* “qayçı” sözünü iki komponentə ayıran H.V.Çoi **kasi* hissəsini “kəsmək” mənasında bərpə edir. O, bu sözü türk dillərindəki *kes-* kökü ilə müqayisə edir (330, 161-169). M.Yusifov *küs-* feilinin *kəs-* feili ilə yaxın əlaqəsinin olduğunu göstərir (89, 261). Həmin fikir inandırıcıdır. Türk dillərində *kis-* // *qıs-* // *kəs-* ablautu da mövcuddur.

Kəs- derivatı slavyan dillərində də yayılmışdır. Məsələn, rus. *косить-* “biçmək”, *кысать* “dişləmək”. A.Y.Anikin Baltik və slavyan dillərində işlənən **çesati* “qaşımaq” sözünün qədim hind-Avropa dillərindəki **kes* “kəsmək” kökündən yarandığını göstərir (109, 125). Bu nostratik kökün morfonoloji inkişafında anlautda *x* // *h* refleksi də müşahidə olunur: yap. *xasa* (*k* // *x*) “kəsmək” (135, 193), tunq.-manc. *xos* “kəsmək, doğramaq, qırmaq” (CCTМЯ, I, 355).

Digər dillərdə də analogi variantlar mövcuddur: amer. *kos* // *kas* “kəsmək” (AED, 38), ing. *gash* (qəʃ) “kəsik, dərindən kəsmək” (İAL, 520; CEDEL, 642), drav. *kas* “dişləmək” (DED, 103), mol. *kuçit* “biçaq, kəsici alət” (Мол.РС, 332), *kosi* “biçmək” (Мол.РС, 315), tunq.-manc. *kisu* “biçaq” (CCTМЯ, I, 400), amer. **qec* // *qac* // *keç* // *kaç* “kəsmək” (AED, 60), vax. *kəž* “kəsmək” (ЭСВЯ, 220), rum. *kosı* “biçmək” (PPC, 208), mac. *kes* “biçaq” (BPC, 366), lat. *cost* “yarıq” (SİE, 44), İran. **qaz* “dişləmək” (EDIV, 117), *kuşt* “kəsmək, doğramaq” (ЭСВЯ, 140), ər. *qsm* // *qşm* “sındırmaq” (207, 157), aym. *kuçu* “kəsmək” (187, 239), ass. *geşu* “kəsmək” (AD, V, 64), mar. *kuzo* “biçaq”, suax. *kisu* “bi-

çaq”, tox. *kas* “kəsmək” (348, 52). Qədim Misir yazılarında bu derivat *t* anlautu ilə ifadə olunub: *tes-* “bölmək, doğramaq, kəsmək” (EHie.D, 888).

Q.A.Klimov kartvel dilləri üçün bu derivatın arxe-tipini **qeč* (“kəsmək”) formasında bərpa edir: *q~x*: gü. *xeč*, çan. *xačk* “kəsmək” (ЭСКЯ, 264). A.M.Qazov-Qinzberqin fikrincə, yəh. *ks* “kəsmək”, ər. *qata* “kəsmək”, *kuda* “kəsmək”, ər., yəh. *kt* “doğramaq, kəsmək” feillərinin mənşəyi səs təqlidi ilə bağlıdır (139, 143). Bu mülahizə səslərin fonosemantik mahiyyətinə əsaslanır.

Ker- // kar- // kər- // kur- // kir- derivatı: Bu derivatda sonuncu *r* sonorusunun daşlaşmış şəkilçi olduğunu güman etmək olar. Sonu *r* sonoru ilə bitən *CVC* (*samit+sait+samit*) tipli kök sözlərin əksəriyyətinin etimoloji cəhətdən *CV* (*samit+sait*) tipindən yaranması haqqında T.A.Bertaqayev və digər Altayşünasların fikirləri mövcuddur (196, 104). Azərbaycan dilindəki *qır-*, *qirt-*, *kərt-* feilləri, *qirtim* ismi də bu kökdəndir. Həmçinin *qırx-* feilində də *qır-* derivatı daşlaşmışdır. Dialektlərimizdə işlənən *kərki* “qənd doğrayan çəkiç” (ADDL, 251) sözündə **kər-* gövdəsi yaşamaqdadır. Tarixi-etimoloji cəhətdən *qır-* və **kər-* feilləri fleksiya nəticəsində yaranmışdır. Səciyyəvi *r~z* əvəzlənməsi qanunauyğunluğuna görə *kürü-* feili ilə *qır-*, *qaz-* feillərinin eyni kökdən təşəkkül tapdığını ehtimal edirik.

Qədim türk dillərində *kert-* feili “bölmək, ayırmaq” anlamını ifadə etmişdir (DLTT, IV, 304): *ol jiyəç kertti* “O, ağac kəsdi” (ДТС, 301). Əski yazılı qaynaqlarda həmin kökdən yaranmış *kart* sözü “yara, kəsik”, *kartal-* feili isə “qoparımaq” mənasını bildirmişdir: *anınğ kartı kartaldı* “Onun yarası qoparıldı” (DLTT, II, 234). Hazırda dialekt və şivələrimizdə *kərt-* “kəsmək, doğramaq” feili işlənməkdədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *kərtlə-* feili

“kəsici alətlə deşik açmaq, oymaq” mənasındadır: *Yer kibi kərtləyin, topraq kibi savrıləyin* (KDQİL, 118). Müasir türk dillərində də *kert-* “kəsmək” kökü var: şor. *kert-kes-* “kəsmək” (ШРС, 25), qaq. *kert-* “doğramaq” (ГРМС, 265), türk. *kert-* “kəsmək”, dolq. *kert-* “kəsmək” (СДР, 44), yak.dial. *kert-* “doğramaq, hissə-hissə ayırmaq” (ДСЯЯ, 146). Həmçinin dialektlərimizdə “iri bıçaq” anlamında olan *kort* sözü mövcuddur (ADDL, 259). Spesifik *k~ç* əvəzlənməsinə əsasən *çərt-* feili də *kər-* gövdəsindən təşəkkül tapmışdır. Müasir türk dillərində işlənən *kərti* “balta” (ЭСТЯ, V, 51) sözünün də kökündə bu morfem dayanır. Azərbaycan dilindəki *kərtik* sözü də həmin derivatdan yaranmışdır. Digər dillərdəki analogi nümunələrə nəzər salaq: sansk. *kart* “kəsmək” (СРС, 57), *kar* “öldürmək” (СРС, 150), tunq.-manc. *kirqa* “qırmaq” (ССТМЯ, I, 398), xet. *kuer* // *kur* “kəsmək” (EDHİL, 486), ud. *kart* “kəsik, yarıq” (UAL, 134).

Güman ki, bu gövdənin *kır-* // *qır-* “sındırmaq” kökü ilə əlaqəsi mövcuddur, çünki qədim türk dilində həmin feil daha çox *kır-* variantında işlənmişdir (QTAL, 42). Müqayisə edək: mac. *kard*, şum. *kar* “qılınc”, qəd.Mis. *qrđn* “balta” (EDH, 28), oset. *kərdun* “kəsmək”, *kərdæn* “qayçı” (ИЭСОЯ, I, 583), qəd.yap. *kir-u* “kəsmək”, *kar-u* “doğramaq, biçmək” (291, 38), yap. *kiridasu* “kəsmək, doğramaq” (БРРС, 426), Azərb. *qars-* “biçmək”, qəd.alm. *kerbe* “kəsik, yarıq”, fin. *karsia* “doğramaq” (108, 45), “Avesta”da *karəta* “bıçaq” (DT, 197), mon. *kirqa* “kəsmək, budamaq, biçmək” (MTS, I, 750), *kiru* “qırmaq, parçalamaq, əzmək, xırdalamaq” (MTS, I, 752), *kerçi* “kəsmək, parçalamaq” (MTS, I, 725), sam.-ham. **gar* “kəsmək” (HSED, 203), qəd.hind.-Avr. **ker* “kəsmək” (215, 28), kor. *karida* “bölmək” (263, 211), yuk. *kire* “bıçaq” (HDY, 213),

ing. *cut* “iti, kəskin” (IAL, 325), kom.-perm. **ker* “kəsmək”, *keravni* “kəsmək, doğramaq”, udm. *korani* “kəsmək, yarmaq, doğramaq”, erz. *keryams* “doğramaq” (КЭСКЯ, 121), sansk. *kart* “kəsmək” (CPC, 57), protoyap. **kər* “kəsmək, doğramaq” (EDAL, 636).

Qədim türk yazılı qaynaqlarında *kır-* feili “qazmaq” mənasında da işlənmişdir: *er yeriğ kırdı* “Adam yer qazdı” (DLTT, II, 7). Həmin feil Altay türkcəsində mühafizə olunmuşdur: *kır-* “qazmaq, kəsmək” (ATS, 109). Müasir türk dilinin dialektlərində *qırp-* // *kırp-* “kəsmək” feili mövcuddur (DS, VI, 2061).

Bəzi etimoloqlar türk dillərində də qorunan homogen köklərin mənşəyini hind-Avropa dilləri ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Halbuki həmin köklər türk dillərində də işlən-məkdədir. Əslində, bu morfemlər vahid dildən qaynaqlanan köklərdir və müxtəlif dillərdə fonosemantik, morfonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. A.V.Desnitskaya slavyan dillərindəki **kers-un*, **(s)ker*, **(s)kor* “kəsmək” feillərinin kökünün balkan mənşəli olduğunu iddia edir (150, 342). V.İ.Abayev İran dillərindəki *kard* // *kart* // *kert* // *kil* // *kel* “bıçaq” sözünün hind-Avropa mənşəli **gert* “kəsmək” kökündən yarandığını ehtimal edir (ИЭСОЯ, I, 571). Ancaq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, həmin söz **kert-* variantında türk dillərində də fəal işlənir. “Altay dillərinin etimoloji lüğəti”ndə prototunqus dilləri üçün **qiri-*, protomonqol dilləri üçün **qur-*, protoyapon dilləri üçün **kar-* “kəsmək” arxetipləri bərpə edilmişdir (EDAL, 556).

Azərbaycan dilindəki *kərt-* feili də bu derivatın əsasında yaranmışdır. Qədim toxar dilində *kertte* sözü “qılınc” anlamında olmuşdur (DT, 197). T.V.Qoryaçeva rus dialektlərində olan *каpзaмь* “kəsmək” feilinin **(s)ker* “kəsmək” sözündən yarandığını göstərir (144, 55). Digər dillərdə də

analoji sözlər var: mord. *keroms* “doğramaq”, fin. *karsia* “doğramaq”, udm. *kor* “doğramaq”, est.dial. *kirä* “kəsmək” (ЭСМЯ, II, 136), xet. *kur* // *kuer* “kəsmək” (EDHIL, 486), tox. *kärst* “kəsmək”, litv. *karšiu* “qaşımacaq” (239, 9), alm. *kerbe* “kərtik” (AAL, 305).

Kat- // **kət-** derivatı: lob. *katui-* “kəsmək” (218, 127). *Qədlə-* feilində bu derivatın izi yaşayır. Həmçinin dialektlərimizdəki *kitül-kitül* “xırda-xırda” (ADDL, 253) sözündə də həmin derivatın kökü qorunmuşdur. Türkmən klassik ədəbi qaynaqlarında *katq-* “kəsmək, üzmək, ayırmaq, ayrılmaq” feili işlənmişdir: *Xalayıklar qidip şafkat, muxapbet katq olmuşdur* (TKES, 170). Müasir türk dillərində işlənən *keter-* “ayırmaq” (ЭСТЯ, V, 59) feilinin kökündə də *ket-* // *kət-* // *kıt-* derivatı dayanır.

Dünya dillərində bu derivat *k* // *q*, *k* // *g* refleksləri ilə işlənməkdədir. Müqayisə edək: şum. *kud* “kəsmək, ayırmaq” (SL, 23, 106), tunq.-manc. *kadu* “biçmək” (CCTMЯ, I, 360), amer. *k`ati* “kəsmək” (AED, 38), ing. *cut* (kat) “kəsmək” (İAL, 326), kartv. **kod*, gür., meq., çan. *kod* “kəsmək” (ЭСКЯ, 113), mon. *kidu* “kəsmək, öldürmək” (MTS, I, 739), litv. *kauti* “doğramaq” (239, 13). Ərəb dilində *q(a)t* “kəsmək” feili ilə yanaşı, *qatama* “kəsmək”, *qaddada* “kəsmək” feilləri mövcuddur (207, 100). Digər analoji nümunələrə nəzər salaq: ass. *gadādu* “doğramaq” (AD, V, 8), çeç. *kaq-dan* “bölmək, doğramaq, ayırmaq, sındırmaq” (ЧРС, 206), vax. *kot* “qazmaq” (ЭСВЯ, 221), alb. *qeth* “üz qırmaq”, protoital. *kaid-e/o* “kəsmək”, lat. *caedo* “kəsmək” (EDL, 79), qəd.yap. *katana* “bıçaq, qılınc”, ev., neq. *koto* “bıçaq”, kxm. *kat* “kəsmək” (291, 58), qəd.hind. *khadati* “dişləmək” (ЭСРyc.Я, 208), sam.-ham. **gad* “kəsmək” (HSED, 197), ərəb. *qate* “kəsən, üzən, qıran” (ƏFSL, 106). Səciyyəvi *d~t* əvəzlənməsinə görə *ka-* // *ke-* feil kökündən monqol dilində

ikihecalı *kidu* “kəsmək” feili törəmişdir (MTS, I, 739). Hind-Avropa dillərindəki *cut* (*kat*) “kəsmək” feili ilə lobnor dilindəki *katui* “kəsmək” (218, 127) feili fonoloji və semantik cəhətdən çox yaxındır.

Bəzi dillərdə bu kökün morfonoloji inkişafında anlautda *k // h* refleksi də müşahidə olunur: xet. *hatt* “kəsmək”, urar. *hatu* “ayırmaq” (ACYЯ, 126), mon. *hadu* “kəsmək, biçmək” (MTS, II, 1392). Həmin *k // h* refleksi də larinqal nəzəriyyə ilə izah oluna bilər, çünki ilkin kök sözlərin əksəriyyətində *k* səsi *h* səsinin allofonu kimi çıxış edir.

Kal- // **kəl-** // **kıl-** derivatı: Azərbaycan dialektlərində “kəsilmək” mənasında olan *kələn-* feili var (25, 222). Şivələrdə işlənən *kələnti // kələntə // kərənti* “dəryaz” (ADDL, 247) sözü də **kəl-* feil gövdəsindən yaranmışdır. Saxalin evenklərinin dilində *kalta* sözü “bölmək, iki hissəyə ayırmaq” mənasındadır (136, 95). Altayşunaslar *qılınc // kılıc* sözünün də bu derivatdan yarandığını göstərir. Protoaltay dilində *kale* “bıçaq” sözü işlənmişdir (EDAL, 636). Digər dillərdə də **kəl-* gövdəsinin izləri var: oset. *kald* “kəsilmiş” (OPC, 220), qəd.hind.-İran. *galati* “qazmaq” (143, 190).

Kay- // **key-** // **qıy-** derivatı: şor. *kıy-* “kəsmək” (ШІРС, 30), türk. *kıy-* “kəsmək, doğramaq”, yak. *key-* “doğramaq” (265, 202). Müasir türk dilində *nıgah kıymak* “nıgah kəsmək” anlamındadır. Müqayisə edək: ev. *kayt // kayç* “qayçı” (ƏPC, 87), tunq.-manc. *kajik* “qayçı” (CCTMЯ, I, 362), İran. *kuy* “kəsmək” (ЭСВЯ, 140).

A.T.Kaydarov qazax dilindəki *kıyu, kıyma* “kəsik” sözlərinin kökünün **ki-* “kəsmək” morfemi olduğunu göstərir (184, 243). B.Xəlilov düzgün olaraq *qıy-* və *qır-* feillərinin eyni mənbədən təşəkkül tapdığını qeyd edir (33, 140). Paralel faktlar sübut edir ki, türk dillərində işlənən

kıy- // *qıy-* və *kəs-* feillərinin mənşəyi eynidir. Güman ki, *qıymə* sözü də bu gövdədən yaranmışdır.

Kap-* // *qop- derivatı. Müasir Azərbaycan dilində olan *qop-* “ayrılmaq, kəsilmək” feili də yuxarıda sadaladığımız derivatlarla eynimənşəlidir. Bəzi müasir türk dillərində *qıp-* feili “kəsmək” anlamında işlənməkdədir (ЭСТЯ, VI, 225). Deməli, *qap-* // *kap-* feilində də **ka-* kökü fuziallaşmışdır.

M.Kaşğari *kap-* feilini “uçurmaq, hücum etmək” mənalarında şərh edir (DLTT, IV, 262). Qədim Misir heroqlif yazılarında da *qu* kökü “hücum etmək” anlamını ifadə etmişdir (EHie.D, 767). Həmin fakt da *kap-* feilinin yeni semantikalar qazandığını göstərir, çünki “*kəsmək - öldürmək - hücum etmək*” mənalarında məntiqi uyğunluq var. Əslində, *qop-* və *qap-* feilləri eyni kökün fleksiyası nəticəsində yaranmışdır. *Qap-* feilinin semantikasında “tutmaq, dişləmək, kəsmək, ayırmaq” kimi mənalar ifadə edilir. Deməli, *kəs-* və *kap-* // *qap-* feilləri eyni kökdən təşəkkül tapmışdır, sözün kökü CV (*samit+sait*) biçimində olmuşdur, yəni - *s*, -*p* elementləri daşlaşmış şəkilçi funksiyalarındadır.

V.M.İlliç-Svituç göstərir ki, *qap-* nostratik kökünün semantik inkişafı “kəsmək” - “dişləmək” istiqamətində getmişdir (ОСНЯ, I, 320-322). Türk dillərində bu gövdənin fərqli formaları var: Azərb. *qop-*, xak.dial. *k* // *x* refleksi ilə: *xupla* “biçaqla kəsmək”, şor. *kup-* “kəsmək”, yak. *xuptuy* “qayçı” (VEEWT, 265). Digər dillərdə də analoji derivatlar var: ing. *crop* (krop) “yolmaq, qısa kəsmək, budamaq” (İAL, 316), fran. *coupe* “kəsmək, doğramaq” (FAL, 96), alm. *kaputt* “sınıq, qırıq” (AAL, 301), litv. *kopoti* “kəsmək, doğramaq” (233, 66), rus. *конать*, pol. *kopas* “qazmaq” (КРПС, 281).

Kan-* // *kun-* // *qun- derivatı: çin. *kan* “kəsmək” (БКРС, 255), qəd.hind.-ar. *kank* “dişləmək, kəsmək”, tib. *qun*

“qaşımaq” (169, 43), fars. *kan* “qazmaq”, qəd.İran. *khana* “qazıntı” (143, 201), vax. *kın* “qazmaq” (ЭСВЯ, 221).

Kaz- // **qaz-** derivatı: A.S.Melničuk nostratik mənşəli **kəs-* feilinin hind-Avropa dillərində “*vurmaq - qazmaq - kəsmək - qaşımaq - öldürmək*” semantik xətti üzrə şaxələndiyini göstərmişdir (233, 65). Bir sıra dillərdə araşdırdığımız feil kökünün ilkin *CV* (*samit+sait*) forması “qazmaq” mənasını ifadə edir: qəd.çin. *ku* “qazmaq” (EDOC, 337), çin. *kū* “qazmaq” (БКРС, 264), sam.-ham. **ga`* “qazmaq” (HSED, 198). Deməli, müasir türk dillərindəki *kaz-* // *qaz-* feilinin mənşəyi də *ka-* // *ke-* // *ku-* kök morfeminə bağlıdır. Sözüün praforması çağdaş qaraqalpaq dialektlərində uzun saitli formada qorunmuşdur: *kaa-* “qazmaq” (118, 358). Sonuncu *z* samiti daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır. Azərbaycan dilindəki *qaz-* feili ilə *kəs-* feilinin homogenliyini türk dilində işlənən *kökünüz kazınsın* (yəni *kökünüz kəsilsin*) ifadəsinin mövcudluğu da sübut edir. Müasir türk dilində *kökünü kazımak* “yox etmək” mənasındadır (TS, 1228).

Həmin feil XIII əsrə aid “Töhfeyi-Hüsam” lüğətində də *qaz-* formasında işlənmişdir (22, 113). Müqayisə edək: Azərb. *qaz-*, qar. *kaz-*, oset. *kaxın* “qazmaq” (OPC, 239), *kaxt* “qazmaq” (ИЭСОРЯ, I, 620), amer. *ka(h)* “qazmaq” (AED, 65). Türk dillərindəki *qaz-* // *kaz-* “qazmaq” və İran dillərindəki *kan* “qazmaq” paralellərinin mövcudluğu **ke-* morfeminin allomorflarından birinin məhz **ka-* şəklində olduğunu sübut edir. Müqayisə edək: “Avesta”da *kaste* “qazmaq” (84, 278), qəd.perm. **keyz* “kürümək” (КЭСКЯ, 128), latış. *kasit* “qazmaq” (239, 9), litv. *kasu* // *kasti* “qazmaq” (ЭСРЯ, II, 345). Ərəb dilində *k* // *h* refleksi müşahidə olunur: *has(s)* “qazmaq” (207, 204). Məlum *s>ş>z* keçidlərini nəzərə alsaq, *qaşı-* və *qaz-* feil-

lərinin eyniköklü hesab etmək mümkündür. Deməli, Azərbaycan dilindəki *qaşı-* feili də *k~q*, *z~ş* əvəzlənməsi ilə **kaz-* gövdəsindən törəmişdir.

Beləliklə, *qaz-*, *kəs-*, *qaşı-* feillərinin eyni kökdən yaranmış olduğunu yuxarıdakı analogi dil faktları sübut edir. Həmin nostratik kök morfeimdə *z>s>ş* keçidləri səciyyəvi fonoloji əvəzlənmələrdir.

***Bo-** “**olmaq, yaşamaq**”. Bu morfeimdən yaranan *bol-* feilinin nostratik mənşəli olmasını ilk dəfə V.M.İllic-Svitic 1965-ci ildə yazdığı məqaləsində göstərmişdir (176, 338-344). Q.Kazımov qədim hind yazılı abidəsi, krişna dininin kitabı “Bhaqa-qita”da işlənən *bhava* “ol” sözünü sanskrit dilindəki *bhavati* “olur”, *bhavet* “olacaq”, *bhutva* “olacaq”, rus dilindəki *быдеть*, *бывать*, *быть*, *бывалъ* sözləri ilə tutuşduraraq, onların eyniköklü olması qənaətinə gəlmişdir (40, 344).

Müasir Azərbaycan dilində işlənən *ol-* feilinin ilkin forması *bol-* şəklindədir. Həmin forma yazılı qaynaqlarımızda işlənmişdir:

Özini aş-şeyx görən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur (QB, 627).

Azərbaycan dilində *bol-* feilində anlautdakı *b* samiti reduksiyaya məruz qalmışdır.

Müasir türk dillərinin əksəriyyətində isə qədim dövrdə olduğu kimi *CVC* (*samit+sait+samit*) formasındadır: tof. *bol*, türkm. *bol-*, tat. *bul-*, qaz. *bol-*, qırğ. *bol-*, uyğ. *bol-*, xak. *pol-* (265, 163), s.uyğ. *pol-* (219, 93), yak. *buol-* “olmaq, mövcud olmaq” (СЯЯ, I, 552). Xalac dilində daha fərqli fonovariant mövcuddur: *bin-* // *bən-* “olmaq” (221, 24). Həmin söz *l~n* sonor əvəzlənməsini əks etdirir.

Müqayisə edək: uyğ.dial. *bo-* // *bu-* (УДС, 30-31), ing. *be* (*bi*), tunq.-manc. (ССТМЯ, I, 79), qəd.mon. **bö* (КП, 147), mon. *bü* (МТS, I, 231), xamn. *baī*, daq. *bai*, *bole*, prototunq. **bi*, ev. *bi*, neq. *bi*, manc. *bi* “olmaq” (EDAL, 342), qəd.rus. *бѣ* (ЭСРус.Я, 52), mon.dial. *bε* (299, 21), bury. *bε* “olmaq” (258, 166). Şumer dilində *gal* (“olmaq”) sözü işlənmişdir (EDH, 19). Şumer dilindəki variantda qədim *b* // *g* refleksinin izləri qalmışdır. Bu spontan səs keçidinin nostratik mənşəli söz köklərində fonetik və semantik diferensiallaşma yaratması digər sözlərdə də izlənilir.

E.A.Makayev qədim hind-Avropa dillərində *bu* feilinin “olmaq” mənasında işləndiyini qeyd edir (213,68). Bu nostratik kökün Azərbaycan dilindəki kimi, qeyri-türk dillərində də anlautunda *b* samitinin reduksiyası müşahidə edilir: mac. *allni*, est., fin. *olla* (312, 162), tunq.-manc. *o* (196, 64), may. *ol* “olmaq” (345, 89). Ural dillərinə aid qədim perm dilində isə həmin kökdə həm reduksiya, həm də metateza baş vermişdir: *lo* “olmaq” (206, 135).

Digər analogi faktlara baxaq: protokelt. **bu-yo* (EDPC, 85), protohind.-Avr. **bhu* // **bha* (ССТМСИЯ, 68), neq. *bi-vātç* “olmaq” (311, 23). Həmin feillərin homogenliyini onların semantik və fonetik yaxınlığı sübut edir. Bəzi dillərdə bu kök “yaşamaq” anlayışını da ifadə edir: qəd.perm. *ol* (206, 138), ev.dial. *bi* (251, 71), qəd.isl. *bua* (286, 219), qəd.hind.-Avr. *bhu* “yaşamaq” (ССТМСИЯ, 337).

Beləliklə, türk dillərindəki təkhecalı feil köklərinin bir qisminin müqayisəli-tipoloji metodun köməyi ilə dərin etimoloji təhlilini aparmaqla onların nostratik mənşəyini müəyyənənləşdirmək olur.

III FƏSİL

HOMOGEN ƏVƏZLİKLƏRDƏ MORFONOLOJİ VƏ SEMANTİK DƏYİŞMƏLƏR

Dünya dillərinin mənşəyinin bir olduğunu sübut edən faktlardan biri də əvəzlilərin analogiyasıdır. Biz dünya dillərindəki paralel, analogi materiallara əsaslanıb əvəzliyi ən qədim kök morfemlər qrupuna aid edirik. Bu məsələdə elmi əsasımız tipoloji cəhətdən fərqli dillərdəki əvəzlilərdə müşahidə edilən ümumi fonetik oxşarlıq və semantik yaxınlıqdır. İlkin söz qruplarına əvəzlilərin də aidliyini F.Boppun söz kökü haqqındakı nəzəriyyəsi də isbat edir. Həmin nəzəriyyəyə görə, ilk dəfə təkhecalılıq əsasında yaranan sözlər feil və əvəzlik köklərindən ibarət olmuşdur (6, 25).

Bəşəriyyət yarananda insanların leksikonunda əvəzlilərin işlənməsini dilin psixoloji mahiyyəti də təsdiq edir. M.Əsgərov psixolinqvistik mövqedən çıxış edərək yazır ki, əvəzlilərin insanın, bəlkə, dil açdığı gündən müraciət etdiyi ən ilkin sözlərdən olması şübhə doğurmamalıdır. İlkin nitqin *o, sən, mən* əlifbasından başlamış olması artıq dilçilik elminin sübuta ehtiyacı olmayan aksiomalarındandır (25, 141). Protodillərin parçalanması, ayrılması dövrünü təxmin müəyyənləşdirməyə imkan verən qlottoxronoloji nəzəriyyəyə görə, leksikostatistika dildə müəyyən qədim və sabit söz qrupunu əhatə edir ki, onlar arasında şəxs və sual əvəzliləri də var. Fikrimizcə, şəxs, işarə və sual əvəzlilərini ilkin kök morfemlərə aid etmək daha düzgündür. Əvəzliyin digər növləri isə sonradan yaranmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində türk dillərindəki əvəzliliklərlə qeyri-türk dillərindəki əvəzliliklər arasındakı oxşarlıqların mənşəyi müəyyənləşdirilməyib. Həmin problemin həlli etimoloji araşdırmalarla bilavasitə bağlıdır. Etimoloji təhlildə hər bir nitq hissəsinə xüsusi yanaşmaq tələb olunur. Dildə ən qədim sözlərdən olan əvəzliliklərin etimologiyasında müqayisəli-tipoloji metod daha gərəklidir (16, 136).

Əvəzliliklərin inkişafında müxtəlif səs keçidləri, səs refleksləri ilə müşayiət olunan morfonoloji proseslər daha səciyyəvidir. Tarixən dilin ən əski leksik layı kimi kök əvəzliliklərin müxtəlif növlərinin bir-birinə keçidi baş vermişdir. Türk dillərinin lüğət tərkibində digər dillərlə paralellik təşkil edən ən uyğun leksik qat əvəzlilik kökləridir.

Türk dilləri ilə qeyri-türk dillərindəki əvəzliliklərin oxşarlığı iki faktla izah oluna bilər: bu oxşarlıqlar ya dillər arası əlaqələrin nəticəsidir, ya da onların mənşəyi eynidir. Biz ikinci ehtimala üstünlük veririk. Nostratik dilçilik ideyaları bu qənaətimizi möhkəmləndirir. Müxtəlif dillərdə işlənən əvəzlilik köklərində müşahidə edilən fonoloji, leksik-semantik bənzərliklər heç də təsadüfi dil faktları deyil.

K.Y.Maytinskaya əvvəl mordov və mari dillərində, sonra isə digər dillərdə işlənən əvəzlilikləri kompleks şəkildə tədqiq etmiş, onların müqayisəli şəkildə paralellərini vermiş, ancaq monogenez məsələsinə toxunmamışdır (208; 209; 210). Son dövrlərdə əvəzlilik kökləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar da sübut edir ki, əvəzliliklər ulu dilin ilk sözlərindən olmuşdur.

Bəzi araşdırmalarda müxtəlif dillərdə əvəzlilik köklərinin eynimənşəli olması haqqında fikirlər mövcuddur. Xüsusilə, nostratik aspektli tədqiqatlarda bu məsələ öz əksini tapır. Məsələn, rus dilçisi K.V.Babayevin hind-Avropa dillərində şəxs əvəzliliklərinin eynimənşəli olması fikri real fakt-

lara əsaslanır (114, 23). A.Bomhard müxtəlif sistemli dillərdəki əvəzlik köklərini müqayisə edərək göstərir ki, tipologiyasından asılı olmayaraq dünya dillərindəki şəxs əvəzlilərinin mənşəyi birdir və onlar dillərin inkişafının nostratik mərhələsinə aiddir (328, 233-235).

V.M.İlliç-Svituçın nostratik lüğətində homogen əvəzlik köklərinin bir qismi sadalanmışdır (ОСНЯ, II, 64). V.M.İlliç-Svituç nostratik dillər üçün ilkin əvəzlik arxetiplərinin *CV (samit+sait)* formasında bərpasını daha real sayır (177, 324). A.B.Dolqopolski də nostratik sözlər lüğətində dünya dillərində şəxs əvəzlilərinin homogenliyini sübut etmişdir (ND, 1345). A.B.Dolqopolski göstərir ki, Avropa, Asiya və Afrikanın 200-ə yaxın dilində *mən, sən, kim, nə* mənalarını ifadə edən əvəzlilər uyğundur və onlar heç də alınma deyil (163, 62).

Altayşünaslıqda V.L.Kotviç, A.fon Qaben, T.Kovalski kök əvəzlilər mövzusunda araşdırmalar aparmışlar. V.L.Kotviç qeyd edirdi ki, Altay dillərindəki əvəzlilər mövzusunda bir sıra mübahisəli məsələlər mövcuddur (196, 139). Həmin problemlərin ən başlıcası kök əvəzlilərin mənşəyi ilə bağlıdır. Kök əvəzlilərin bir çoxunun genezinin müəyyənlişməsi məsələsində türkoloqlar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur.

Türk dillərinin əvəzlilərini müxtəlif dillərə aid əvəzlik kökləri ilə müqayisə etdikdə kifayət qədər leksik paralellər, analogiyalar təsbit etmək və bu paralellərin heç də təsadüfi xarakter daşmadığını sübut etmək mümkündür. Türk dillərindəki əvəzlik kökləri ilə digər dillərdəki əvəzlik köklərinin analoji paralelləri protodilin bütün xalqlar üçün eyni olduğunu təsdiqləyir.

Həm dünya dilçiliyində, həm də türkologiyada ənənəvi fikrə görə, şəxs əvəzliləri tarixən işarə əvəzlilərindən

törəmişdir. Ancaq bu məsələ ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər irəli sürülür. L.Qey və M.Breal ən qədim söz kateqoriyasının şəxs əvəzliyi olduğunu ehtimal edirlər. E.Kassirer işarə əvəzliliklərinin şəxs əvəzliliklərindən törədiyini iddia edir. K.Bruqman və B.Delbryuk isə qeyd edirlər ki, hind-Avropa dillərində şəxs əvəzliliklərinin hamısı işarə əvəzliyindən yaranmışdır. R.Forxeymer də həmin fikri dəstəkləyir. Digər arqumentlə çıxış edən dilçilər də var. Belə ki, K.Byuller və B.Çermak şəxs və işarə əvəzliliklərinin işarə bildirən hissəciklərdən yarandığını fərz edirlər (210, 20).

M.İslamov işarə əvəzliliklərini qədim və ilkin sayan alimlərin fikrinin daha inandırıcı olduğunu göstərir. O yazır ki, alimlərin fikrincə, qədim insanlar onları əhatə edən xarici aləmi, ətrafdakıları özünə nisbətən daha əvvəl dərk etmişlər. Birinci növbədə, hələ özünü dərk etmədən əvvəl qarşısında, ətrafında gördüyü şeylər onların nəzərini cəlb etmiş, maraqlandırmış və düşündürmüşdür. Madam ki belədir, onda ehtimal etmək olar ki, ilk insanların ətrafındakı, özlərindən kənardakı əşyaları göstərmək zərurəti də əvvəl meydana çıxmışdır (37, 13). B.F.Porşnevin fikrincə, *biz və onlar* anlayışları arasındakı əlaqə *mən və sən* anlayışları arasındakı əlaqədən daha qədimdir və ilkindir. İ.L.Andreyevin qənaətinə görə, *biz* anlayışının yaranması üçün *onlar* anlayışı yaranmalı idi, subyekt *biz* anlayışının yaranışı üçün insan kiminləsə qarşılaşmalı idi. Deməli, psixoloji cəhətdən *onlar* anlayışı *biz* anlayışından öncə yaranmışdır (106, 98). Yəni ilk insan əvvəl öz ətrafını adlandırmağa başlamış və özünü dərk etməyə sonra çalışmışdır. Məntiqi nöqtəyi-nəzərdən bu ehtimalla razılaşmaq olar. Dilin inkişafı konkretlikdən mücərrədliyə doğru istiqamətdə getmişdir (191, 20). Türk dillərində *o* əvəzliyinin həm işarə, həm də şəxs əvəzliyi funksiyasında işlənməsi bu ideyanın doğruluğunu

sübut edir. Evenk dialektlərində *bu* sözü “ölkə, dünya”, *bi* sözü isə “yaşamaq, mövcud olmaq” anlamındadır (251, 24, 71). Həmin fakt da işarə əvəzliliklərinin ətraf aləmin dərk olunması üçün ilk yaranmış sözlər qrupundan biri olduğunu təsdiq edir. Başqa bir misal: I şəxsin təkini bildirən və dünyanın müxtəlif dillərində işlənən *mən // ma // me* “mən” əvəzliyinin leksik paraleli olan *ma* sözü eskimos dilində həm işarə əvəzliyi, həm də “ətrafdakı ən yaxın məsafə, yaşayış yerinin ətrafı” mənasındadır (CƏP, 78). Altay dillərinə aid koreya dilində də maraqlı bir fakt var. Koreya dilində III şəxs əvəzliyini ifadə edən xüsusi bir söz yoxdur. Həmin funksiyanı işarə əvəzlilikləri yerinə yetirir (263, 70). Bu tipli faktlar işarə əvəzlilikləri ilə şəxs əvəzliliklərinin genetik baxımdan yaxınlığını sübut edir.

Kök əvəzliliklərlə bağlı aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, əvəzliliklər dilin tarixi leksikasında fonomorfoloji, semantik cəhətdən ən az dəyişən laylardan biridir. F.Cəlilov qeyd edir ki, dilin əsas lüğət fonduna daxil olan əvəzlik və sayların morfonoloji təhlili göstərir ki, onların bir qismi nostratik əlaqə dövrünün yadigarıdır. Belə ki, bərpa olunmuş arxetiplərin bəzisi hətta qədim Ön Asiyanın ölü dilləri ilə paralellik yaradır. Məsələn, şəxs əvəzlilikləri şumer əvəzlilikləri ilə üst-üstə düşür. F.Cəlilov dünya dillərində müşahidə olunan əvəzliliklərdəki paralelliyi dil əlaqələri ilə bağlayır (16, 160). Əslində, bu faktlar genetik birliyin, homogenliyin sübutudur. Yəni kök ulu dilin izlərini özündə ehtiva edən ən qədim söz qruplarından biri təkhecalı əvəzliliklər olmuşdur. Müxtəlif sistemli dillərdə şəxs və işarə və bəzi sual əvəzliliklərinin analogiyası monogenezliyi təsdiqləyir.

Azərbaycan dilçiliyində M.İslamov (37, 7-11; 179, 16-28), F.Cəlilov (16, 153-160), V.Aslanov (7, 54-56), H.Mirzəzadə (71, 107), Q.Kazımov (40, 346; 41, 99),

Ə.Tanrıverdi (86, 259-267), Z.Şahbazovanın (83, 40) araşdırmalarında əvəzlik köklərinin mənşəyindən bəhs olunmuşdur. Dilçiliyimizdə əvəzlik köklərinin nostratik mənşəyi mövzusunda ilk dəfə Q.Kazımovun tədqiqatlarında toxunulmuşdur (39, 330; 40, 343). Əvəzlik köklərinin kompleks şəkildə nostratik aspektdən təqdimatı isə B.Məhərrəminin araşdırmalarında verilmişdir (58; 60; 63; 64). Dünya dillərində homogen əvəzlik köklərinin şərhini şəxs, işarə və sual əvəzliliklərinin nümunəsində təqdim edirik.

Türk dillərinin ən qədim qaynaqları əsasında əvəzliliklərin morfonoloji və semantik inkişafının izlənilməsi sübut edir ki, onlar içərisində ən sabit hissə şəxs əvəzlilikləridir. Müxtəlif türk dillərində, dialekt və şivələrində şəxs əvəzliliklərinin fonovariantları fərqlidir. Məsələn: qar.: *men, sen, ol, biz, siz, alar*, özb.şiv.: *mən, sən, u, biz, siz, ulə* (313, 94), Sib.tat.dial.: *min, sin, ul, pez, ses, olar* (306, 48), xak.dial.: *men // min, sen // sin, bis, sler, tux ol // ul* (155, 149) və s.

Türk dillərində şəxs əvəzliliklərində ən diferensial faktorları sarı uyğur, dolqan və çuvaş dillərindədir: s.uyğ.: *men* “mən”, *sen* “sən”, *kol* “o”, *mıster* “biz”, *slər* “siz”, *kollar* “onlar” (219, 76, 102), dolq. *min* “mən”, *en* “sən”, *gini // hini* “o”, *bihigi* “biz”, *ehigi* “siz”, *giniler* “onlar” (323, 240), çuv. *ep // epə // ebə* “mən”, *epir* “biz”, *es* “sən”, *esir* “siz”, *vəl* “o”, *vəlsam* “onlar”. N.N.Poppe çuvaş dilindəki *ep // epə* “mən” əvəzliyinin ə+*bi şəklində formalaşdığını güman etmişdir (204, 29-30). Bu fərziyyəyə əsaslanaraq, *p // b // m* refleksi ilə *pe // pə // pi // be // bə* kök hissəsinin *me // mə // mi* morfemi ilə homogenliyini düşünmək olar. A.Məmmədov çuvaş dilindəki *epe* və digər türk dillərindəki *mən // min // men* variantlarının mövcudluğunun səbəbini *b* samitinin tarixən sonorlaşması və spirantlaşması ilə izah edir (223, 64). Ən qədim türk dillərindən biri olan xalac di-

lindəki şəxs əvəzlilikləri də digər türk dillərindəki əvəzlik köklərindən özünəməxsusluğu ilə fərqlənir:

<i>min</i> “mən”	<i>imə</i> “biz”
<i>tun</i> “sən”	<i>üvə</i> “siz”
<i>evə</i> “o”	<i>əvənə</i> “onlar” (221, 21) .

Müxtəlif dillərdə şəxs əvəzlilikləri hallanarkən ilkin praforma bərpa olunur: rus. я - *меня*, Azərb. o (qədim forma *ol // an*) - *ona*. Dilçilikdə əvəzlik köklərinin müstəqil adlardan yaranması haqqında baxışlar mövcuddur. Məsələn, K.V.Babayev Altay dillərinə aid yapon dilində bərpa olunan **mi* “mən” əvəzliyinin yapon dilindəki *mi* “bədən” mənşəli sözdən yarandığını ehtimal edir (114, 97).

Qədim şivilizasiya dillərindəki əvəzliliklərlə türk dillərindəki əvəzliliklər arasında da kifayət qədər fonoloji və semantik uyğunluqlar var: urar. *mə* “məni” (ACYЯ, 138), sansk. *me* “mən” (SED, 235), şum. *men* “mən, mən özüm” (SL, 37), lat. *me* “mənə”, etr. *mi* “mən” (5, 173), xet. *amm* “mən” (EDHIL, 912).

Mən əvəzliyinə qədim türk dialektlərində *ban // ben // bin // bın // men* variantlarında rast gəlinir (ДТД, 33 - 38). Orxon abidələrində I şəxsin təkini ifadə edən *mən* əvəzliyinin *bän // män* variantları paralel işlənmişdir (341, 138). M.Kaşğari yazır ki, *ben* forması oğuz, qıpçaq və suvar türklərinin dilindədir (DLTT, IV, 409). Orta əsrlərdə türkmən dilində I şəxsin təki *men* variantında olmuşdur (244, 132). Çağdaş türk dillərində də fonetik fərqlənmələr müşahidə edilir: türk. *ben*, Alt., tuv. *men*, xak. *min*, yak. *min*, tat. *min*, başq. *min*, qaz. *men*, s.uyğ. *men*, uyğ. *mən*, dolq. *min*, lob. *men*, q.qalp. *men*, K.tat. *men*, türkm. *men*, şor. *men*. özb. *man*, qırğ. *maa* “mən” (ЭСТЯ, VII, 50).

Müasir türk dilində *ben* variantı işlənsə də, türk dilinin Anadolu dialektlərində *b~m* əvəzlənməsi var: *mana* “mənə”, *mən* (244, 130). *Mən* əvəzliyi “Qədim türk lüğəti”ndə həm *ben*, həm də *men* formalarında verilmişdir: *ben tənri elimkə elçisi ertim* “Mən dövlətimin tanrı elçisi oldum” (ДТС, 94); *men sizkə kelgili men* “Mən sizə gəlməyə hazırım” (ДТС, 340).

A.B.Dolqopolski nostratik dillər üçün I şəxsin təkinin **mi* şəklində olduğunu göstərmişdir (ND, 1354). Altay etimoloqları prototürk dili üçün I şəxsin praformasını **be*, prototunqus dili üçün **bi*, protomonqol dili üçün **bi*, protoaltay dili üçün isə **bı* biçimində bərpə edirlər (EDAL, 341).

M.Rəsənen türk dillərindəki *män*, *men*, *min*, *bän*, *ebə* (“mən”) əvəzliyinin arxetipini **bi* formasında rekonstruksiya etmişdir (VEEWT, 333). *Mən* əvəzliyində *m* və *b* anlatundan bəhs edən Ə.Tanrıverdi yazır ki, bu samitlərin hər ikisi cingiltilidir. Amma “m”-nin burun sonoru olması onu “b” samitindən fərqləndirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *mən* şəxs əvəzliyi həm də *bən* formasındadır (86, 153): *Mərə, bənim oğlim başmı kəsdi, qanmı tökdi?*; *Bən bu gün Qonur ata qaqaram*; *Azğın dinlü kafərə bən varayım* (KDQİL, 33); *Sən aradan çıqğıl, mən Allah təala bilə xəbərləşim, – dedi* (KDQİL, 132).

Orxon-Yenisey abidələrində *ben* // *bən* variantı daha çox Tonyukuk yazısındadır: *bilig äsi çab äsi bän körtüm* “Onun bilik dostu da, şöhrət dostu da mən özüm idim” (ПДП, 61). Dağlıq Altay ərazisində tapılmış Kalbak-Taş yazısında I şəxsin təki *bən* formasındadır: *(saña), al jəqin, bän tidim* “(Sənə) mən Al Yəqin dedim” (АДП, 107).

Şəxs əvəzliliklərinin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatlarda müxtəlif mülahizələr var. Türkologiyada, adə-

tən, I və II şəxs əvəzliliklərinin təkini $mə+n$, $sə+n$ hissələrinə ayırırlar. V.V.Radlov, V.L.Kotviç, O.N.Bötlinq, J.Deni, B.Şott, G.J.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, F.Q.İshakov və başqaları belə hesab edirlər ki, şəxs əvəzliliklərinin etimoloji əsası I şəxsdə *bi* // *be* və ya *mi* // *me*, II şəxsdə *si* // *se* olmuşdur (37, 7; 159, 77). Bu fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyil. Deməli, türk dilləri üçün I şəxsin təkini *CV* (*samit+sait*) şəklində bərpa etmək mümkündür: **bi*. Türk dillərində **bi* “mən” şəxs əvəzliyi ilə *bu* işarə əvəzliyinin homogenliyinə heç bir şübhəmiz yoxdur. Bu hadisə, çox güman ki, qədim söz yaradıcılığı üsulu olan fleksiyanın izləridir.

Mən əvəzliyinin *b* anlautu müasir türk və qaqauz dillərində qorunmuşdur: türk. *ben*, qaq. *bän*. Türkmən dialektlərində *ben*, Altay dialektlərində *bin* variantları var (ӘСТЯ, VII, 51). Nəinki türk dillərində, digər dillərdə də bu şəxs əvəzliyinin fonetik inkişafında *b~m* əvəzlənməsi baş vermişdir. Türk dillərinə qohum olan digər Altay dillərində I şəxsin təki, yəni *mən* əvəzliyinin qədim praforması mühafizə edilmişdir: mon. *bi* (MTS, I, 161), manc. *bi*, ev. *bi* (CCTMЯ, I, 79), ev.dial. *bī* (ДЦӘЯ, 24), bury. *bi* “mən” (267, 88). Etimoloji baxımdan, *mən* əvəzliyinin *b~m* əvəzlənməsinin nəticəsi olaraq, *bi* // *bu* işarə əvəzliyindən yaranması fikrini yuxarıdakı faktlar da təsdiqləyir. Qədim yapon dilində **ba* kökü “mən” və “biz” anlamlarını ifadə etmişdir (EDAL, 342).

Qeyri-türk dillərində analogi, paralel faktları nəzərdən keçirək: bao. *be* “mən”, fin. *minä* “mən”, fran. *moi* “mən”, telu., pid. *mi* “mən” (208, 77), qəd.irl. *me* “mən”, qot. *mi-k*, selk., kamas. *man* (OCHЯ, II, 64), irl. *me* “mən”, suax. *mimi*, udm. *mon* “mən” (351), yuk. *met* “mən” (210, 257), qəd.isl. *minn* “mənim” (286, 253). Şəxs əvəzliliklərində bu

tipli analogiyalar onlardır. Nostratik aspektli araşdırmalarda həmin bənzərliklər öz əksini tapmışdır (328, 310).

Q.Kazımov yazır ki, şəxs əvəzlilərinin *mi*, *si* kökləri, demək olar ki, müasir dünya dillərində I və II şəxsi bildirən əvəzlilərin əsasında durur (40, 346). Çağdaş salar dilində I şəxsin təkinin ilkin *CV* (*samit+sait*) forması qorunmuşdur: *me* “mən” (295, 87). Həmçinin uyğur dialektlərində *me* // *mi* variantları var (ӘСТЯ, VII, 51).

M.İslamov şəxs əvəzlilərinin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən *man*, *san* formasının türkologiya üçün böyük əhəmiyyət daşdığını qeyd edir (37, 13). Türk dillərinin leksikasında *man* morfeminə tez-tez təsadüf olunur (məsələn: türkman). Qumuq dilində *man* şəxs şəkilçisi formasında qalmışdır. Məsələn: *baraman* “gedirəm” (159, 93). Şəxs sonluqları tarixən şəxs əvəzlilərdən yaranmışdır. “Avesta”da *mən* əvəzliyi *man* biçimindədir (84, 279).

Qırğız etimoloqu K.Seydakmatovun da fikrincə, *mən* kökü aşağıdakı kimi formalaşmışdır: *men*<*bi+n* (KTKES, 203). Z.Şahbazova yazır ki, güman etmək olar ki, qədim qəbilələrin dilində Orxon-Yenisey abidələri dövründən çox-çox əvvəl, ümumiyyətlə, birinci şəxsi göstərmək üçün *bi*, ikinci şəxsi göstərmək üçün *si* ünsürü işlədilmişdir (83, 40).

Monqol mənşəli oyrat dilində *mən* // *ben* əvəzliyinin ilkin kökü olan *bi* “mən” morfemi mühafizə olunmuşdur (300, 15). Sarı uyğurların bir qolu olan monqollaşmış şira yuqur dilində *bu* “mən” əvəzlik kökü işlənməkdədir. Amerika hindularından olan siu dakota dilində *mi* “mən”, mayya dilində *bin* “mən” əvəzliləri mövcuddur (347).

Klassik ədəbi qaynaqlarımızda I şəxsin təki daha çox *bən* formasındadır:

*Bu dünyada bəniümsən sənü ol dünyada sənün bən,
Qaçan isə asılısar bu qolum tubi talından* (QB, 20).

Qədim uyğur abidəsi olan “Kutadqu bilik”də isə I şəxsin tək *mən* biçimində verilmişdir:

*Tapuqsuz kulunq men yazukum öküş
Özinq fazlı birle keçür ay küsüş* (KB, I, 54).

“Mən asi bir qulunam, günahım çoxdur, ey, əziz tanrı, mənə öz fəzlin və kərəminlə əfv et” (KB, II, 39).

K.Y.Maytinskaya qeyd edir ki, tarixən dilin inkişafı nəticəsində şəxs və işarə əvəzlilikləri diferensiallaşmışdır. Həmin proses I və II şəxslərdə baş vermişdir. Onun fikrincə, III şəxs əvəzliyinin formalaşması sonrakı prosesdir (210, 195). V.V.Radlovun fikrincə, *b-* başlanğıcı ilə olan I şəxs əvəzliyi daha qədimdir. G.J.Ramstedt, M.Munkaçi və A.P.Potseluyevski isə *m-* samiti ilə başlanan şəxs əvəzliyini daha qədim hesab edirlər (179, 17). M.Erdal qədim türk dili üçün I və II şəxs əvəzliliklərinin praformalarını müvafiq olaraq **bä*, **sä* şəklində, qədim bulqar-çuvaş dili üçün **bi* və **si* biçimlərində bərpa etmişdir (331, 196).

Türk dilləri ilə genetik bağlılığı olan monqol dilindəki şəxs əvəzlilikləri tarixən fleksiya nəticəsində yaranmışdır. G.J.Ramstedt bu hadisəni tarixi təkamülün nəticəsi kimi qiymətləndirir: **min* “mən” - **man* “biz”, **tin* “sən” - **tan* “siz”, **in* “o” - **an* “onlar” (264, 8). B.A.Boqoroditski I və II şəxs əvəzlilikləri arasında genetik əlaqə olduğunu yazır və bu parametrin türk və hind-Avropa dillərində qorunduğunu göstərir (132, 116).

Bəzi dillərdə *mi* kökü II və III şəxsi ifadə edir: çesk. *mi* “sən”, tind. *me* “sən”, and. *min* “sən”, çam. *mi* “sən” (СССДЯ, 171), lak. *ma* “o” (СССДЯ, 77), av. *mun* // *muj* “siz”, karat. *men*, baqv. *me* “sən” (СССДЯ, 153), birm.

m'uh “sən” (208, 77). Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, müxtəlif dillərdə **mi* // **bi* əvəzlik kökündə semantik difrensiallaşma getmişdir.

I şəxsin təkini ifadə edən **mi* “mən” əvəzlik kökünün müxtəlif dil ailələrində örnəklərinə nəzər salaq. Hind-Avropa dillərində: ing. *me* (*mi*) “mənə”, *my* (*may*) “mənim”, rus. *мне* “mənə”, *мой* // *моя* “mənim”, ital. *me* “məni”, isp. *me* “məni”, alb. *myo* “mənə”, *ma* “məni” (351). Kartvel dillərində I şəxsin təki aşağıdakı kimi ifadə olunur: gür. *men*, meq. *ma*, çan. *man*, svan. *mi* “mən”. Q.A.Klimov bu dillər üçün I şəxsin təkini **me(n)* şəklində bərpa edir (ЭСКЯ, 132). Ural dillərində aşağıdakı formalar var: qəd.perm. **mi*, est. *me*, mord. *min* (КЭСКЯ, 171), mar. *me*, vep. *mö*, mac. *mi*, xant. *ma*, udm. *mon*, saam. *mon*, mans. *em* “mən” (КЭСКЯ, 170, 279). Ehtimal ki, mansı dilində metateza baş vermişdir. K.A.Novikova evenk dialektlərində işlənən *bi* “mən” əvəzliyinin yiyəlik halda *m* ilə assimilyasiya olduğunu göstərir: *bi* “mən”, *min* “mənim”, *bu* “biz”, *mun* “bizim”. K.A.Novikova qeyd edir ki, söz sonundakı *n* samiti affiks xarakterlidir (251, 142-143). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də *bu* əvəzliyi hallanarkən *b~m* əvəzlənməsi baş verir.

B.Munkaçinin fikrincə, *men* və *sen* əvəzliyindəki *n* ünsürü işarə əvəzliyidir. V.L.Kotviç *min* və *sin* formalarını daha qədim hesab etmişdir (316, 124). N.K.Dmitriyev də *min* və *sin* əvəzliliklərinin *mi+n*, *si-+n* hissələrinə və *bez*, *sez* // *hez* (başqırd dilinin materiallarına əsasən) əvəzliliklərinin *be* və *he* hissələrinə ayrıldığını, onlar arasında əlaqə olduğunu qeyd edir. O, türk dillərində *s>h*, *b>m* keçidini təbii fonetik hadisə kimi səciyyələndirir (160, 97). Türköloq *mən* və *sən* əvəzliliklərindəki sonuncu *-n* samitinin mənşəyinin məlum olmadığını bildirir (159, 77).

Qədim uyğur dilində *mən* əvəzliyi *män* // *min* variantlarında işlənmişdir (EUTS, 130). V.M.İlliç-Svitç *mən* əvəzliyinin praformasını protoaltay dilləri üçün **bi* şəklində bərpa etmişdir (ОСНЯ, II,147). Tarixən *bə* // *bi* // *bu* // *mə* // *mi* // *mu* (“mən”) allomorfları ablaut nəticəsində yaranmışdır, *b~m* əvəzlənməsi isə sonradan yaranan sonor uyuşmasının nəticəsidir. I şəxsin təkindəki *b~m* əvəzlənməsi səciyyəvi fonetik hadisədir. Türk dillərindəki əvəzlənlərdə özünü göstərən əsas xüsusiyyətlərdən biri əvəzlənlərin hal, şəxs paradigması üzrə dəyişərkən bir hissəsinin fonetik cəhətdən fərqlənməsidir.

Biz əvəzliyi də müxtəlif dillərdə fərqli fonetik variantlardadır: qəd.perm. *mi*, kom.-zır. *mi* (206, 109, 137, 147), qəd.mon. *bid*, qəd.manc. *be*, qəd.ev. *bu* (MED, 10), bel. *mi*, irl. *muid*, litv. *mes*, norv. *me*, serb. *mi*, ukr. *mi*, est. *me* (351), ev.dial. *bu* (ДСЭЯ, 28), tunq.-manc. *bu* (ССТМЯ, I, 98), mon. *ba* (МТS, I, 101), kom.-perm. *mi*, udm. *mi*, mans. *man* “biz” (КЭСКЯ, 171). Spesifik *b>m* keçidinə görə yuxarıdakı əvəzlik köklərinin eynimənşəli olmasına şübhə yoxdur. Monqol və tunqus-mancur dillərində, həmçinin evenk dialektlərində I şəxsin təki ilə cəminin fleksiya ilə əmələ gəlməsi faktı şəxs əvəzlənlərinin etimologiyasının açılması üçün real zəmin yaradır: neq., udeq., ulç., oroç. *bi* “mən” - *bu* “biz” (ЭСТЯ, VII, 51). Həmin fakt qədim söz yaradıcılığı kimi fleksiyanın söz köklərinin morfonoloji inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiqləyir. Komi etimoloqları perm dilləri üçün I şəxsin cəminin praformasını **mi* şəklində rekonstruksiya edirlər (КЭСКЯ, 171). Dağlıq Altay ərazisində tapılmış Çarış yazısında I şəxsin cəmi *biz* şəklindədir: *biz bäs apar* “Biz beş avarıq” (АДП, 17).

F.Cəlilov qeyd edir ki, şəxs və işarə əvəzlənlərinin morfonoloji rekonstruksiyası *mən*, *biz*, *bu* əvəzlənlərinin və

sən, siz, şu əvəzliliklərinin eyni yuvadan törədiyini və müəyyən dövrdə ablautla fərqləndiyini göstərir (16, 163). *Biz* əvəzliyi etimoloji cəhətdən **bi+z* şəklində formalaşmışdır (86, 260). V.L.Kotviç *biz* və *siz* sözlərindəki *-z* səsinə iki sayının rudimenti kimi baxmışdır (316, 124). N.K.Dmitriyev *-z* elementinin qədim türk dillərində cəm bildirən şəkilçi olduğunu göstərir (160, 97). S.Y.Malov da həmin ehtimalı irəli sürür (282, 220). Müqayisə edək: rus. *мы* “biz”, qəd.türk.dial. *biz* // *mız* “biz” (ДТД, 153). Deməli, *z* elementi sonradan artırılmadır və cəmlilik funksiyasını ifadə edir. Çağdaş türk dillərində I şəxsin cəmi aşağıdakı formalardadır: tat. *bez*, xak. *pes*, çuv. *ebir*, yak. *bihiqi*, tuv. *bis*, tof. *bis*, başq. *bez*, qaq. *bis*, sal. *piser*, s.uyğ. *mis* // *mıs*, K.tat. *bız*, dolq. *bihiqi*, s.uyğ. *mes* “biz” (ЭСТЯ, VII, 51).

Bəzi ehtimallara görə, *biz* sözü *mən* və *sən* əvəzliliklərinin kontaminasiyasından yaranmışdır. Məsələn, S.Y.Malov *biz* əvəzliyinin *bi+si=biz*, yəni *mən+sən=biz*, *siz* əvəzliyinin isə *si+si=siz*, yəni *sən+sən=siz* şəklində formalaşdığını qeyd edir (ПДП, 52). Ş.Sami isə osmanlı türkcəsindəki *biz* əvəzliyinin *ben* əvəzliyinin cəmindən yarandığını göstərir (KT, 139).

A.B.Dolqopolski *biz* əvəzliyinin arxetipini nostratik dillər üçün **ma* // **mi* şəklində bərpa edir (ND, 1281). O.N.Bötlinqin fərziyyəsinə görə, *biz* və *siz* əvəzliyində olan *z* elementi II şəxs əvəzliyi olan *si* “sən” əvəzliyinin sıxılması, daralması nəticəsində yaranmışdır: *biz* < **bi* “mən”+**si* “sən”. Başqa bir fərziyyə də mövcuddur. G.J.Ramstedt türk dillərində işlənən *bi* // *bız* // *bez* əvəzliyinin mənşəyini *r~z* əvəzlənməsinə əsasən **bir* sözü ilə əlaqələndirir (263, 70).

Bəzi ölü və müasir dillərdə *ka* kökü *k // g // q // ğ* reflekləri ilə şəxs əvəzliliklərini ifadə edir: qondv. *ka* “məni, mənə” (169, 148), qəd.Mis. *ku* “sən”, *kua* “mən” (EHie.D, 792), s.uyğ. *kolar* “onlar”, *qol // qul* “o”, qəd.bask. *gu* “biz” (EDB, 393), ass. *ka* “sən” (AD, VIII, 1), şum. *qa* “mən, mənim”, *qu* “mənim, mənimki” (SL, 11), qəd.çin. *qu* “o, onlar” (EDOC, 435), sax. *ġu* “sən”, yaz.mon. *ked* “biz” (KП, 152), “Avesta”da *ka // kay* “kim, sən” (84, 279). F.Cəlilov yakut dilindəki spesifik *kini* “o” əvəzliyi ilə *ken-di* əvəzliliklərinin kökünü **ki* morfemi ilə bağlayır (16, 160). Yakut dilinə yaxın olan dolqan dilində də *kini* “o” əvəzliyi işlənir. Müasir salar dilində III şəxsin təkini ifadə edən *vu* əvəzliyi (295, 127) *k // v* refleksinin izini yaşadır.

Protonostratik dillər üçün I şəxsin təki **ma // *k^ha // *ha* (“mən”) formalarında rekonstruksiya olunur (327, 30). *H // k* refleksinə əsasən qədim yəhudi və arami dillərində işlənən *hū* “o” əvəzliyi də (165, 395) *ka // ku* əvəzlilikləri ilə homogendir. Fikrimizcə, dünya dillərində I şəxsin təkinin və cəminin arxetipinin **ka* şəklində bərpası daha realdır, *k // b // m* reflekləri ilə sonradan *ka // ku // ko // qa // qu, bu // bi, mi // me // mə* allomorfları yaranmış və həmin allomorflar semantik cəhətdən diferensiallaşaraq müxtəlif şəxs əvəzliliklərini ifadə etmişdir.

Müasir türk dillərində II şəxsin təki aşağıdakı variantlardadır: türk. *sen*, xak. *sin*, yak. *en* (*s* reduksiyası), başq. *hin*, qaz., qırğ. *sen*, uyğ. *san*, s.uyğ. *sen*, lob. *sen*, tof. *sen*, tat. *sin*, Alt. *sen*, dolq. *en* “sən” (*s* reduksiyası) (CDP, 85). *Sən* əvəzliyi qədim türk dialektlərində *sın // sen // sin* formalarında olmuşdur (ДТД, 65). M.Kaşğari yazır ki, *sən* əvəzliyinin *sin* forması gencek dilində işlənir (DLTT, III, 138). Bu məlumat da göstərir ki, qədim türk dillərində kök

əvəzlilərdə müxtəlif dil qrupları arasında fonoloji səviyyədə fərqlər yaranmışdır.

Dağlıq Altay ərazisində tapılmış Kalbak-Taş yazısında II şəxsin təkisi *sən* formasındadır: *sən əsəd mə usiñil* “Sən qulaq as və özünü düşün” (АДП, 97). XI - XIV əsrlərə aid türkmən yazılı qaynaqlarında II şəxs əvəzliyinin təkisi *sen* variantındadır (244, 132). Qədim türk dilində *sen* əvəzliyinin yönlük halda *sa* variantı da işlənmişdir: *sa aju men* “Mən sənə deyirəm” (ДТС, 478). Müasir danışiq dilimizdə də bu hadisə müşahidə olunmaqdadır. Həmin fakt sübut edir ki, *sən* əvəzliyinin kök forması **sa // *se // *sə* olmuşdur. Əski uyğur dilində II şəxsin təkisi *sin* variantında işlənmişdir (EUTS, 205).

Adətən, II şəxsin təkisi türkologiyada **sı* şəklində rekonstruksiya edilir və bu əvəzliyin *şu* əvəzliyindən törəməsi ehtimal olunur (282, 202). Protonostratik dillər üçün II şəxsin təkisi **si* bicimində bərpa edilir (327, 31). Lobnor dilindəki *sele* “siz” əvəzliyinin də kökü **se*-dir, yəni lobnor dilindəki *se* morfemi praformanın izidir. Çox ehtimal ki, *le* hissəsi *-lar* şəkilçisində *r* sonorunun reduksiyasının nəticəsində yaranmışdır. Soyot dilində də *siz* əvəzliyinin *siler* biçimində işlənməsi (267, 101) faktı həmin əvəzliyin kökünün **si* olduğunu sübut edir. F.Cəlilov *s // ş* refleksi ilə *sən* və *şu* əvəzlilərinin eyni yuvadan törədiyini göstərir (16, 263). Çuvaş dilində II şəxsin təkini ifadə edən *es* əvəzliyi **se* “sən” əvəzliyinin metatezaya uğramış variantıdır. Müqayisə edək: qəd.yun.dial. *su // sü* “sən” (340, 29), tunq. *si* “sən”, manc. *si* “sən”, *sue* “siz”, qəd.irl. *si // sissi* “siz” (141, I, 254), bury. *sen* “sən” (267, 101).

Sən əvəzliyinin ilkin kökü müasir salar dilində də mühafizə olunmuşdur: *se* “sən” (ЭСТЯ, VII, 248). Bəzi dillərdə *sən* əvəzliyi *ç* anlautu ilə işlənir: yuk. *çe* “sən”, oyr. *çı* “sən”,

mon. *çi* “sən” (MTS, I, 279). Bir sıra dillərdə II şəxsin tək və cəmində *s* // *ş* refleksi müşahidə olunur: sax. *şu* “siz”, çeç. *şu* “siz”, gü. *şen* “sən” (ЭСКЯ, 100), bury. *şi* “sən” (267, 101).

Müxtəlif sistemli dillərdə *sa* // *se* // *sı* // *si* // *şi* əvəzlilik kökü I və III şəxs əvəzliliklərini də ifadə edir: sax. *şi* “biz”, kab. *se*, adıq. *se*, ubıx. *sı*, abx.-abaz. *sa* “mən” (ЭСАЯ, II, 57), qəd.isl. *sa* “o” (286, 259), alm. *sie* “o, onlar” (AAL, 473), qəd.perm. *sı* “o” (206, 143), qəd.Mis. *sen* “onlar, onların” (EHie.D, 673), kom.-zır. *sı* “o” (КЭСКЯ, 267), akk. *şu* // *şi* “o” (GOA, 246), fran. *soi* “onun özü, özünə” (FAL, 381), çin. *sī* “mən” (БКРС, 426), yaq. *iš* “onlar” (ЭСИЯ, I, 128).

Dünya dillərində II şəxsin təkini və cəmini ifadə edən **si* // **sə* // **se* əvəzlilik kökündə *s* // *z* refleksi də müşahidə olunur: bask. *zu* “siz” (EDB, 394), alm. *sie* (*zi*) “sən” (AAL, 473), xett. *zik* “sən” (EDHIL, 1035), şum. *za* “sən” (SL, 17). Şumer dilindəki *za* “sən” əvəzliyi ilə türk dillərindəki **sə* // **se+n* əvəzliyinin spesifik *z* // *s* refleksinə görə fonomorfoloji cəhətdən uyğunluğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Türk dillərinin dialektlərində də bu fonoloji proses baş vermişdir: Alt.dial. *zin* “sən” (121, 216). Qədim ingilis dilində *sən* mənasında olan *thee* (*ði*) əvəzliyi işlənmişdir. Həmin əvəzliyə orta əsrlərə aid ingilis ədəbi nümunələrində rast gəlmək mümkündür. İngilis şifahi dilində və poetik nümunələrində *thou* (*ðu*) “sən” əvəzliyi də mövcuddur.

Hind-Avropa və slavyan dillərindəki II şəxsin təkini ilə (məsələn, rus. *мы*, fars. *to* “sən”, alm. *du* “sən”) türk dillərindəki **se* // **si* əvəzliyindəki anlautda *d* // *t* // *s* səsləri məxrəc baxımından yaxın səslərdir və bu səslərin bir-birinə keçməsi tamamilə qanunauyğun haldır. S.A.Starostin hind-Avropa dillərindəki **tu* “sən” əvəzliyi ilə qədim monqol dilindəki **t'a*, *t'i* “sən” arxaizminin homogen olmasını təsdiq

edir. O, Altay dilləri üçün II şəxsin təkini $*t`i // *t`a$ biçimlərində bərpa edir və göstərir ki, monqol dilindəki fakt genetik bağlılığın izidir (284, 57 - 69).

Müxtəlif sistemli dillərdəki analogiyalar, tipoloji tutuşdurmalar türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik kökü ilə qeyri-türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik köklərinin homogen olmasını üzə çıxarır: fin. *te* “siz” (312, 161), isp. *tu* “sən”, mon. *ta* “siz” (282, 209), qəd.mon. *ti* “sən” (MED, 15), udm. *ton*, bask. *te*, birm. *tin*, çin., tam. *in* “sən”, fran. *te* “sənə, səni” (FAL, 398), erm. *du* “sən” (305, 279). Ehtimal ki, çin və tamil dillərindəki sözlərdə anlautda reduksiya hadisəsi baş vermişdir.

T // s refleksinə görə qədim Misir yazılarında *tuan* “sən” (EHie.D, 824), *ten* “sən, siz” (EHie.D, 837) əvəzlilikləri ilə yuxarıda göstərdiyimiz əvəzlik kökləri, ehtimal ki, eynimənşəlidir. Buryat dilindəki *ta* “siz” (267, 101) əvəzlik kökü rus dilindəki *мы*, fars dilindəki *to* “sən” kökləri ilə paralellik təşkil edir. Xalac türkcəsindəki II şəxsin təki İran və slavyan dillərindəki *to // ti* əvəzliyi ilə homogendir: xal. *tun* “sən” (224, 21). Doğrudur, xalac dilindəki fakt fars dilinin substratı da hesab oluna bilər, ancaq xalac türkcəsi ən qədim türk dillərindən biridir. Ural dillərinə aid kamasin dilində *tan // tən* “sən” əvəzliyi var (321, 365). Qədim xett dilində *tu* “sən” mənasında işlənmişdir (EDHIL, 1035). Deməli, xalac dilindəki *tun* “sən” əvəzliyi hind-Avropa dillərindəki $*to // *ti$ “sən” əvəzliyi ilə ortaq kökə bağlıdır.

Qədim qırpaq yazılı abidəsi olan “Kodeks Kumanikus”da *tu* kökü “sən” mənasındadır (CC, 328). Müqayisə edək: kom.-perm. *ti* “siz”, mar. *te* “sən”, mord. *ton* “sən”, mar. *tən* “sən”, saam. *don* “sən”, *ti* “siz” (КЭСКЯ, 278-293), qəd.perm. *te* “sən”, *ti* “siz” (206, 144). Başqa bir analogi fakt

müasir şira yuqur dilindədir. Monqol və uyğur dillərinin ortaq xüsusiyyətlərini yaşadan bu dildə *ta* əvəzliyi “siz” mənasındadır. Həmin söz hind-Avropa və Ural dillərində olan II şəxs əvəzliyi ilə (**to // *ti*) türk dillərindəki II şəxs əvəzliyinin (**sı // *se // *si*) eynimənşəliliyini sübut edir.

Analoji faktlar müxtəlif dillərdə II şəxsi ifadə edən əvəzlilərin eyni kökdən və ya eyni söz yuvasından yaranmış olduğunu isbat edir. Qarşılaşdıraq: mar. *te* “siz”, mac. *ti* “siz”, udm. *ti* “siz” (КЭСКЯ, 276, 279, 292), fin. *sinä* “sən” (210, 77), alb. *ti*, bol. *ti*, irl. *tu*, ital. *tu*, lat. *tu*, litv. *tu*, udm. *ton*, ukr. *ti*, est. *sa* “sən” (351). Örnək verdiyimiz dillərdə II şəxs əvəzliyininin *t* > *s* keçidi aydın şəkildə müşahidə edilir.

Hind-Avropa dillərindəki *you* “sən” əvəzliyi ilə türk dillərindəki **sı* “sən” kökünün homogenliyini *su // yu* “su”, *sin // yın* “bədən” sözlərinin paralel mövcudluğu sübut edir. Məsələn, spesifik *t > s > y* keçidi ilə türk dillərində aşağıdakı sözlər formalaşmışdır: qəd.türk. *yın* “insan bədəni” (DLT, III, 147), çuv. *sän* “xarici görünüş, sifət”, qırğ., qaz. *sin* “xaric, çöl, bədən quruluşu”, cağ. *sin* “bədən, görkəm” (Фед., I, 25).

Çeçen dialektlərindəki *şu* “siz” (111, 162) əvəzlik kökünün türk dillərindəki *şu* “bu” əvəzliyi ilə oxşarlığını heç də təsadüfi qəbul etmək olmaz. Məhz bu baxımdan, dünya dillərinin homogenliyini əvəzlik köklərinin paralelliyi ilə də sübut etmək mümkündür. A.B.Dolqopolski hesab edir ki, türk dillərindəki *siz // sən* əvəzliyi nostratik dillər üçün bərpa edilən **su // *si* “bu” əvəzliyi ilə genetik cəhətdən bağlıdır. Onun nostratik lüğətində III şəxsin təkisi **se* şəkildə bərpa edilir (ND, 1886). Eston dialektlərində *sia* “sən” paraleli var (253, 75). Bu əvəzliklə türk dillərindəki **sə // *se* əvəzlik kökü çox uyğundur.

Bolqar dilində *az* “mən”, latış dilində *es* “mən”, qədim slavyan dilində *az* “mən” mənasındadır (351). Əslində, İran (oset., tal.) və slavyan dillərindəki *az* “mən” əvəzliyində metateza prosesinin getdiyini nəzərə alsaq, səciyyəvi *s~z* əvəzlənməsinə uyğun olaraq bu əvəzliyin də türk dillərindəki *sa // se // sə* kökü ilə homogen olduğunu düşünürük. Fərq yalnız semantikadadır. Qədim əvəzlik köklərində metatezanın sübutu kimi müxtəlif sistemli dillərdə aşağıdakı analogiyaları göstərə bilərik: isp. *yo* “mən”, ing. *I* (ay), rus. *я*, latış. *es* “mən”, xet. *us*, erm. *es* “mən” (305, 279), adıg. *se* “mən”, abx., abaz. *sa*, ub. *sl*, çeç., inq. *so* “mən”. Bəzi Dağıstan dillərində *s~z* əvəzlənməsi baş vermişdir. Həmin dillərdə I şəxs mənasındadır: sax. *zı*, ud. *zu*, rut. *zı* “mən” (СССДЯ, 117). Altay dillərinə aid koreya dilində *yāy* “sən” mənasındadır (KED, 1120). Bu əvəzlik də ingilis dilindəki *you* “sən” əvəzliyi ilə oxşardır. Müqayisə edək: qəd.çin. *yi* “mən, mənim”, *yu* “mən, biz” (EDOC, 564).

Kartvel dillərində II şəxsin təkini ifadə edən əvəzlik kökü türk dillərindəki II şəxsi ifadə edən əvəzlik kökü ilə (**se // *si*) fonetik və semantik cəhətdən çox yaxındır: meq. *si*, zan. *si*, svan. *si*, çan. *sin* “sən”. Q.A.Klimov kartvel dilləri üçün II şəxsin təkinin praformasını **sen* (“sən”) biçimində bərpa edir (ЭСКЯ, 162). Hind-Avropa mənşəli runik yazılarında işlənən *sin* “sənin” əvəzliyi (211, 138) ilə türk dillərindəki *sən* əvəzliyi arasındakı fonoloji və semantik yaxınlıq onların mənşəyinin bir olduğunu təsdiqləyir.

Türkologiyada *siz* əvəzliyinin arxetipi *si* şəklində bərpa edilir (37, 7). Həmin əvəzlik qədim türk dialektlərində *siz // siz* formalarında işlənmişdir (ДТД, 128). II şəxsin cəmi (*siz*) çağdaş türk dillərində aşağıdakı variantlardadır: tel. *seler* (Тел.РС, 9), tof. *sler*, xak. *sirer*, tat. *sez*, s.uyğ. *siler*, qırğ. *sız*, uyğ. *siler*, K.tat. *sız*, Alt. *siler*, sal. *siler* //

sələr // seler (295, 127). Uyğur, tofalar, xakas, salar dillərindəki bu faktlar sübut edir ki, *siz* əvəzliyinin kökü **si*-dir. Çağdaş çuvaş dilində də *siz* əvəzliyinin *siler* biçimində işlənməsi də kök morfemin arxetipinin *se // si* şəklində olma ehtimalını təsdiqləyir. Başqırd dilində söz əvvəlində *h*-laşma səciyyəvi olduğundan *siz* əvəzliyi *hez* variantındadır (160, 97). Evenk dialektlərində və dünyanın ekzotik dillərindən olan bask dilində də *s // t // h* refleksi müşahidə edilir: *hi* “sən” (344). II şəxsin cəminin (*siz*) II şəxsin təkindən (*si*) yaranmasına heç bir şübhə yoxdur.

Qədimdə türk dillərində III şəxsin təki *ol* və *an* formalarında işlənmişdir. Türk danışıq dilində III şəxsin təkini ifadə edən *o* əvəzliyinin qədim forması – *ol* variantı mühafizə edilmişdir (TS, 1495). Həmin əvəzlik müasir başqırd dilində *ul* (160, 97), qırğız dilində *al // an* (Кир.РС, 26, 36) variantlarındadır. Azərbaycan dilində də vaxtilə *ol* forması işlənmişdir.

Əski türk yazılı qaynaqlarında III şəxsin təki, əsasən, *an* sözü ilə ifadə edilmişdir (QTAS, 17): *Anun canı azad olsun* (KDQ, 81). E.A.Qrunina türk dilinin XIII-XIV əsrlərə aid bədii nümunələrində *o* formasının çox nadir hallarda işləndiyini, *an* “o” əvəzliyinin isə, əksinə, daha fəal olduğunu qeyd edir (147, 223). Sonor əvəzlənməsinin türk fonologiyası üçün səciyyəviliyini nəzərə alsaq, **ol // *an* əvəzliklərinin genezisinin eyni olmasına şübhə yeri qalmır. Bu faktı Orxon abidələrində *ol* “o” əvəzliyinin hallandıqda *an* variantına keçməsi (341, 140) sübut edir. Oğuz yazılı abidəsi olan “Bahşeyiş lüğəti”ndə *ol* əvəzliyinin akuzativ forması olan *anı*, yəni *onu* əvəzliyi işlənmişdir (EOS, 24). Həmin proses bəzi müasir türk dillərində də müşahidə edilməkdədir: başq. *ul* “o”, *unun* “onun” (160, 97). Müasir qaraçay-balkar türkcə-

sində III şəxsin cəmini ifadə edən *ala* (“onlar”) (Kap.БPC, 47) sözündə *r* reduksiyası baş vermişdir.

Dağlıq Altay ərazisində tapılmış Sakıyla-Kobı yazısında *ol* kökü III şəxsin təkini ifadə edir: *(ä)lp ol b(ä)g (ä)r(ä)n (ä)rd(ä)m...* “O, qəhrəmandır, o, ağadır” (АДП, 237). XII əsrə aid Ə.Yəsəvinin divanında *an* əvəzliyi “o” mənasındadır:

*Anı məkri irür şeytandın əla,
Kopar yüzi kara məhşərdə tanqla* (ƏY, 89).

Q.Bürhanəddinin divanında həm *an*, həm də *ol* formasının paralel işlənməsini müşahidə edirik:

*Ol məsti-müdam olsa çü bən məsti-həvayam,
Bu ortada bir söhbəti-hali ələ girsə* (QB, 113);
*Anı ki, zülfü keşişləri əylədi bu könülə,
Cəhanda ancıləyin işi qanqı sərkeş edər* (QB, 104).

“Şəcereyi-tərakimə” əsərində III şəxsin təki *an*, cəmi *anlar // olar* formalarında işlənmişdir: *Anın hiç avvali va axırı yok* (189, 134-135).

Poleasiya dillərindən olan koryak dilindəki *ınan* “o” (Kop.PC, 104) əvəzliyinin kökünün türk dillərindəki qədim **an* əvəzliyi ilə eyni olmasına şübhə yoxdur. Müqayisə edək: Alt.dial. *anar* “onlar” (121, 197). A.P.Potseluyevski *ben, sen, ol, bu* əvəzliliklərinin mənşəyində **an* kök morfeiminin dayandığını iddia etmişdir (261, 27). Müqayisə edək: dravid dillərinə aid braui dilində *nan* “biz” əvəzliyi işlənir (169, 148). Fin dilindəki *nän* “o” əvəzliyində də *n* samiti protetik səsdır. Bu cəhətdən həmin əvəzlik türk dillərindəki **an* əvəzliyi ilə analogiya təşkil edir. Qədim hind-Avropa mənşəli runik yazılarında işlənən *hin* “o” (211, 130, 138) əvəzliyinin *h* anlautunu protetik səs ehtimal etsək,

onun türk dillərindəki *in // an* (“o”) əvəzliyi ilə analoqiyası homogenliyin sübutudur.

Türk dillərindəki III şəxsin cəmini ifadə edən *onlar* əvəzliyi bəzi türk dillərində *anlar* şəklindədir. H.Mirzəzadə *onlar* əvəzliyində *n* samitinin bitişdirici samit olduğunu göstərir (71, 107). Əslində, tarixən bu əvəzlik *ol // on // an+lar* kimi təşəkkül tapmışdır. Müqayisə edək: qəd.türk. *ol // an* “o”, rus. *он* “o”, *ону* “onlar”, fars. *an* “o”, fin. *hän* “o” (312, 161), şum. *e-ne-ne* “onlar” (SL, 85). Q.Kazımov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində olan III şəxsin cəmində cəm şəkilçisindən əvvəlki *n* səsi söz kökünün qədim *an* formasını bərpa edir, bərpaedici samitdən ibarətdir (43, 139). Bu fikrin təsdiqini rus dilindəki *ону, она* əvəzliliklərinin paralelliyi də təsdiq edir. Bir çox dilçilərin fikrincə, türk dillərindəki *ol // o*, yəni III şəxsin təkini bildirən əvəzlik kökü *o* işarə əvəzliyindən törəmişdir. Bizim fikrimizcə, *an* əvəzliyinin mənşəyi proto-nostratik **an* “canlı, varlıq” kökü ilə bağlıdır.

Dünyanın bir çox qədim və müasir dillərində **an* kökü I şəxsi ifadə edir: drav. *ān // yān* “mən” (284, 103), qəd. yəh. *ānī* “mən”, aram. *ānā* “mən” (165, 395), xet. *anz* “biz” (EDHIL, 1004), alb. *unë* “mən” (Alb.ED, 486), tox. *anme* “mən, mən özüm” (CCMCИЯ, 94), çin. *ān // yan* “mən”, “biz” (БКРС, 56), qəd.bask. *en* “mən, mənim”, *ene* “mənim” (EDB, 170), qəd.çin. *anq* “mən” (EDOC, 151), mac. *en* “mən” (EDH, 14). Bəzi dillərdə metateza baş vermişdir: bask. *ni* “mən” (344), lak. *na* “mən”, telu. *na* “mən” (210, 184). Koreya dilində “sən” anlamında *nö* əvəzliyi işlənir, I şəxsin təkisi – “mən” mənasında isə *na* sözündən istifadə olunur. G.J.Ramstedt qeyd edir ki, koreya dilindəki *çane, kine* tipli söz-əvəzliliklərin tərkibindəki *-ne*-nin ilkin mənası “insan” olmuşdur (263, 70-71). Metateza qanunlarına əsaslanaraq, *an*

əvəzliyi ilə həmin *na* (“mən”) əvəzliyi arasında semantik və morfonoloji bağlılıq mövcuddur. Qafqazın ən qədim dillərindən biri olan udin dilində isə *un* “sən” mənasındadır (UAL, 213). Müxtəlif dillərdə homogen əvəzlik köklərində semantik diferensiallaşmanın yaranması sonrakı prosesdir.

Nostratik mənşəli əvəzlilərin bir qismi işarə əvəzliləridir. Türkologiyada *o* işarə əvəzliyinin praforması, əsasən, *ol* şəklində bərpa edilir. A.P.Potseluyevski yazır ki, *ol* // *o* əvəzliyinin mənşəyində işarə anlamında olan nida funksiyalı *ho:l* “budur” sözü dayanır (261, 6). Qədim uyğur dilində *ol* “bu, o” mənalarını ifadə etmişdir (EUTS, 141).

O işarə əvəzliyi çuvaş dilində *väl* (*v* burada protetik səsdir-B.M.) (ЭЧЯ, 48), sarı uyğur və tatar dillərində *ul*, xakas dialektlərində *ol* (ЭСТЯ, II, 444-445), qaraçay-balkar dilində *ala* (Кар.БРС, 47), yakut dilində *ol* // *uol* (СЯЯ, II, 1813), teleut dilində *ol* (Тел.РС, 9) variantlarındadır. Salar dilində isə *vu* “o” (həm işarə, həm də şəxs əvəzliyi) forması var (295, 127). Salar dilində *vu* əvəzliyi hallanarkən qədim *an* fonovariantı bərpa olunur. A.P.Potseluyevskinin fikrincə, *b-en*, *m-en*, *s-en* əvəzlilərləndəki *in* // *en* komponenti qədim işarə əvəzliyinin relikti kimi qalmışdır (261, 14). İran dillərində *en* // *in* // *in* “bu” işarə əvəzliyi var (ЭСИЯ, I, 122). Həmin əvəzlik kökü ilə qədim türk dillərindəki **an* “o” işarə əvəzliyi arasında, çox güman ki, etimoloji əlaqə mövcuddur.

“Kutadqu bilik”də də *an* əvəzliyi *bu* mənasındadır: *Kayu türlüğ er me sözün sözlese anı ukxa bilse yana kizlese* (KB, I, 277): “O, hər cür insanın sözünü dinləməli, ancaq bunu üzə vurmamalıdır” (KB, II, 277). Müasir qazax dilində *anav*, xalac türkcəsində *in* // *in* “bu” işarə əvəzliyi anlamındadır (224, 21). Orta əsrlər türkmən yazılı mənbələ-

rində *an* “o” (işarə) əvəzliyi işlənmişdir (244, 59). Qarşılaşdırıq: ass. *anmu* “bu” (AD, I, 125), *annu* “bu, o” (işarə əvəzliyi) (AD, I, 176), etr. *an* “o” (5, 173), ər. *an* “o” (işarə əvəzliyi), qəd.isl. *hann* “o” (işarə əvəzliyi) (286, 239), mon. *ene* “bu, o” (MTS, I, 504).

Rus etimoloqları slavyan dillərindəki *он* əvəzliyi ilə qədim alman dilindəki *ēnep* “bu”, qədim hind dilindəki *ana* “bu” işarə əvəzliliklərinin homogen olduğunu və onun öncə işarə əvəzliyi kimi işləndiyini qeyd edirlər (314, 309). B.İ.Tatarintsev tuva dilindəki *anaar* “ora”, *anaa* “ora, orada” sözlərinin mənşəyini **an* “o” işarə əvəzliyi ilə əlaqələndirir (ЭСТув.Я, I, 133, 117). Bu ehtimal kifayət qədər inandırıcıdır. Həmçinin tuva dilində *anda* “orada” sözündə **an* “o” əvəzlik kökü daşlaşmışdır (ЭСТув.Я, I, 115). Azərbaycan dialektlərindəki *anarı* “o tərəf, o yan” (ADDL, 24), urum dilindəki *anda* “ora” (УС, 28) sözlərində də **an* işarə əvəzliyi qorunmuşdur. Müasir qaraçay-balkar dilində *anq* sözü “sağ tərəf”, qazax dilində *anau* “o tərəf” (КРС, 16), qırğız dilində *anday* “belə” (Кир.РС, 36) mənələrindədir. Güman ki, bu sözlərin də mənşəyi **an* kökü ilə bağlıdır.

Yazılı mənbələr sübut edir ki, **an* işarə əvəzliyi türk dillərinin ən qədim dövrünə aiddir. Müqayisə edək: çuv. *ene* “o”, xal. *in* // *in* “bu” (224, 21), şum. *in* “o” (SL, 6), *ene* “o” (SL, 85), urar. *ini* “bu” (240, 136), qəd.hind.-Avr. *an* “ora, o tərəfə” (PIEED, 134), İran. *ana* // *ane* // *un* “o” (ЭСИЯ, I, 156), yap. *ano* “o” işarə əvəzliyi (БРПС, 22). Fikrimizcə, bu əvəzlik kökləri arasında genetik əlaqə var.

İstər dünya dilçiliyində, istərsə də türkologiyada bəzi əvəzlik köklərinin müstəqil mənalı adlardan yaranması haqqında fikirlər və sübutlar mövcuddur. Bu baxımdan, qədim tarixə malik **an* “canlı, insan, heyvan” morfemi ilə

**an* “o” əvəzlik kökünün etimoloji əlaqəsinin olması heç də təsadüfi görünməməlidir.

**An* “o” işarə əvəzliyinə həm türk daş abidələrində, həm də türk bədii nümunələrində rast gəlmək mümkündür. Məsələn, türkmən klassik ədəbiyyatına aid mənbələrdə bu əvəzlik işlənmişdir: *Bil ki, alımlar eziz övladıdır an xezretin* (TKES, 26). Həmin fakt da sübut edir ki, *an* // *un* əvəzliləri müxtəlif sistemli dillərdə homogenidir.

Türk dillərində *bu* işarə əvəzliyinin müxtəlif fonovariantları var: çuv. *ko* // *ku* // *kāv* (Фед., I, 300), qaz. *bul*, tuv. *bo*, şor. *po*, tof. *bo*, qırğ. *bo* // *bu*, yak. *bu*, xak. *pu*, s.uyğ. *po* // *pu*, sal. *po*, q.qalp. *bul*, qum. *bil* (159, 98), qıp. *kun* (CC, 265). Müqayisə edək: kart. *mu* (səciyyəvi *b~m*) “bu”, mon. *kū* “bu”, xet. *kū* // *kū* “bu” (EDHIL, 425), alb. *ku* “bu” (Alb.ED, 208). Ç.Qaraşarlıının etr. *ka* “bu” işarə əvəzliyi ilə çuv. *ku* (“bu”), uyğ. *kol* // *ğol* (“o”), qum. *gol* (“o”) əvəzliliklərinin eyni kökdən olması haqqındakı fikri (47,110) ilə razılaşıırıq.

Bəzi türk dillərində işlənən *ka* // *ku* “bu” əvəzliyi koreya dilindəki *ki* “bu, o” (263, 73, 205) əvəzliyi ilə də paralellik təşkil edir. Laringal nəzəriyyəyə əsaslanaraq, *bu* // *ku* // *ko* paralelləri arasında **ku* işarə əvəzliyi daha qədimdir. S.Xattori çuv. *ku* “bu”, qəd.yap. *kō* “bu”, kor. *ki* “bu” əvəzlilikləri arasında əlaqə olduğunu təsdiq edir. N.Aşmarin türk. *bu*, Alt. *pu*, çuv. *ku* əvəzliliklərindəki *b* // *p* // *k* refleksini qədim dialekt fərqi kimi şərh edir (Фед., I, 301). Deməli, N.Aşmarin *bu* əvəzliyi ilə *ku* əvəzliyinin homogen olması fikrini qəbul etmişdir. Müxtəlif dillərdə *k* anlautlu kök sözlərin, o cümlədən əvəzliliklərin işlənməsi sübut edir ki, laringal (qırtlaq) *k* samiti ilk kök sözlərin təşəkkülündə mühüm rol oynamış ən qədim səslərdən biridir.

Çuvaş dilindəki fakt (yəni *ku* “bu”) *bu* əvəzliyinin formasının **ku* olduğunu bir daha sübut edir. Universal mahiyyətli larinqal nəzəriyyəyə görə, $k > b$ keçidi tamamilə qanunauyğun morfonoloji hadisədir. Yəni həmin spontan səs keçidi ilə *bu* // *ku* əvəzlik kökündə fonoloji diferensiallaşma baş vermişdir. V.V.İvanov qeyd edir ki, xett mətnlərində işlənən *kāš* əvəzliyi “bu” mənasını ifadə etmişdir (173, II, 688 - 699). Çuvaş dilində olduğu kimi, sarı uyğur dilində də *bu* əvəzliyinin *ko* formasında olması maraqlıdır, çünki həmin dillər ən əski türk dillərinə aid edilir. F.Cəlilov sarı uyğur dilindəki *ko* kökünü daha qədim hesab edir (16, 154). Müasir sarı uyğur və çuvaş dillərindəki *bu* əvəzliyinin *k* anlantu qədim dil reliktidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *şol* işarə əvəzliyi funksiyasında işlənmişdir: *Şol qoyunları dəxi götürsək* (KDQİL, 201). Qumuq dilində *bil-oşo* “bu”, *şo* // *şu* “o – işarə əvəzliyi” (159, 98), qırğız dilində isə *uşul* // *uşu* “bu” mənasındadır. Qırğız dilində *oşol* işarə əvəzliyi də var. E.V.Sevortyan bu sözün *oş+o(l)* hissələrindən ibarət olduğunu yazır. A.P.Potseluyevski *şun* // *şul* əvəzliliklərinin *sen* əvəzliyi ilə əlaqəsi olduğunu göstərir (261, 23).

Türk dillərindəki *bu*, *şu*, *uş*, *şol* işarə əvəzliliklərinin mənşəyi eynidir. Həmin əvəzliliklər tarixən müxtəlif dillərdə *şu-şo-oş-os-so-us-is* metatezasına məruz qalmışdır. Müqayisə edək: Sint.uyğ. *şu* “o” (220, 176), lat. *is* “bu”, est. *see* “bu”, udm. *so* “o” (işarə əvəzliyi) (210, 96 - 97), akk. *šu* // *ši* “bu” (GOA, 246). Orxon-Yenisey abidələrində işlənən *uš* “bu” (ПДП, 439) işarə anlamındakı sözün müasir türk dillərindəki *şu* əvəzliyi ilə əlaqəsi danılmazdır. *Şu* işarə əvəzliyi isə **se* // **si* əvəzliyi ilə homogendir. Həmin fakt sübut edir ki, qədim dövrdən əvəzlik köklərində metateza yolu ilə müxtəlif əvəzliliklər formalaşmışdır.

Müasir türk dilində *bu* və *şu*, qumuq dilində *bıl* və *oşo* “bu” (159, 98) əvəzlilərinin paralel işlənməsi onların mənşəyinin eyni olduğunu göstərir. Dünya dillərindəki paralel faktlar türkologiyada müdafiə olunan bir fikri təsdiq edir ki, əvəzlilər, əsasən, *CV (samit+sait)* quruluşlu kök morfolardan törəmişdir. A.P.Potseluyevski *bu* və *şu* əvəzlilərinin mənşəyində *un* kökünün durduğunu iddia etmişdir (261, 6). Əski uyğur dilində *bu* əvəzliyi *bo* formasında işlənməmişdir (EUTS, 45). K.Seydakmatov qırğız dilindəki *oşol* işarə əvəzliyinin *o+şo+l* tərkiblərinə ayırır (KTKES, 194).

G.J.Ramstedtin fərziyyəsinə görə, *şu* əvəzliyi *bu* kökündən yaranmışdır. Başqa araşdırmaçıların fikrincə, *şu* əvəzliyi *şol* əvəzliyindən transformasiya yolu ilə formalaşmışdır: *şol > şo > şu*. K.Qrönberqin fikrincə, *şu* əvəzliyi *oş // iş* işarə bildirən sözdən törəmişdir (147, 231-234).

Türkmən dilində qədim *şol* “o” işarə əvəzliyi mühafizə olunmuşdur. Digər türk dillərinin dialekt və şivələrində də həmin əvəzlik qorunmuşdur. Məsələn: Uyğur dilinin Sintszyan şivəsində *şol* “bu, o” əvəzliyi işlənir (220, 176). Müqayisə edək: çin. *sı* “bu” (БКРС, 426), kom. *sı* “o, bu” (КЭСКЯ, 267), bel. *eş* “bu” (ЭСИЯ, I, 128), erm. *sa* “bunun” (305, 281), qot. *is* “o, bu”, lat. *iste* “bu” (ССМСИЯ, 264). Türk dillərində əsas deysis göstəricisi olan *o // an // ol // bu // şu // ku* işarə əvəzlilərinin tarixən işlənmə səviyyələri də çox fərqlidir.

Müasir türk dillərində *t* anlautlu işarə əvəzliləri və işarə funksiyalı hissəciklər və ədatlar var: qum. *teqe* “bu” (159, 98), tat.dial.: *teqe // tee* (229, 125), qaz. *tüney* “o”, oyr. *tu* “o”, qaq. *ta // te* işarə hissəciyi “bax bu”, tat.dial. *tə* “işarə bildirən hissəcik” (229, 238). F.Cəlilov yazır ki, türk dillərinin qədim dövründə **se //*

**te* formalı işarə əvəzliyi olmuşdur və onun izi bir çox dillərdə qalmışdır (16, 159). Fin-uqor dillərində də *ta* // *tə* “bu” mənasındadır (229, 239). Uyğur dilində *tana* “odur, budur, odur ha” işarə hissəciklərindəki *t* anlautu rus və fars dilində olan *мы, to* “sən” əvəzliyi ilə homogenliyin sübutudur.

V.L.Kotviç, nədənsə, müxtəlif türk dialektlərində işlənən *tu, tigi* // *tu* “bu” işarə əvəzliyinin mənşəyini qeyri-türk dillərinin təsiri ilə izah edir (196, 140). Halbuki türk dillərində bu işarə əvəzlilikləri qədim dil faktının, yəni kök işarə əvəzliyinin relikti kimi izah olunmalıdır, çünki müxtəlif çağdaş türk dillərində və dialektlərində *tu* // *ti* // *te* köklü işarə funksiyalı hissəciklər, ədatlar işlənməkdədir.

Türk dillərində işlənən *ta* // *tu* // *to* işarə bildirən hissəciklər, ədatlar və əvəzliliklər digər dillərlə qohumluğun reliktini əks etdirir. Müqayisə edək: mari. *tu* “o”, mord. *to* “o”, kom.-perm. *ta* “bu”, udm. *tu*, fin. *tuo*, mord. *to*, mac. *to* “o” işarə əvəzliyi (КЭСКЯ, 276, 278, 279), mon. *ter* “o” işarə əvəzliyi (MTS, I, 1241), rus. *mom, me*, qəd.slav. **e to* // **e ta* “bu”, bel. *qeta* “bu”, qəd.hind. *etat* “bu”. O.N.Trubaçev slavyan dillərindəki *eto* “bu” əvəzliyinin *e+ta* hissələrindən ibarət olduğunu göstərir (ЭССЯ, VI, 8).

Qırğız dilində *tiqil* işarə əvəzliyi var. K.Seydakmatov *se(n), si(z), si(ler)* əvəzlilikləri ilə *tiqi* (<*ti+qi*) və *şul* // *şol* işarə əvəzliliklərinin etimoloji cəhətdən yaxın olduğunu göstərir (KTKES, 194). Qədim dillərdə də həmin işarə əvəzliyi mövcud olmuşdur: tox. *tu* “bu” (DT, 299), qəd.Mis. *ta* “bu” (EHie.D, 815), qəd.çin. *ta* “o” işarə əvəzliyi (EDOC, 488), qəd.perm. *ta* “bu” (206, 109). Vaxtilə tatar dialektlərində indi arxaikləşmiş *tu* (“budur, odur”) işarə əvəzliyi işlənmişdir (47, 78).

Nostratik mənşəli əvəzlilərə sual əvəzliləri də daxildir. Sual əvəzlilərinin dildə işlənmə tarixi çox qədimdir. Dilçilikdə şəxs əvəzliləri kimi, sual əvəzlilərinin də işarə əvəzlilərindən yaranması haqqında fikirlər mövcuddur. K.Y.Maytinskaya yazır ki, işarə və sual əvəzlilərinin eyniköklü olması məsələsi mübahisəlidir (208, 97). Əvəzlilərin digər növlərinin məhz şəxs və işarə əvəzlilərindən, bir qisminin isə isim köklərindən törədiyini türk dillərinin faktları isbatlayır. F.Q.İshakovun türk dillərində *nimə // nəmə* “nə” əvəzliyinin *nə* və *mə // me // ma < men* əvəzlilərindən yaranması haqqındakı fikri də sual əvəzlilərinin bir çoxunun şəxs əvəzliləri ilə bağlı olduğunu təsdiq edir (180, 161).

Altay dillərində işlənən sual əvəzliləri ilə digər qohum olmayan dillərdəki sual əvəzliləri arasında kifayət qədər fonetik və semantik analogiyalar var. Sual əvəzlilərinin işarə və şəxs əvəzlilərindən törəməsi fikrini dünya dillərində paralel faktların mövcudluğu isbat edir: qəd.yəh. *mi* “kim”, aram. *mən* “kim” (165, 399), Alt.dial.*mi* “nə” (121, 232), kartv. *maj* “nə”, gür.dial. *min* “kim”, kuş. *mi* “kim” (OCHЯ, II, 66, 67, 135), akk. *man // manum* “kim” (GOA, 178), mac. *mi* “nə”, şum. *mi* “nə” (EDH, 37), qəd.kor. **mö*, **mi* “nə” (263, 38), kartv. **min* “kim”, meq. *min* “kim”, çan. *min* “kim” (ЭСКЯ, 135). Q.A.Klimov kartvel dillərindəki *min* “kim” əvəzliyinin arxetipini **mi* biçimində bərpa edir (ЭСКЯ, 135). Həmin əvəzlik kökü qədim türk dilində **mi* (“nə”), müasir çuvaş dilində *mən* variantlarındadır (OCHЯ, II, 153). M.Rulen türk dillərindəki bu əvəzliyi ərəb. *mən* “kim”, kor. *muat* “nə” əvəzliləri ilə müqayisə edərək onların eyniköklü olması qənaətinə gəlir (269, 12-13). V.M.İlliç-Svitic nostratik mənşəli *mi* “nə” əvəzliyi ilə türk dillərindəki *-mi*⁴ sual əda-

tının homogen olduğunu göstərir (ОЧЯ, II, 153). Sual əvəzliləri ilə şəxs əvəzlilərinin etimoloji bağlılığı var. Sual əvəzliləri ilə şəxs əvəzliləri arasında semantik və morfonoloji əlaqə olduğunu *ma // mi* əvəzliyinin bəzi dillərdə “kim” anlamında işlənməsi bir daha sübut edir.

Bir çox dillərdə *se // sı // şı* kökü sual funksiyasında çıxış edir: alb. *se* “nə” (Alb.ED, 394), gür. *sa*, meq. *so*, çan. *so* “harada, haraya” (ЭСКЯ, 161), av. *şi* “kim”, ud. *şu* “kim” (ЭСАЯ, II, 104). Bu əvəzlilər ilə türk dillərindəki **şu // *se* əvəzliyi paralellik təşkil edir. Həmin analogi faktlar da sual və işarə əvəzlilərinin homogenliyini göstərir və bir sıra dillərdə şəxs və işarə əvəzliləri funksiyasında çıxış edən *sa // si // şu* kökünün bəzi dillərdə sual funksiyasında işlənərək semantik diferensiallaşmaya məruz qaldığını isbat edir.

G.J.Ramstedt monqol dilindəki *qa // ke* və ya *qan // ken* “kim” sual əvəzliyini latın dilindəki *quid // quod* “nə” əvəzliyi ilə müqayisə edir (264, 17). Deməli, dünya dillərində şəxs və işarə əvəzliləri ilə yanaşı, sual əvəzlilərinin həm fonetikasında, həm də semantikasında uyğunluqlar var və bu faktlar heç də təsadüfi deyil. *Kim* əvəzliyi türk dillərində fərqli fonovariantlardadır: başq. *kem*, s.uyğ. *kem* (219, 66), xak. *kem*, tat. *kem*, qaz., türkm. *kim*, tof. *kum* (CTP, 48), çuv. *kam*, tuv. *kum*, ş.yuq. *ken*, türk. *kim*, Azərb. *kim*, şor. *kem*, sal. *kem*, tel. *kem* (Тел.РС, 40), qum. *kem* (159, 100). Türkoloqların əksəriyyətinin fikrinə görə, *ki* komponenti ilkin hissədir. Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq. Həmin **ki* kök morfeminin “insan” semantikasına ilə bağlılığına şübhə etmirik. Fikrimizə dəstək olaraq, Q.Kazımovun belə bir ehtimalın doğru olduğunu qeyd etməsini göstərə bilərik. Alim yazır ki, *kim* sual əvəzliyi nostratik sözlərdəndir – *kis*, *kisi*, *kişi* “adam” sözləri ilə bağlıdır. Rus dilindəki *kto*, ingilis dilindəki *who*,

orta fars dilindəki *ke*, fransız dilindəki *que* sual əvəzliyi də mənşəcə birdir (44, 20).

V.Şottun ehtimalına görə, *kem* əvəzliyi monqol mənşəli *kümün* “adam” sözündən yaranmışdır (103, 159). V.Şottun fikri bizim bir çox canlı adlarının **ka* protomorfemindən yaranması haqqındakı fərziyyəmizlə üst-üstə düşür. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, bir çox əvəzlilərin müstəqil adlardan yaranması fikri dilçilikdə dəfələrlə söylənilmişdir. Məsələn, K.V.Babayev yapon dilindəki *kimi* “sən” əvəzliyinin “cənab” mənasında olan sözdən, Afrika dillərindən olan zand dilindəki *ko* “o” şəxs əvəzliyinin isə *ko* “kişi” sözündən yarandığını göstərir (115, 122). Əslində, həmin əvəzlilərin mənşəyi eynidir, onlar ayrı-ayrı sözlərdən yaranmayıb. Bizim fikrimizcə, türk dillərindəki *kam* // *kum* // *kim* // *kem* “kim” əvəzliyinin mənşəyi proto **ka* “canlı, insan” kökü ilə bağlıdır, çünki *kim* əvəzliyi birbaşa insan semantikasını ifadə edir.

Q.Kazımov (44, 20), Ə.Tanrıverdi (86, 267), F.Cəlilov (16, 160) *kim* əvəzliyinin kökünü **ki* morfemi ilə əlaqələndirirlər. Biz də həmin fərziyyəni müdafiə edirik, çünki qədim əvəzlik köklərinin bir çoxunun mənşəyi məhz **ki* morfemi ilə bağlıdır. M.Rəsənen *kim* əvəzliyinin qədim sual əvəzliyi **ka* ilə *-m* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərmişdir (37, 113).

Orxon abidələrində *kim* əvəzliyi *kām* variantında işlənmişdir (341, 143). Müqayisə edək: fran. *qui* “kim” (FAL, 335), benq. *ke* “kim” (169, 155), lat. *quis* “kim” (JPC, 847), mon. *ken* “kim” (MTS, I, 723), rus. *кѣм* “kim tərəfindən”, kom. *kin* “kim” (210, 257; КЭСКЯ, 124), hind. *kaun* “kim” (158, 17), udm. *kod* “kim”, mok. *ki*, erzy. *ki* “kim”, fin. *ku* “kim” (158, 34-155), tox. *kus* “kim” (235, 68), protohind.-Avr. *kes* “kim” (EDPC, 174), qəd.hind. *kas* “kim”

(ЭЦРус.Я, 204), soğ. *ku* “kim” (SD, 33), Ural. **kin* “kim” (HDY, 211), alb. *kush* “kim” (Alb.ED, 486), yaz.mon. *ken* “kim”, qəd.mon. *k`ed* “kim” (КП, 152), xamn. *kin* “kim”, mac. *ki* “kim”, sansk. *ka* “kim” (CPC, 144), qəd.hind.-ar. *ka* “kim” (EWA, 293), xett. *kui* // *kuer* “kim” (EDHIL, 488). Həmin əvəzlilər türk dillərindəki *kim* əvəzliyinin kökü olan **ki* morfemi ilə eyni mənşəyə malikdir. Bu tipli əvəzlik köklərinin müstəqil mənalı sözlərdən yaranmasını qədim sanskrit dilində *ka* morfeminin “bədən, ruh, günəş, su” (CPC, 144) anlamı ifadə etməsi sübut edir. Protodilin ilkin mərhələsində eyni əvəzlik kökünün həm işarə, həm sual, həm də şəxs anlamını ifadə etməsini müxtəlif dillərdəki analogi faktlar isbatlayır.

V.M.İlliç-Svitçın Altay dillərinin nostratik dövrü üçün bərpa etdiyi söz kökləri arasında *k`e* “kim”, *k`a* “hansı”, *qanu* “hansı” əvəzliləri var (ОСНЯ, I, 258). V.M.İlliç-Svitçın Altay dillərində işlənən *kəm* // *kim* // *ken* “kim” əvəzliyinin arxetipini nostratik dövr üçün *k`e* formasında rekonstruksiya edir (ОСНЯ, II, 151). A.B.Dolqopolski Ural. **ku* “kim”, çuk. *k`e* “kim”, türk.dil. *kim*, kuş. *kuma* “kim” əvəzlilərinin mənşəyinin bir olduğunu göstərir (163, 59). Fin dilində işlənən *ken*, mordov dilində işlənən *ki* “kim” (EDUL, 44) əvəzlik kökləri ilə türk dillərindəki *kim* əvəzliyinin eyni-köklü olmasına heç bir şübhəmiz yoxdur, çünki *n~m* tipli sonor əvəzlənməsi Altay dillərində çox müşahidə edilir. *Kim* əvəzliyinin **ki* kök morfemindən yaranmasını xalac türkcəsindəki analogi fakt da təsdiqləyir. Belə ki, xalac türkcəsində *ki* “kim” mənasındadır (224, 21). Yəni xalac türkcəsində *kim* əvəzliyinin kökü qorunmuşdur.

Vaxtilə Azərbaycan dilində *öz* əvəzliyinin yerinə *kəndü* // *kendü* əvəzliyi işlənmişdir. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *kendi* əvəzliyinin arxetipi **ken* kimi

bərpa edilir (ЭСТЯ, V, 36). Müasir türk və qaqauz dillərində işlənən *kendi* “özüm” qayıdış əvəzliyinin kökü olan **ken*-lə *kim* sual əvəzliyinin kökü olan **ki* (*ki-ke*) homogenidir. Həm türk dillərində, həm də digər dillərdə məhz qayıdış əvəzliyinin ifadəsi zamanı isimlərdən istifadə olunur. Nəzərə alaq ki, *kim* əvəzliyinin ilkin semantikasi “insan” anlayışı ilə bağlıdır (44, 20). Türk və qeyri-türk dillərində *ka* // *ki* // *ku* anlautlu və insan semantikalı kök sözlər mövcuddur. Məsələn, qəd.türk. *kün* “adam, xalq”, mon. *kün* // *kümüin* “insan”, çeç. *kend* “adam”. Deməli, türk dillərində *kendi* və *kim* əvəzlilərinin mənşəyi eynidir.

Dağıstan dillərinin faktlarını müqayisə edən S.M.Xaydakov haqlı olaraq *kim* sual əvəzliyinin şəxs əvəzlilikləri ilə semantik əlaqəsinin olduğunu göstərir (СССДЯ, 152). Q.A.Klimov kartvel dillərində bu əvəzliyin arxetipini **ki* (“kim”) biçimində bərpa edir (ЭСКЯ, 17). Rus dilindəki *кмо* “kim” əvəzliyini etimoloqlar *кб-мо* formasında iki tərkib hissəsinə ayırırlar (ЭСРyc.Я, 204).

Müasir Azərbaycan dilində *h* samiti ilə başlayan əvəzliliklərin əksəriyyəti qədim dövrdə anlautda *k* // *q* samitləri ilə işlənmişdir: *hamı* - *qamu*, *harada* - *qanda*, *haçan-kaçan*, *hansı-qansı* və s. Yəni əvəzlik köklərində *k* // *q* anlautu *h* anlautundan öncə yaranmışdır. Bəzi müasir türk dillərində sual əvəzliliklərindəki ilkin *k* anlautu qorunmuşdur: Alt. *kaçan* “haçan” (ATS, 93), qum. *kayda* “harada” (159, 81), tof. *qayda* “harada”, *qaysı* “hansı” (265, 217). A.fon Qaben qədim türk qaynaqlarında işlənən **kan*, *kanta*, *kandin*, *kança* tipli sual əvəzliliklərinin **ka* kökündən yarandığını bildirir (93, 151). F.Cəlilov qeyd edir ki, Azərbaycan dilindəki *hamı* əvəzliyi *qa-mu* tərkibinə ayrılır və buradakı *qa*- hissəsi *hamı* qeyri-müəyyən və *haçan*, *hansı* sual əvəzliliklərinin kökündə

dayanır (16, 160). V.Aslanov da *hara, hanı, hansı, haçan* əvəzliliklərinin qədim *kay // qay // qa* “nə, hansı” əvəzliyindən yarandığını göstərmişdir (7, 54).

Dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərdə bir çox sual əvəzliliklərindəki analogi faktların səbəbi hələ araşdırılmamışdır. Müqayisə edək: fars. *ku* “harada, hara” (ƏFSL, 292), lat. *qui* “hansı” (EDL, 507), “Avesta”da *ka // kay* “hansı”, *kat* “nə vaxt” (84, 279, 298), türk. *kaç* “neçə”, rus. *kak* “necə”, qəd.hind. *ku* “harada”, tuv. *qaş* “neçə” (318, 49), qəd.slav. **kadu* “harada”, *kakъ*, bol.dial *ka* “necə” (ЭССЯ, IX, 111, 119) və s. Şübhəsiz ki, bütün bu əvəzliliklərin mənşəyi **ka* kök morfemi ilə bağlıdır. Həmin əvəzliliklər arasındakı etimoloji əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi üçün yeni-yeni tədqiqatlar tələb olunur.

Bir çox qədim dil faktları sual əvəzliliklərinin işarə və şəxs əvəzliliklərindən yaranmasını sübut edir. Belə faktlardan biri sarı uyğur dilində *ka* əvəzliyinin “hansı”, *kan* əvəzliyinin isə “harada” mənasında işlənməsidir. V.İ.Sintsius göstərir ki, *ka* “hansı, nə” əvəzliyi ümumaltay mənşəlidir. Onun fikrincə, tunqus-mancur dillərində **xa- < *ka*, monqol dillərində *xa*, türk dillərində *ka* “hansı” əvəzlilikləri ümumaltay mənşəli **ka* kök əvəzliyinin refleksləri nəticəsində yaranmışdır (310, 235). E.R.Tenişev *ka // ke* kökünün praltay sual əvəzliliklərinin etimoloji əsasında dayandığını və onun reflekslərinin müasir Altay dillərində müşahidə olunduğunu göstərir: türk.d. *qa-* (*qana / qanu / qayu* “harada”) / *ke-* (*kam, kim*), mon. *qa-* (*qagaru* “hara”, *qamiya* “harada”), tunq. *xa-* (*hadu* “neçə”), kor. *ka-* (sual ədatı) (323, 13).

Qədim türk dilində **ka* “hansı” sual əvəzliyi işlənmişdir (331, 191). **Ka* kök morfemi türk dillərinə aid yazılı qaynaqlarda qorunmuşdur. Məsələn, “Şəcəreyi-tərakimə”də *ka* əvəzliyi “hansı” anlamındadır: *Munqa ka at koyarsız* “Siz

ona hansı adı verirsiniz?” (189, 137). Türk dilləri ilə yanaşı, digər dillərdə də mövcud olan **ko // *ku // *ka* əvəzliyinin analoji derivatları etimoloji cəhətdən işarə, sual və şəxs əvəzlilikləri arasındakı bağlılığı sübut edir.

Əski türk yazılı qaynaqlarında *kim* əvəzliyinin “hansı” mənasında işlənməsi də isbat edir ki, qədim əvəzlik kökləri çoxfunksiyalı olmuşdur. Faktlara nəzər salaq: tof. *kae* “hansı”, *kaş* “nə qədər” (CTP, 41, 46), fars. *kuy* “hansı”, “hara”, fran. *que (qu)* “nə” (FAL, 333), bol. *kamo* “hara” (Бол.РС, 308), ud. *q̄baa* “nə” (UAL, 226), lak. *q̄bani* “nə” (СССДЯ, 152). Fərqli dillərdə işlənən bu əvəzliliklər arasında genetik əlaqə mövcuddur. Q.Kazımov sanskrit dilindəki *ka* “nə” əvəzliyi ilə Azərbaycan dilindəki *nə* əvəzliyini *k>n* keçidinə əsasən eyniköklü hesab edir (40, 343).

Z.R.Sadıkova tatar dilinin Orenburq şivələrində işlənən bir sıra qeyri-müəyyən əvəzliliklərin qədim *kan // kay* kökündən törədiyini ehtimal edir (271, 58-59). Azərbaycan dilindəki *hanı* əvəzliyinin qədim formasının *kanı // qanı* olması faktı təsdiqləyir ki, bu sual əvəzliyi də **ka* morfe mindən təşəkkül tapmışdır. Həmin əvəzlik qədim yazılı qaynaqlarda *k* anlautu ilə işlənmişdir:

Kanı alim, kanı amil, yaranlar,

Xudadın sözləsə, siz can can berinqlər (ƏY, 89).

Azərbaycan dilindəki *q* anlautu sonradan cingiltiləşmə və ya *k // q* refleksinin təsiri ilə yaranmışdır. Ural dillərinə aid iyor dilində *ku* “nə vaxt” əvəzlik kökü mövcuddur (321, 71). Analoji sual əvəzliliklərinə nəzər salaq: başq. *kay* “hansı” (160, 164), qəd.perm. *koyd* “necə”, perm. *kod*, udm. *kad* “necə” (321, 61), tox. *kus* “hansı” (141, I, 86), sansk. *ka* “nə”, “hansı” (CPC, 144), qəd.perm. *kö* “necə” (210, 133), ərəb. *kem* “neçə, nə qədər” (ƏFSL, 282).

N.K.Dmitriyev başqırd dilindəki *kasan* “haçan”, qu-muq dilindəki *kaysı* “hansı” əvəzliliklərinin *kay* morfemin-dən yarandığını göstərir (160, 103-104; 159, 81). “Kutadqu bilik”də *kayu* əvəzliyi “hansı” mənasındadır: *Kayu begde bolsa bu arkuk kılınç işi barça tetrü sevinçi sakınç* (KB, I, 216): “Hansı bəy pis xasiyyətə sahib olsa, hər işi tərş gedər, sevinc görməz, daima kədər içində yaşar” (KB, II, 50). Ə.Yəsəvinin XII əsrə aid divanında *kayu* // *kaysı* əvəzliyi “hansı” mənasında işlənmişdir:

*Mini hikmətlərim bir piri-kamil,
Kayu bəndə bolsa, Xudağa mayil* (ƏY, 89).

Tatar dilinin Orenburq şivələrində işlənən *kalay* “necə” əvəzliyi *l~y* əvəzlənməsinə görə *kay* əvəzliyindən yaranıb. Həmçinin həmin şivələrdə *karı* “hara” əvəzliyi var (271, 58). Müqayisə edək: qəd.türk. *kanda* “harada”, tel. *kani* “hara” (Тел.РС, 35), Alt. *kança* “nə qədər” (ATS, 96), lob. *kai* “hansı” (218, 123), rus. *kyda* “hara”, qaz., noq., q.qalp. *kalay* “necə”, tat.dial. *kare* “hara” (TTDS, 231), Alt. *kajı* “hansı” (ATS, 93), *kay* “hansı” (ATS, 101), Alt.dial. *kana* “hara” (121, 218), lob. *käne* “harada” (218, 127), soğ. *ku* “hansı” (SD, 33), fin. *kun* “nə vaxt” (321, 164), şum. *ki* “haraya, harada” (SL, 12), alb. *ku* “haraya” (Alb.ED, 200), bolq.dial. *kam* “harada”, serb., xorv. *kadi* “harada” (ЭССЯ, III, 136), xet. **kui* // **kua* // *kuiš* “hansı” (173, II, 688-699).

Monqol dilində *ka* sual elementi, yazılı (klassik) mon-qol dilində *qana* “harada”, tunqus dillərində *k* // *x* refleksi ilə *xoy* “hansı” (176, 342) əvəzlilikləri mövcuddur. Qədim hind-ari dillərində *ka* “harada” əvəzliyi işlənmişdir (EWA, 359). Müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırmaların arealını genişləndirdikcə müxtəlif sistemli dillərdə işlənən əvəzlik köklərində qohumluq, homogenlik daha çox nəzərə çarpır.

“Slavyan dillərinin etimoloji lüğəti”ndə həmin dillərdəki əksər sual əvəzlilərinin mənşəyi *ka* morfemi ilə izah edilir (ЭССЯ, II, 111). Hal-hazırda müxtəlif slavyan dialektlərində *ka* sual əvəzliyi işlənməkdədir (ЭССЯ, II, 118). Deməli, türk dillərində sual əvəzlilərinin bir qisminin **ka* kökündən yaranmağı təsadüfi deyil.

Paralel, analogi sözlər sübut edir ki, müxtəlif sistemli dillərdə “*nə, hansı, haçan, kim, hara, haraya, harada, necə, neçə*” anlamlı sual əvəzlilərinin kökündə nostratik mənşəli **ka* morfemi dayanır. Həmin *ka* sual əvəzliyi müasir sarı uyğur dilində mühafizə olunmuşdur: s.uyğ. *ka* “hansı” (219, 48).

Tarixən morfonoloji inkişaf nəticəsində əvəzlik növlərinin bir-birinə keçidi baş vermişdir. Qohum olmayan dillərin kök əvəzlilərdəki oxşarlıqlar dil əlaqələrinin nəticəsi ilə izah edilə bilməz, çünki türk dilləri ilə heç bir təması olmayan dillərdə də analogi faktlar kifayət qədərdir. Bu paralel dil faktları dünya dillərinin vahid bir protodildən yarandığını təsdiqləyir. Türk dillərindən tipoloji cəhətdən fərqli olan dillərdə müşahidə edilən əvəzlik köklərinin analogiyası ulu dilin bir olmasının sübutudur. Kök əvəzlilərin müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tipoloji istiqamətdə təhlili monogenez ideyasının reallığını isbat edir.

NƏTİCƏ

Dilçilikdə ənənəvi olaraq işlədilən qohum dillər məfhumu şərti termdir. Əslində, bu termin ilkin, kök dildən ayrıldıqdan sonra yaranan dil ailələrinin adını ifadə edir. Tipologiyasından asılı olmayaraq, bütün dillər qohumdur, bütün dillərin mənşəyi eynidir. Müasir dünya dilləri vahid bir dildən – ulu dildən törəmişdir. İlk ulu dildən yaranan protodillər min illər ərzində parçalanaraq indiki dil ailələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Nostratik mərhələ protodillərin hələ parçalanmadığı, ayrılmadığı bir mərhələdir. Müxtəlif sistemli dillərdə mühafizə olunan homogen sözlər dünya dillərinin monogeneziyini isbat edir.

Hər hansı bir dil ailəsinə aid olduğu ehtimal və yaxud iddia edilən qədim söz köklərinin dərin etimoloji təhlilini aparanda onların ulu dildən qaynaqlanan homogen köklər olduğu müəyyənləşir. Nostratik söz kökləri müxtəlif dillərdə fərqli morfonoloji, semantik dəyişmələrə məruz qalmış, bir dildə söz kökünün əvvəlində və yaxud da sonunda səs reduksiyası baş vermiş, digər bir dildə isə söz kökünün əvvəlində ya səsartımı baş vermiş və yaxud da söz sonunda kökə yeni səs qoşularaq ona yeni forma qazandırmışdır.

Türk dilləri Altay dillərinin qədim qolu kimi homogen söz köklərini ən çox mühafizə edən dillərdəndir. Bunun da əsas səbəbi türk dillərinin iltisacı quruluşudur.

Araşdırmada təqdim olunan və təhlilə cəlb edilən leksemələr dünya dillərindəki homogen sözlərin yalnız bir hissəsidir.

Dünya dillərində homogen söz kökləri ən çox isim, feil və əvəzlilərdə müşahidə edilir. Müasir türk dillərində quruluşca sadə hesab olunan bir çox isim, feil, əvəzlik kök-

lərinin nostratik aspektdən təhlili onların etimoloji cəhətdən düzəltmə olduğunu üzə çıxarır.

Çağdaş türk dillərində hətta ən saf nitq hissəsi hesab olunan feil köklərinin bir qismi dünya dillərində işlənən feillərlə eynimənşəlidir. Türk dillərində xalis türk mənşəli sayılan və yaxud iddia edilən bəzi təkhecalı feil köklərinin də mənşəyi nostratik dövrlə bağlıdır. Məsələn: *get-* // *git-*, *kəs-* // *qaz-*, *öl-*, *yan-* // *yak-* və s.

Dünya dillərində eyni yuvadan törəyən və müxtəlif allo-morflar şəklində yayılan söz kökləri mövcuddur. Bu söz köklərinin ortaq mənşəyə malik olmasını zəngin dil faktları və tipoloji müqayisələr nəticəsində müəyyənləşdirmək mümkündür.

Nostratik leksik laya, əsasən, şəxs, işarə, sual əvəzlilərinin, təkhecalı feillərin bir qismi, qohumluq terminləri, sakral anlayışları ifadə edən sözlər, bəzi heyvan adları aiddir.

Bəzi nostratik söz köklərində tarixən semantik şaxələnmə “canlı, nəfəs, bədən, ruh, heyvan, insan, tanrı” istiqamətlərində getmişdir. Araşdırmada geniş etimoloji izahı verilən **ka*, **an*, **bod* köklərində bu semantik proses müşahidə edilmişdir.

Nostratik söz kökləri *CV* (*samit+sait*), *V* (*sait*), *CVC* (*samit+sait+samit*), *VC* (*sait+samit*) formalarında olmuşdur. Nostratik araşdırmalarda bərpa edilən söz köklərinin ilkin quruluş modeli ən çox *CV* (*samit+sait*) şəklinə uyğun gəlir.

Dünya dillərində nostratik mənşəli kök sözlərin müxtəlif allomorflarının yaranmasında spontan səs keçidləri mühüm rol oynamışdır.

Kök əvəzlilərin müxtəlif növlərinin yaranması tarixi baxımdan sonrakı prosesdir. Dilin ilkin zamanlarında eyni əvəzlik kökləri polisintetik mahiyyətdə olmuş, şəxs, işarə və sual funksiyalarında çıxış etmişdir. Müxtəlif dillərdə eyni

əvəzlik kökünün fərqli semantikalarda işlənməsi bu fikri təsdiq edir. Araşdırmamız göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə *ba // bu // ma // mi, sa // si // şu, ka // ku, an // un // en, ta // tu // ti* kökləri həm şəxs, həm işarə, həm də sual əvəzlilikləri funksiyasını yerinə yetirmişdir və onların mənşəyi eynidir.

Əvəzliliklər hər bir dilin ən arxaik leksikasının izlərini yaşadır. Buna görə də əvəzlik köklərinin morfonoloji inkişafının öyrənilməsi qədim leksikanın tədqiqi kimi etimoloji araşdırmalarda yeni istiqamətlərin aşkar olunmasına yardım edir.

Əvəzliliklərin ən qədim sözlər qrupuna aid olmasının sübutu məhz əvəzlik köklərinin müxtəlif dillərdəki analogiyasıdır, çünki həm qohum dillərdə, həm də qohum olmayan dillərdəki ortaq kök morfemlər ilkin – protodilin ən qədim leksik qatıdır. Əvəzlik köklərinin bir-birinə interferensiyası, transformasiya olunması, semantikalarının dəyişməsi isə dünya dillərinin tarixi təkamülünün, diferensiallaşmasının nəticəsidir. Müxtəlif sistemli dillərdə müşahidə edilən homogen əvəzlik köklərindəki fonoloji və semantik fərqlərin yaranması dünya dillərinin fərdi inkişafı ilə bağlıdır.

Eyni fonoloji struktura malik sözlərin müxtəlif dillərdə fərqli semantika daşması protodillərin kök dildən parçalanması nəticəsində onların bir-birindən zaman və areal baxımından uzaqlaşması ilə bağlıdır.

Nostratik mənşəli söz köklərində spontan səs keçidlərinin şərhində universal larinqal nəzəriyyənin tətbiqi zəruridir. Məhz bu nəzəriyyəyə əsaslanmaqla **ku - bu - mu - su - yu* “su”, **ka - bi - sı - şı - tu* “mən, sən, o” keçidlərinin mahiyyətini izah etmək mümkündür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:*Azərbaycan dilində:*

1. Ağasıoğlu F. Prototürk dialektləri larinqal nəzəriyyə işığında // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: “Çıraq”, 2005, s.213-216.
2. Ağasıoğlu F. Al köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: “Çıraq”, 2005, s. 221-228.
3. Ağasıoğlu F. Ar köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: “Çıraq”, 2005, s. 229-232.
4. Ağasıoğlu F. Qu köklü sözlər // Azər xalqı. II nəşr. Bakı: “Çıraq”, 2005, s. 233-236.
5. Ağasıoğlu F. Etrusk-türk bağı. Bakı: “Qismət”, 2011, 180 s.
6. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: “Maarif”, 1988, 267 s.
7. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cilddə. II c. Bakı: “Elm”, 2003, 271 s.
8. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cilddə. III c. Bakı: “Elm”, 2012, 187 s.
9. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: “Elm”, 2009, 448 s.
10. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: “Nurlan”, 2003, 306 s.
11. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: “Oğuz eli”, 1988, 452 s.
12. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 656 s.
13. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, 203 s.

14. Cəfərsoylu İ. Türk, urartu, alban etnolingvistik uyğunluqları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008, 327 s.
15. Cəfərsoylu İ. Türk dillərində teonim və etnonimlər. Bakı: "Victori", 2010, 365 c.
16. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: "Maarif", 1988, 286 s.
17. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: "Elm", 1995, 224 s.
18. Əhmədov B.B. Leksika məsələləri. Bakı: "Maarif", 1990, 140 s.
19. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1994, 198 s.
20. Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, 88 s.
21. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, 318 s.
22. Ələsgərova T., Sadıqova C. Hüsaməddin Xoyi "Töhfeyi Hüsam". Bakı: "İrşad", 1996, 239 s.
23. Əlizadə F. Dilçilik palitrası (tarixi-lingvistik yanaşma) // M.Ə.Rəsulzadənin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: BDU, 2014, s. 319-325.
24. Əlizadə S.Q. Türk dillərində ilkin köklər və onların derivatları // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981, s. 47-50.
25. Əsgərov M. Dillərin leksik-qrammatik səviyyələrdə öyrənilməsinin lingvopsixoloji problemləri. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 308 s.
26. Əsgərov N. Azərbaycan hidronimləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2002, 147 s.

27. Hacıyev T. Türk dillərində sözlün morfoloji inkişafı // Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981, s.16-28.
28. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında // Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı: "Elm", 1983, s. 25-34.
29. Hacıyev T. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: "Öndər", 2004, 365 s.
30. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: "Elm", 2012, 476 s.
31. Haqverdiyev Ə.Ş. Araz // Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi tədqiqlər. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1987, s. 59- 62.
32. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı: "Müəllim", 2009, 242 s.
33. Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı: ADPU, 1998, 220 s.
34. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı. Filol.elm.dok....dis.avtoref. Bakı: 1999, 66 s.
35. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 350 s.
36. İnanç E. Zoomorfem arxetiplərinin müxtəlif sistemli dillərdə fonosemantik variantları // Tədqiqlər. Bakı: "Nurlan", 2009, №2, s. 6-12.
37. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: "Elm", 1986, 204 s.
38. Kazımov Q. Qurbani və poetikası. Bakı: API nəşri, 1996,198 s.
39. Kazımov Q. Qapalı dünyanın sirri və ya etnoteolinqvistik nəzəriyyə // Sənət düşüncələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitabxanası,1997, s. 304-332.

40. Kazımov Q. Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // Sənət düşüncələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1997, s. 333-347.
41. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: "Təhsil", 2003, 583 s.
42. Kazımov Q. Aşina və Azərbaycan // Dil, tarix, poeziya. Bakı: "Nurlan", 2005, s. 97-114.
43. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 398 s.
44. Kazımov Q. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 176 s.
45. Kazımov Q. Kök və şəkilçiyə ayrıla bilməyən ikihecalı sadə feillər // Filologiya məsələləri. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, №4, s. 3-39.
46. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 416 s.
47. Qaraşarlı Ç. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkiizmlər. Bakı: "Elm", 2005, 156 s.
48. Qaraşarlı Ç. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – türklər. Bakı: "Elm və təhsil", 2009, 280 s.
49. Qaraşarlı Ç. Troyalılar türk idilər. Bakı: "Elm və təhsil", 2013, 128 s.
50. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248 s.
51. Quliyev T. Müasir dilçilikdə monogenez məsələsi // Filologiya məsələləri. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, №9, s. 279-286.

52. Quliyeva K. “Su” leksemının variantları // Filologiya məsələləri. IV buraxılış. Bakı: “Mütərcim”, 1995, s.36 -38.
53. Məlikov İ. Qədim xett və Azərbaycan dil uyğunluqları // Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı: “Elm”, 1983, s.128-137.
54. Məlikov İ. Xatt-ümumtürk paralelləri // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: “Elm”, 1984, s.100 -105.
55. Məhərrəmli B. Türk dillərində *ır // ir // ar // ur* (“su”) morfeminin inkişafı // Türkologiya. Bakı: “Elm”, 2008, №3-4, s. 30-41.
56. Məhərrəmli B. Türk dillərində nostratik kök morfemlərin tarixi modifikasiyası // Türkologiya. Bakı: “Elm”, 2010, №1 (2), s. 33 - 43.
57. Məhərrəmli B. **ka* kök morfeminin “insan” semantikasi üzrə inkişafı // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: “Elm”, 2010, №2, s. 41- 49.
58. Məhərrəmli B. Türk dillərində nostratik kök əvəzlilərin mənşəyi // Türkologiya. Bakı: “Elm”, 2011, №3, s. 30-44.
59. Məhərrəmli B. Türk dillərində “heyvan” semantikalı **ka* kök morfeminin morfonologiyası // Türkologiya. Bakı: “Elm”, 2011, №1, s. 34-49.
60. Məhərrəmli B. Türk dillərində kök əvəzlilərin morfonologiyası // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2012, №3, s. 5-10.
61. Məhərrəmli B. Türk dillərində nostratik söz köklərinin inkişafı // M.Ə.Sabirin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş respublika elmi-nəzəri konfransı: Azərbaycan

- filologiyasının aktual problemləri. Materiallar. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2012, s. 355-362.
62. Məhərrəmli B. Türk və kartvel dillərində ortaq söz kökləri // Professor Valeh Hacılar xatirəsinə həsr olunmuş “Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası” mövzusunda beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. Tiflis-Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, s. 47-51.
 63. Məhərrəmli B. Türk dillərində əvəzlik kökləri // Terminologiya məsələləri. Bakı: “Elm”, 2012, №1, s. 70-77.
 64. Məhərrəmli B. Türk dillərində əvəzlik köklərində fonoloji və semantik transformasiyalar // Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, №2, s.55 - 63.
 65. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 400 s.
 66. Məhərrəmli B. *Ap kök morfeminin qeyri-türk dillərində izləri // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, №1, s. 267-271.
 67. Məhərrəmli B Türk dillərində *küyü* / *quyu* sözünün etimologiyası haqqında // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: “Mütərcim”, 2013, №1, s. 72-78.
 68. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı: “Elm”, 1983, s. 5-24.
 69. Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhecalılığa doğru inkişafı haqqında // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: “Elm”, 1984, s. 59- 66.
 70. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: API nəşriyyatı, 1987, 84 s.

71. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 375 s.
72. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: “Məarif”, 1986, 320 s.
73. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: “Yazıçı”, 1993, 395 s.
74. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. 2 cilddə. I c. Bakı: “Nurlan”, 2006, 648 s.
75. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. II c. Bakı, “Nurlan”, 2009, 464 s.
76. Rəhimov A. Bir daha Araz haqqında // Elm və həyat. Bakı: 1978, №3, s. 31-38.
77. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, 281 c.
78. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 320 s.
79. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin tarixi qrammatikası. Bakı: “Səda”, 2002, 340s.
80. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: “Yazıçı”, 1983, 326 s.
81. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: “Gənclik”, 1994, 231 s.
82. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2003, 408 s.
83. Şahbazova Z. Azərbaycan dilində əvəzliliklərin morfoloqiyası. I hissə. Bakı: “Ulu”, 2007, 172 s.
84. Şərifzadə B. Zərdüş, Avesta, Azərbaycan. Bakı: “Elm”, 1996, 223 s.
85. Tahirov İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: “Nurlan”, 2004, 136 s.

86. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 464 s.
87. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 384 s.
88. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası (səs keçidləri). I hissə. Gəncə: H.Zərdabi adına Gəncə Dövlət Universiteti, 1994, 79 s.
89. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 320 s.

Türk dilində:

90. Adamoviç M. Floransalı Filippo Agenti`nin Notlarına Göre 16. Yüzyıl Türkçesi. (Çeviren A.Merhan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 271 s.
91. Diker S. Türk Dili`nin Beş Bin Yılı. İstanbul: Töre, Yayın Grubu, 2000, 538 s.
92. Ercilasun A.B. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, 488 s.
93. Gabain Von A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 313 s.
94. Gedikli Y. Türkçede Işıqla, Işıldamakla, Işık Verici Nesne, Olgu ve Gök Cisimleriyle İlgili Yuvalar // Türkologiya. Bakı: “Elm”, 2011, №3, s. 52-65.
95. Hacıeminoğlu N. Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller. İstanbul: Cönk Yayınları, 1984, 228 s.
96. Kramer N.S. Sümer Mitolojisi. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999, 220 s.
97. Oğuz Destanı – Reşideddin Oğuznamesi. Tercüme ve Tahlili. İstanbul: Enderun Yayınları, 1972, 167 s.
98. Sheka Y.V. Rekonstruksiyon Prensipleri. Dil Araştırmaları // Uluslararası Hakemli Dergi (Çe-

- viren M.Musaoğlu). Ankara: Avrasya Yazarlar Birliđi, 2009, Sayı 4, s. 25-134.
99. Tekin T. Orhon Yazıtları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 200 s.
100. Tekin T. Orhon Yazıtları. 4.baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, 232 s.
101. Togan V.Z. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, 537 s.

Rus dilində:

102. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Москва: “Наука”, 1965, 169 с.
103. Азнабаев А.М., Псянчин В.Ш. Историческая грамматика башкирского языка. Уфа: Башкирский государственный университет, 1983, 244 с.
104. Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск: Издательство КЧГПУ, 1999, 258 с.
105. Алишина Х.Ч. Тоболо-иртышский диалект языка сибирских татар. Казань: Казанский пед.ин.-т., 1994, 119 с.
106. Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. Москва: “Мысль”, 1982, 304 с.
107. Андреев Н.Д. Периодизация истории индоевропейского праязыка // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957, №2, с. 3-18.

108. Андреев Н.Д. Ранне-индоевропейский праязык. Ленинград: “Наука”, 1986, 328 с.
109. Аникин А.Е. Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии. Выпуск 1. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998, 478 с.
110. Аникин А.Е., Хелимский Е.А. Самодийско-тунгусо-маньчжурские лексические связи. Москва: ЯСК, 2007, 256 с.
111. Арсаханов И.А. Чеченская диалектология. Грозный: Чечено-Ингушское издательство, 1969, 209 с.
112. Ахатов Г.Х. Диалект западносибирских татар. Уфа: Башкирский государственный университет, 1963, 195 с.
113. Ахундов А.А. Об этимологии слова Кур // Уч.записки АГУ им. С.М.Кирова. Баку: АГУ, 1956, №10, с.51-56.
114. Бабаев К.В. Происхождение индоевропейских показателей лица: исторический анализ и данные внешнего сравнения. Москва - Калуга: Издательство “Эйдос”, 2008, 298 с.
115. Бабаев К.В. О происхождении личных местоимений в языках мира // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 2009, №4, с.119-138.
116. Байтасов Р.Р. Родство алтайских, палеоазиатских и уральских языков. Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2013, 162 с.
117. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Москва - Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1940, 270 с.
118. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1951, 410 с.

119. Баскаков Н.А. Алтайский язык. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1959, 115 с.
120. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (тубакижи). Москва: “Наука”, 1966, 173 с.
121. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). Москва: “Наука”, 1972, 279 с.
122. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва: “Наука”, 1979, 270 с.
123. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. Москва: “Наука”, 1989, 208с.
124. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект лебединских татар чалканцев (куу-кижи). Москва: “Наука”, 1985, 233 с.
125. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР, 1959, 218 с.
126. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). Киев: Издательство Киевского государственного университета им. Т.Г.Шевченко, 1950, 267 с.
127. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. Москва: Издательство иностранной литературы, 1955, 260 с.
128. Бертагаев Т.А. Об анлауте и некоторых этимологических наблюдениях в алтайских языках // Структура и история тюркских языков. Москва: “Наука”, 1971, с. 301-306.

129. Бернштейн С.Б. Несколько слов о ностратической гипотезе // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1986, №3, с. 38 - 41.
130. Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск: “Наука”, 1989, 645 с.
131. Бирибаум Х. Праславянский язык. Москва: “Прогресс”, 1986, 512 с.
132. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Казань: Татгосиздат, 1953, 220 с.
133. Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского. Москва: Издательство восточной литературы, 1961, 265 с.
134. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII вв. Москва: “Наука”, 1963, 368 с.
135. Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик: Издательство Нальчик, 2002, 201 с.
136. Булатова Н.Й. Язык сахалинских эвенков. СПб.: Б. & К., 1999, 115 с.
137. Вебер Э. Руническое искусство. СПб.: “Евразия”, 2002, 160 с.
138. Воронин С.В. Основы фоносемантики. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1982, 244 с.
139. Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельство прасемитского запаса корней). Москва: “Наука”, 1965, 183 с.
140. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Реконструкция системы смычных общеиндоевропейского языка. Глоттализированные смычные в индоевропейском //

- Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1980, №4, с.21-36.
141. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т.І-ІІ. Тбилиси: Издательство Тбил.ун.-та, 1984, Т.І, 428 с.; Т.ІІ, 1328 с.
 142. Геродот. История. Ленинград: “Наука”, 1972, 599 с.
 143. Герценберг Л.Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках. Ленинград: “Наука”, 1972, 272 с.
 144. Горяцева Т.В. Этимологические заметки // Этимология. Москва: “Наука”, 1978, с. 55-63.
 145. Грамматика хакасского языка. Москва: “Наука”, 1975, 418 с.
 146. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. Москва: “Восточная литература”, 1998, 441 с.
 147. Грунина Э.А. К истории указательных местоимений в турецком языке // Структура и история тюркских языков. Москва: “Наука”, 1971, с. 223-237.
 148. Гулиева Л. О названиях реки Кубан // Топонимика Востока. Москва: “Наука”, 1969, с.135-140.
 149. Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент: “Фан”, 1975, 239 с.
 150. Десницкая А.В. Сравнительное языкознание и история языков. Ленинград: “Наука”, 1984, 351 с.
 151. Дёрфер Г. О состоянии исследования халаджской группы языков // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1972, №1, с. 89-97.

152. Дёрфер Г. Базисная лексика и алтайская проблема // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1981, №4, с. 35-45.
153. Джанузаков Т.Д. Материалы древней топонимии Казахстана как база для этимологических исследований // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: “Гылым”, 1990, с. 252-302.
154. Джидалаев Н.С. Тюркизмы в дагестанских языках. Опыт историко-этимологического анализа. Москва: “Наука”, 1990, 242 с.
155. Диалекты хакасского языка. Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1973, 162 с.
156. Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Москва: Российская Академия Наук, 1996, 390 с.
157. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. Москва: “Восточная литература”, 2007, 224 с.
158. Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. Книга 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва: “Наука”, 1986, 373 с.
159. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1940, 205 с.
160. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948, 276 с.
161. Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар. Ленинград: “Наука”, 1981, 224 с.
162. Дмитриева Л.В. Этимологии географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках //

- Алтайские этимологии. Ленинград: “Наука”, 1984, с. 130-178.
163. Долгопольский А.Б. Гипотеза древнейшего родства языковых семей северной Евразии с вероятной точки зрения // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1964, №2, с. 53-64.
164. Долгопольский А.Б. Методы реконструкции общиндоевропейского языка и сибироевропейская гипотеза // Этимология. Москва: “Наука”, 1964, с.259-270.
165. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: “Восточная литература”, 1967, 492 с.
166. Елизаренкова Т.Я., Иванов В.В., Широков О.С. и др. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы. Москва: “Наука”, 1982, 344 с.
167. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата: “Наука”, 1989, 288 с.
168. Зайонцковский А.А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. Глагольные основы моносиллабические (односложные) типа С+Г (согласный+гласный) // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1961, №2, с. 28- 35.
169. Захарин Б.А. Типология языков Южной Азии. Москва: Издательство Московского университета, 1987, 185 с.
170. Ибрагимов Г.Х. Цахурский язык. Москва: “Наука”, 1990, 238 с.
171. Иванов В.В. Микенское и гомеровское греческое название соленого моря в свете сравнительного языкознания // Античная балканистика. Москва: “Наука”, 1987, с. 36-42.

172. Иванов В.В. Хеттский язык: Москва: Эдиториал УРСС, 2001, 298 с.
173. Иванов В.В. Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков. Индоевропейские и древнесеверокавказские (хаттские и хурритские) этимологии. Т. I-II. Москва: “Языки славянских культур”, Т. I, 2007, 560 с.; Т. II, 2008, 704 с.
174. Иллич-Свитыч В.М. Алтайские дентальные *t, d, δ* // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1963, № 6, с. 37-56.
175. Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1963, 178 с.
176. Иллич-Свитыч В.М. Алтайские гуттуральные: **k*’, **k*, **g* // Этимология. Москва: “Наука”, 1965, с. 338 -344.
177. Иллич-Свитыч В.М. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейский, алтайский, уральский, дравидский, картвельский, семитохамитский) // Этимология. Москва: “Наука”, 1967, с. 32-372.
178. Иллич-Свитыч В.М. Соответствия смычных в ностратических языках // Этимология -1966. Москва: “Наука”, 1968, с. 304-355.
179. Исламов М. Древние формы личных местоимений в диалектах и говорах азербайджанского языка // Советская тюркология. Баку: “Наука”, 1972, №3, с.16-28.
180. Исхаков Ф.Г. Местоимения // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1956, с.161-165.

181. Ишбулатов Н.Х. Лексические параллели в башкирском и финно-угорских языках // Некоторые вопросы Урало-Алтайского языкознания. Уфа: Башкирский государственный университет, 1970, с. 32-38.
182. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата: “Наука”, 1986, 272 с.
183. Кажибеков Е.З. Фоносемантическая характеристика пратюркского корня // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: “Гылым”, 1990, с. 95-102.
184. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: “Наука”, 1986, 328 с.
185. Камалов А.А. Урало-Алтайская гидронимия на территории Башкирии // Некоторые вопросы Урало-Алтайского языкознания. Уфа: Башкирский государственный университет, 1970, с.40 - 43.
186. Климов Г.А. О глоттохронологическом методе датировки распада праязыка // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1959, №2, с.119-122.
187. Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва: “Наука”, 1977, 320 с.
188. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе: “Илим”, 1980, 172 с.
189. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва - Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1958, 191 с.
190. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград: “Наука”, 1958, 191 с.

- ка”, 1980, 255 с.
191. Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня **qa* в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. Москва: “Наука”, 1971, с.9-29.
 192. Корнилов Г.Е. Евразийские лексические параллели. Чебоксары: Чувашский государственный университет, 1973, 297 с.
 193. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1984, 183 с.
 194. Королев К., Лактионов А. Античная мифология. Энциклопедия. Москва: “Эксмо”, 2004, 768 с.
 195. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: “Наука”, 1974, 274 с.
 196. Котвич В.Л. Исследование по алтайским языкам. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962, 371 с.
 197. Крамер С. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2002, 384 с.
 198. Краткая географическая энциклопедия. Москва: Издательство “Советская энциклопедия”, 1960, 563 с.
 199. Кулиев Э. Фитонимы в азербайджанском языке // *Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri*. 3 cildə. I c. Bakı: “Kitab aləmi”, 2004, s.121-171.
 200. Курилович Е.О. Очерки по лингвистике. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962, 456 с.
 201. Курилович Е.О. О методах внутренней реконструкции // Новое в лингвистике. Выпуск IV. Москва: “Прогресс”, 1965, с. 400-432.

202. Курьшжанов А.К. Исследование по лексике тюркско-арабского словаря. Алма-Ата: “Наука”, 1970, 233 с.
203. Куртенэ де Б. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I-II. Москва: Издательство Академия Наук СССР, 1963, Т. I, 384 с.; Т. II, 391 с.
204. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. Москва: “Наука”, 1976, 125 с.
205. Липин Л.А. Аккадский язык. Москва: “Наука”, 1964, 156 с.
206. Лыткин В.И. Древнепермский язык. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1952, 174 с.
207. Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва: “Наука”, 1983, 308 с.
208. Майтинская К.Е. Местоимения в мордовских и марийских языках. Москва: “Наука”, 1964, 110 с.
209. Майтинская К.Е. К происхождению местоименных слов в языках разных систем // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1966, №1, с.15-26.
210. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Москва: “Наука”, 1969, 308 с.
211. Макаев Э.А. Язык древнейших рунических надписей. Лингвистический и историко-филологический анализ. Москва: “Наука”, 1965, 156 с.
212. Макаев Э.А. Реконструкция индоевропейского этимона // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1967, №4, с. 26-34.
213. Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва: “Наука”, 1970, 287 с.
214. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. Москва: “Наука”, 1977, 205 с.

215. Маковский М.М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. Москва: “Высшая школа”, 1989, 200 с.
216. Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва: “Наука”, 1976, 292 с.
217. Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1954, 203 с.
218. Малов С.Е. Лобнорский язык. Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР, 1956, 198 с.
219. Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1957, 197 с.
220. Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва: Издательство восточной литературы, 1961, 183 с.
221. Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Москва: “Наука”, 1967, 220 с.
222. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках // Вопросы азербайджанской филологии. Выпуск II. Баку: “Элм”, 1984, с. 5-21.
223. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку: “Элм”, 1985, 206 с.
224. Мамедов М.А. Язык халаджей. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. Баку: 1973, 32 с.
225. Марр Н.Я. Яфетическая теория. Москва: Научная ассоциация востоковедения, 1924, 37 с.
226. Марр Н.Я. Чуваши-яфетиды на Волге. Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1926, 74 с.

227. Марр Н.Я. Избранные работы. Т. I-IV. Т. I. Ленинград: Издательство ГАИМК, 1933, 399 с; Т. II. Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 523 с.; Т. IV, 1937, 327 с.
228. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). Москва: Издательство иностранной литературы, 1960, 261 с.
229. Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. Москва: "Наука", 1978, 271 с.
230. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва-Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1938, 510 с.
231. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. Москва: Издательство иностранной литературы, 1954, 99 с.
232. Мельничук А.С. Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // Этимология. Москва: "Наука", 1966, с.194-240.
233. Мельничук А.С. Об одном из важных видов этимологических исследований // Этимология - 1967. Москва: "Наука", 1969, с. 57-67.
234. Мельничук А.С. О генезисе индоевропейского вокализма // Вопросы языкознания. Москва: "Наука", 1979, № 6, с. 3-17.
235. Мельничук А.С. Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкознании // Актуальные вопросы сравнительного языкознания.

- Сборник статей. Ленинград: “Наука”, 1989, с. 21-69.
236. Мельничук А.С. О единстве происхождения языков мира // Сравнительно-историческое языкознание на современном этапе. Москва: Институт славяноведения и балканистики, 1990, с. 8-10.
237. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1991, №2, с. 27-42.
238. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1991, №3, с. 46-65.
239. Мельничук А.С., Гиндин Л.А. и др. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. Москва: “Наука”, 1991, 120 с.
240. Мещанинов И.И. Грамматический строй урартского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1958, 150 с.
241. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва: “Наука”, 1975, 356 с.
242. Мусаев К.М. Алтайская гипотеза в свете контактов тюркских языков с языками мира // Советская тюркология. Баку: “Наука”, 1980, №4, с. 52-59.
243. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва: “Наука”, 1984, 227 с.
244. Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад: “Ылым”, 1973, 234 с.
245. Мухамедова З.Б. О некоторых архаических чертах в фонетике туркменского языка // Тюркологичес-

- кие исследования. Москва: “Наука”, 1976, с.152-157.
246. Нафиков Ш.В. Бореальные элементы в башкирском языке. Уфа: “Гилем”, 2003, 302 с.
247. Нерознак В.П., Широков О.С., Журавлев В.К. и др. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. Москва: “Наука”, 1988, 238 с.
248. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. Москва: “Мысль”, 1966, 509 с.
249. Никонов В.А. Заметки по оронимии Киргизии // Ономастика Средней Азии. Москва: “Наука”, 1978, с. 86-105.
250. Николаев А.С. Исследования по праиндоевропейской именной морфологии. СПб.: “Наука”, 2010, 437 с.
251. Новикова К.А. Очерки диалектов эвенкского языка. Ольский говор. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1960, 263 с.
252. Новикова К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. Ленинград: “Наука”, 1979, с. 53-135.
253. Основы финно-угорского языкознания (прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки). Москва: “Наука”, 1975, 484 с.
254. Откупщиков Ю.В. Очерки по этимологии. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2001, 480 с.
255. Панфилов В.З. Нивхско-алтайские языковые связи // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1973, №5, с. 3-13.

256. Паллас П.С. Сравнительные словари всех языков наречий, собранные десницею всевысочайшей особы. Отделение первое, содержащее в себе европейские и азиатские языки. Ч.1. СПб.: Типография у Шнора, 1787, 411 с.
257. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: “Наука”, 1961, с.11- 81.
258. Поппе Н.Н. Дагурское наречие. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1930, 175 с.
259. Поппе Н.Н. Грамматика письменно-монгольского языка. Москва-Ленинград: Издательство востоковедения Академии Наук СССР, 1937, 196 с.
260. Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимать Ал-Адаб. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1938, 453 с.
261. Поцелуевский А.П. Происхождение личных и указательных местоимений (материалы к истории туркменского языка). Ашхабад: 1947, 27 с.
262. Пуллиблэнк Э.Дж. Язык сюнну. Древние тюркские языки и литературы // Зарубежная тюркология. Москва: “Наука”, 1986, с. 29-70.
263. Рамстедт Г.Й. Грамматика корейского языка. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951, 232 с.
264. Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва: Издательство иностранной литературы, 1957, 254 с.
265. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1971, 250 с.
266. Рассадин В.И. Монголо-бурятские заимствования

- в сибирских тюркских языках. Москва: “Наука”, 1980, 117 с.
267. Рассадин В.И. Язык сойотов Бурятии. Элиста: Издательство Калм.ун-та, 2012, 156 с.
268. Руднев А.Д. Материалы по говорам Восточной Монголии. СПб.: Типография В.Киршинбаума, 1911, 258 с.
269. Рулен М. Происхождение языка: ретроспектива и перспектива // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1991, №1, с. 5-19.
270. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва: Издательство иностранной литературы, 1955, 221 с.
271. Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань: Татарское книжное издательство, 1985, 157 с.
272. Севортян Э.В. К источникам и методам пратюркских реконструкций // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1973, №2, с. 35-45.
273. Севортян Э.В. О случаях падения начальных согласных в тюркских языках // Turcologica. Ленинград: “Наука”, 1976, с. 148-155.
274. Серебренников Б.А. Почему трудно верить сторонникам ностратической гипотезы // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1986, №3, с. 26- 38.
275. Словарь географических названий СССР. Москва: “Недра”, 1968, 272 с.
276. Словарь географических названий зарубежных стран. Москва: “Недра”, 1986, 459 с.
277. Смирницкий А.И. Древнеанглийский язык. Москва: Издательство МГУ, 1998, 319 с.
278. Соколов С.Н. Язык Авесты. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1964, 417 с.

279. Сосюр де Ф. Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках // Труды по языкознанию. Москва: “Прогресс”, 1977, с. 302-562.
280. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Реконструкция на отдельных уровнях языковой структуры. Москва: “Наука”, 1989, 207с.
281. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Москва: “Наука”, 1984, 484 с.
282. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: “Наука”, 1988, 560с.
283. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Москва: “Наука”, 2002, 767 с.
284. Старостин С.А. О доказательстве языкового родства // Типология и теория языка (к 60-летию А.Е.Кибрика). Москва: “Языки русской культуры”, 1999, с. 57-69.
285. Старостин С.А. Труды по языкознанию. Москва: “Языки славянских культур”, 2007, 920 с.
286. Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландский язык. Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1955, 287 с.
287. Сулейменов О. Язык письма. Взгляд в доисторию – о происхождении письменности и языка малого человечества. Алматы- Рим: San-Paolo, 1998, 283с.
288. Сыромятников Н.А. Методика сравнительно-исторического изучения общих морфем в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. Ленинград: “Наука”, 1971, с. 5-65.
289. Сыромятников Н.А. Определение родственности корней // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1972, №2, с.109-123.

290. Сыромятников Н.А. Как отличать заимствования от исконных общностей в алтайских языках? // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1975, №3, с. 51- 61.
291. Сыромятников Н.А. Древнеяпонский язык. Москва: Восточная литература РАН, 2002, 176 с.
292. Тагирзаде А.Ш. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербайджанского языка (на материале Шекинской зоны). Автореф.дис...канд. фил.наук. Баку: 1983, 25 с.
293. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. Москва: “Наука”, 1966, 83 с.
294. Тенишев Э.Р. Заметки о саларской лексике // Вопросы тюркологии. Баку: “Елм”, 1971, с. 169- 70.
295. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. Москва: “Наука”, 1976, 575 с.
296. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва: “Наука”, 1976, 307 с.
297. Тодаева Б.Х. Дунсянский язык. Москва: Издательство восточной литературы, 1961,151с.
298. Тодаева Б.Х. Баоаньский язык. Москва: “Наука”, 1964,158 с.
299. Тодаева Б.Х. Язык монголов Внутренней Монголии. Очерк диалектов. Москва: “Наука”, 1985, 133 с.
300. Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 2001, 494 с.
301. Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике. Т.І-ІІ. Т.ІІ. Москва: “Языки славянских культур”, 2006, 544 с.
302. Трубачев О.Н. К этимологии некоторых древнейших славянских терминов родства // Вопросы язы-

- кознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957, №2, с. 86-96.
303. Трубачев О.Н. Принципы построения этимологических словарей славянских языков // Вопросы языкознания. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957, №5, с. 58-72.
304. Трубачев О.Н. *Indoarica* в Северном Причерноморье. **Kank-uta-* “a gruibus fugatos / pulsos” // Античная балканистика. Москва: “Наука”, 1987, с.119-123.
305. Туманян Э.Г. Древнеармянский язык. Москва: “Наука”, 1971, 448 с.
306. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань: Издательство Казанского университета, 1977, 294с.
307. Убрятова Е.И. Язык норильских долган. Новосибирск: Издательство “Наука” Сибирское отделение, 1985, 216 с.
308. Фазылов Э. Староузбекский язык. Т. I-II. Ташкент: “Фан”, 1966, Т. I, 648 с.; Т. II, 778 с.
309. Хабичев М.А. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск: Ставроп.кн.изд-во, Карачаево-Черкес.отд.-ние, 1971, 302 с.
310. Цинциус В.И. О соответствии тунгусо-маньчжурского анлаутного *x-* // 0 тюркскому *k-*, *k'* // Тюркологические исследования. Москва: “Наука”, 1976, с. 235-237.
311. Цинциус В.И. Негидальский язык. Ленинград: “Наука”, 1982, 311 с.
312. Цыпанов Е.А. Финно-угорские языки: сравнительный обзор. Сыктывкар: ООО Издательство “Кола”, 2008, 216 с.
313. Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбек-

- ского языка. Ташкент: “Фан”, 1983, 192 с.
314. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. Москва: “Просвещение”, 1971, 542 с.
315. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва: Издательство восточной литературы, 1959, 171 с.
316. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1961, 204 с.
317. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: “Наука”, 1961, с. 82-173.
318. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград: “Наука”, 1970, 203 с.
319. Щербак А.М. О ностратических исследованиях с позиций тюрколога // Вопросы языкознания. Москва: “Наука”, 1984, №6, с. 35-47.
320. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология (Развитие корневых слов). Часть I. Фрунзе: Киргизское государственное учебно-педагогическое издательство, 1959, 248 с.
321. Языки мира. Уральские языки. Москва: “Наука”, 1993, 400 с.
322. Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. Москва: “Индрик”, 1997, 406 с.
323. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек: Издательский дом “Кыргызстан”, 1997, 545 с.
324. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание //

Новое в лингвистике. Выпуск III. Москва: Издательство иностранной литературы, 1963, с. 95-105.

İngilis dilində:

325. Bomhard A.R. Lexical Parallels Between PIE and Other Languages. Boston: Massachusetts, 1994, 98 p.
326. Bomhard A.R. Indo-European and the Nostratic Hypothesis. USA: Signum Publishers, 1996, 265 p.
327. Bomhard A.R. The Nostratic Hypothesis in 2014 // МОВА ТА ІСТОРІЯ. Випуск 359. Київ: 2014-2015, p.15-56.
328. Bomhard A.R. A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: With Special Reference to Indo-European. Vol.I. Charleston: SC, 2014, 494 p.
329. Bordreuil P. A Manual of Ugaritic. Eisenbrauns: Winona Lake, Ind., 2009, 355 p.
330. Choi H.W. On Some Chinese Loan Words in Uighur // Central Asiatic Journal. Vol.32. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1988, p. 161-169.
331. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004, 575 p.
332. Green A. Old Irish Verb and Vocabulary. Somerville: Sascadilla Press, 1995, 144 p.
333. Ivanovskiy O.A. Mandjurica. I. Specimens of the Solon and Dagur Languages. Budapest: Akademiai Kiado, 1982, 79 p.
334. Kortland F. Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic. Amsterdam-New York: Rodopi, 2010, 534 p.

335. Maharramly B. Morphological and Phonosemantic Changes of the Root *kur* // *kir* in the Languages of Different Systems // Salmagundi-a. Quarterly of the Humanities and Social Sciences. Vol.6. USA: New York Library, 2015, no 1, p. 65-70.
336. Malzahn M. The Tocharian Verbal System. Leiden: Brill, 2010, 1063 p.
337. Martin S.E. Dagur Mongolian Grammar, Texts, and Lexicon. The Hague: Indiana University Bloomington Mouton & Go Publication, 1961, 336 p.
338. Mailhammer R. Lexical and Structural Etymology. Australia: De Gruyter Mouton, 2013, 328 p.
339. Paliga S. A Proto-Boreal Lexicon: Introduction to the Archaic Heritage of the European Languages. Bucurest: Fundatia Evenimentul, 2007, 239 p.
340. Roger D.W. The Ancient Languages of Europe. New York: Cambridge University Press, 2008, 282 p.
341. Tekin T.A Grammar of Orkhon Turkic. The Hagua: Indiana University, Mouton & Co, Bloomington, 1968, 419 p.
342. The Concise Oxford Dictionary of Current English. Edited by J.B.Sykes. Seventh Edition. England: Oxford University Press, 1987, 1264 p.

İnternet mənbələri:

343. Babaev K. Once Again on the Comparison of Personal Pronouns in Proto-Languages // [http:// journal.nostratic. ru/db /files/ \(5\) jlr2009-1\(37-48\)](http://journal.nostratic.ru/db/files/(5)jlr2009-1(37-48))
344. Баскский язык // [http:// erlang.kirillpanfilov. com / euskara / ?basque](http://erlang.kirillpanfilov.com/euskara/?basque)
345. Doğan İ. Mayalar ve Türklük // [https:// www.scribd. com](https://www.scribd.com)

- / document /180704257.pdf
346. <http://www.etymonline.com/index.php?term=god>
347. Каримулин А. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы // <http://kitap.net.Ru/karimullin.php>.
348. Маловичко А.В., Козырский В.Г. Моногенез языка: эссе-гипотеза // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества // <http://language-culture.origin.socionic.Info/Mova107/malovichko-v107.pdf>
349. Mudrak O. Kamchukchee and Eskimo Glottochronology and Some Altaic Etymologies Found in the 100-word Etymostatistics List // [altaica.ru / LIBRARY/mudrak / Mudrak_esq-altaica.pdf](http://altaica.ru/LIBRARY/mudrak/Mudrak_esq-altaica.pdf)
350. Поппе Н.Н. Монгольские этимологии // http://altaica.Ru/LIBRARY/POPPE/poppe_etym1925.pdf
351. Thesaurus. Многоязычный словарь // http://www.poliglos.info/_old.php
352. Tekin T. Hunların dili // http://altaica.Ru/LIBRARY/2013/Tekin_1993.pdf
353. Харитонов А.М. Древняя Передняя Азия и проблема древнетюркской прародины // http://turklib.Ru/general_history/drevnyaya_perednyaya_aziya_i_problema_drevnetyurkskoi_prarodiny.html.

DÜNYA DİLLERİNDE HOMOJEN KELİMELER

ÖZET

Monografide dünya dillerindeki homojen kelime kökleri karşılaştırmalı şekilde araştırılmıştır. Burada Azərbaycan dil biliminde ilk kez olarak karşılaştırma için iki yüzden fazla dilden örneksemeli kelime kökü ele alınmıştır. Eserde dünya dillerinde homojen kelime kökleri karşılaştırmalı-tarihi, karşılaştırmalı-tiplendirme yöntemiyle belirlenmiştir. Kitap Azərbaycan'da dil bilim alanında nostratik dille ilgili yazılmış ilk bütün araştırmadır.

Eser Giriş, 3 Bölüm, Sonuç ve Kaynaklar listesinden oluşmaktadır.

Girişte dünya dil biliminde ve Türkoloji'de nostratik dil bilim alanında yapılan araştırmaların geniş analizi verilmiştir. Yazar XX. yüzyılın başlarından itibaren dünya dil biliminde değişik dillerin aynı kökten oluşması üzerine görüşlerin ortaya çıkması meselesine değiniyor. Karşılaştırmalı-tarihi yöntemin hudutlarını aşan bu görüşler türlü tartışmalara, itirazlara neden oldu. Günümüzdeyse tek kaynak dil olması görüşü çağdaş dil bilimin kabullendiği gerçeklerden biridir. Nostratik dil kavramı değişik sistemli dillerin aynı bir kaynaktan oluşması görüşüne dayanıyor.

Dünyanın değişik dillerinde, akrabalıktan asılı olmadan, ilk ulu dilin kök kelimelerinin izleri gözlemleniyor. Akriba olmayan dillerdeki sesbilgisel, sözlüksel uygunluklar, koşutluk bir sıra bilim adamlarının iddia ettikleri gibi, hiç de rastlantı özelliği taşımıyor. Farklı dillerdeki kıyaslanabilen dil olguları dünya dillerinin kalıtımsal akrabalığını

sübut etmektedir.

Türk dillerindeki kök kelimeler şu sözlüksel katmanlara ayrılmaktadır: nostratik katman (Hint-Avrupa ve diğer gayritürk dillerle ortak kelime hazinesine sahip en eski katman), Altay dilleri katmanı, Türk dilleri katmanı. Zamanında Türk dillerinin gelişim süreci ana dilden ayrıldıktan sonra Ural-Altay, Altay, Türk aşamalarından geçmiştir.

Dünya dillerinin bir kökten oluşumunu ispatlayan nostratik dil biliminin yaşı yüz yıldan fazladır. Yüzyıldan çoktur kesin olgulara dayanılarak dünya dillerinde ortak, homojen kök biçimbirimlerin bulunduğu ispat edilmektedir. Nostratik dil teorisine göre, değişik dillerdeki uygunluklar sesbilgisel ve sözlüksel benzerliklere dayanılmak suretiyle belirleniyor. Makrodil görüşüne göre, günümüzdeki dil aileleri daha sonra ortaya çıkmışlar. Şimdiye kadar H.Pedersen, A.Trombetti, V.M.İllic-Svitic, V.Dıbo, A.Dolgopolski, V.Blazek, A.Bomhard, S.Starostin, A.Melniçuk, O.Mudrak, C.Grinberg, M.Rulenin bu alandaki araştırmaları tek kaynak görüşünün gerçek olduğunu onaylıyor.

Nostratik dil teorisi iki temel prensipe dayanıyor: benzer ses geçitleri ve sözlüksel uygunluklara.

I. Bölüm “Dünya dillerinde tek kaynakli isimler” adlanıyor. Dünya dillerinde benzer, homojen kelimelerin bir kısmını isim kökleri oluşturmaktadır. Bu bölümde **ab* “ecdat, baba, anne, Allah”, **ar* “su”, **an* “canlı, insan, anne, erkek”, **ka* “canlı, insan, tanrı, hayvan”, **kur* “yer, mekan”, **su* “su”, **ku* “su”, **ka* “el”, **er* “yer”, **bod* “beden, halk” kök biçimbirimlerinin değişik dillerdeki türevleri üzerine konuşulmaktadır.

II. Bölüm “Dünya dillerinde tek kaynakli fiiller” adlanmaktadır. Bu bölümde dünya dillerinde **ke-* “hareket etmek”, **ke-* “kesmek, doğramak, kazmak, öldürmek, kap-

mak, kopmak”, **ba-* “bağlamak”, **ya-* “yanmak, parıldamak, ışıldamak”, **bol-* “olmak”, **öl-* “ölmek”, **ye-* “yemek”, **i-* “hareket etmek”, **kar-* “ihtiyarlamak, yaşlanmak” fiil türevlerinin ses biçim bilimsel parçalara ayrılması ve ayrışımı üzerine konuşuluyor.

III. Bölüm “Homojen zamirlerde biçim bilimsel parçalara ayrılma ve değişmeler” adlanıyor. Dünya dillerinin tek kaynaktan olduğunu ispatlayan olgulardan biri de zamirlerin benzerliğidir. Tabii ki, burada genelde kök, yani tek heceli zamirlerin hem anlam hem de sesbilimsel benzerliği söz konusudur. Dünya dillerindeki koşut, benzer olgulara dayanarak zamirleri en eski kök biçimbirimler grubuyla ilgilendiriyoruz. Bu konuda dayandığımız bilimsel görüş tiplendirme açısından farklı bulunan dillerdeki zamirlerde görülen genel sesbilgisel benzerlikler ve anlam yakınlığının olmasıdır. Dünya dillerinde zamirler arasında homojenlik başlıca olarak şahıs zamirlerinde gözlemleniyor.

“Sonuç”ta dil bilimde geleneksel olarak kullanılan akraba diller kavramının şart olduğu kaydediliyor. Aslında bu terim ilkel, ana dilden ayrıldıktan sonra oluşan dil ailelerinin ismini ifade eder. Tiplendirilmesinden asılı olmaksızın tüm diller akrabadır. Bütün dillerin kaynağı, kökeni aynıdır. Çağdaş dünya dilleri vahit bir dilden – ulu dilden türemiştir. İlk ulu dilden oluşan eski diller bin yıllar zarfında parçalanarak şimdiki dil ailelerinin biçimlenmesine neden olmuştur. Nostratik dil aşaması eski dillerin parçalanmadığı, ayrılmadığı aşamadır. Türk dilleri Altay dillerinin en eski dalı olarak homojen kelime köklerini çok muhafaza eden dillerden biridir.

THE HOMOGENEOUS WORDS IN THE WORLD LANGUAGES

ABSTRACT

In the monograph homogeneous word roots have been investigated comparatively in the world languages. For the first time analogical words' roots of more than two hundred languages have been involved to research. Homogeneous word roots have been identified by comparative-historical and comparative-typological methods. This monograph is the first complex research dedicated to the problem of nostratic roots in the Azerbaijani linguistics.

The research work consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of the used literature. In the introduction, a detailed analysis of nostratic researches in the world and turkological linguistics have been given. The author points out, that in the beginning of the XX century there were theories that all languages originated from one and same root. These theories which exceeded the limits of comparative-historical method caused too many controversies and protests. Nowadays monogenetic idea is one of the world realities accepted by modern world linguistics. Nostratic conception is based on the idea of one origin of all languages belonging to different systems.

There are traces of the root words in different languages, regardless of the relationship in the ancestor language. Phonetic, lexical coincidence and parallels in unrelated languages are not accidental, as some scientists dispute. The analogous linguistic facts in different languages prove the genetic relation of world languages.

Root words of Turkic languages are divided into the following lexical layers: Nostratic layer (the oldest layer, common base on Indo-European and other non-Turkic languages); Altaic layer and Turkic layer. In the past the development of Turkic languages after the period of the first Ancestor-root language passed the stages of the Ural-Altaic, Altaic, Turkic.

Confirming the formation of root world languages, nostratic linguistics has a history of over a hundred years. For more than a century, ample evidences have demonstrated that the common, homogeneous, root morphemes are available in the world languages. According to nostratic theory, similarities in different languages are determined on the basis of lexical and phonetic analogies. According to the concept of the macro language, modern language families were formed later. Until now, the investigations in this branch realized by X.Pederson, A.Trombetti, V.M.Illich-Svitich, V.Dybo, A.Dolqopolski, V.Blazek, A.Bomhard, S.Starostin, A.Melnichuk, O.Mudrak, C.Qrinberq, M.Ruhlen prove the authenticity of the idea of monogenesis.

The Nostratic theory is based on two basic principles: analogous sound passages and lexical coincidence.

Chapter I is entitled “Nouns of Common Origin in the World Languages”. A part of analogous and homogeneous words in the world languages consists of noun roots. In this chapter is being talked about the following root morphemes’ derivatives in different languages: **ab* “ancestor, father, mother, God”, **ar* “water”, **an* “alive, human, mother, man”, **ka* “alive, man, God, animal”, **kur* “place, space”, **su* “water”, **ku* “water”, **ka* “hand”, **er* “place”, **bod* “body, people”.

Chapter II is entitled “Verbs of Common Origin in the World Languages”. This chapter is dedicated to morphological branching and divergence of derivatives from the roots of the

verbs such as **ke* “to move”, **ke-* “to cut, to chop, to dig, to kill, to grab, to break”, **ba-* “to tie”, **ya-* “to burn, twinkle, sparkle”, **bol-* “to be”, **öl-* “to die”, **ye-* “to eat”, **i-* “to move”, **kar-* “to grow old, to become old” observed in the world languages.

Chapter III is entitled “Morphological and Semantic Changes in Homogeneous Pronouns”. One of the facts that prove the unity of origin of the world's languages is the analogy of pronouns. It should be mentioned the similarity of semantic and phonological peculiarities of the roots of monosyllabic pronouns. Our scientific base in solution of this problem is phonetic similarity and semantic closeness of pronouns observed in typologically differed languages.

In the Conclusion, it was pointed out that the concept of related languages traditionally used in linguistics is a conditional term. In fact, this term expresses a name of the language families which were formed from the initial root-languages in the result of divergence. Regardless of typology, all languages are related. The origin of all languages and their genesis are the same. The modern world languages derived from a common ancestor language. The protolanguage from the first Ancestor language have caused the formation of the modern language families for thousands years. Nostratic stage is the level when protolanguages were not separated and divided. As the oldest branch of the Altaic, Turkic languages are those, which mostly protected the homogeneous word-roots.

ГОМОГЕННЫЕ СЛОВА В ЯЗЫКАХ МИРА

РЕЗЮМЕ

В монографии в сравнительном аспекте исследуются гомогенные корни слов в языках мира. В книге впервые в азербайджанском языкознании привлечены к сравнительному анализу аналогичные корни слов свыше двухсот языков. Здесь выявлены гомогенные корни слов в языках мира в сравнительно-историческом, сравнительно-типологическом аспектах. Монография является первым комплексным исследованием в азербайджанском языкознании, посвященным ностратике.

Работа состоит из введения, 3-х глав, заключения и списка литературы. Во введении подробно анализируются исследования, проводимые в области ностратического языковедения в мировом языкознании и тюркологии. Автор указывает, что с начала XX века в мировом языкознании появились суждения о зарождении различных языков на единой основе. Данные суждения, перешагнувшие границы сравнительно-исторического метода, стали причиной различных споров, разногласий. В настоящее время идея моногенеза уже является одной из реальностей, принятых мировым языкознанием. Ностратическая концепция основывается на мнении о едином происхождении разносистемных языков.

В различных языках мира, независимо от родства, наблюдаются следы корневых слов первоначального праязыка. Фонетические, лексические сходства, параллелизмы в неродственных языках, по утверждению

некоторых ученых, носят вовсе неслучайный характер. Аналогичные языковые факты в различных языках доказывают генетическое родство языков мира.

Корневые слова тюркских языков подразделяются на нижеследующие лексические пласты: ностратический пласт (древнейший пласт, имеющий общую базу с индоевропейскими и другими нетюркскими языками), алтайский пласт, тюркский пласт. В свое время развитие тюркских языков, после отделения от первоначального праязыка, прошло урало-алтайский, алтайский, тюркский этапы.

Ностратическое языкознание, доказывающее зарождение языков мира на единой основе, существует свыше ста лет. На протяжении этих лет посредством довольно веских фактов обосновывается, что в языках мира имеются общие, гомогенные корневые морфемы. Согласно ностратической теории, сходства в различных языках выявляются на основе фонетических и лексических аналогий. По макроязыковой концепции современные языковые семьи зародились позднее. До сих пор исследования Х.Педерсона, А.Тромбетти, В.М.Иллич-Свитыча, В.Дыбо, А.Долгопольского, В.Блазека, А.Бомхарда, С.Старостина, А.Мельничука, О.Мудрака, Дж.Гринберга, М.Рулена в этой области подтверждают истинность идеи моногенеза.

Ностратическая теория основывается на двух основных принципах – аналогичных звуковых переходах и лексических сходствах.

I глава называется “Субстантивы с едиными этимонами в языках мира”. Часть аналогичных, гомогенных слов в языках мира составляют субстантивные корни. В данной главе рассматриваются дериваты кор-

невых морфем **ab* “предок, отец, мать, бог”, **ar* “вода”, **an* “живой, человек, мать мужчины”, **ka* “живой, человек, всевышний, животное”, **kur* “место, пространство”, **su* “вода”, **ka* “рука”, **er* “место”, **bod* “тело, народ” в различных языках.

II глава называется “Глаголы с едиными этимонами в языках мира”. В этой главе рассматривается морфонологическое разветвление, дивергенция дериватов, образованных из глагольных корней **ke-* “двигаться”, **ke-* “резать, нарезать, копать, убивать, хватать, отрываться”, **ba-* “закрывать”, **ya-* “гореть, блестеть, сверкать”, **bol-* “быть”, **öl-* “умереть”; **ye-* “кушать”, **i-* “двигаться”, **kar-* “стареть, взрослеть” в языках мира.

III глава называется “Морфонологические и семантические изменения в гомогенных местоимениях». Именно аналогия местоимений является одним из фактов, доказывающих единое происхождение языков мира. Несомненно, что речь идет в основном как о семантическом, так и фонологическом сходстве корневых, то есть моносиллабических местоимений. Опираясь на параллельные, аналогичные материалы в языках мира, относим местоимение к группе древнейших корневых морфем. Научной основой в этом вопросе выступают фонетическое сходство и семантическая близость местоимений в типологически различающихся языках. Среди местоимений в языках мира гомогенность наблюдается в основном в личных местоимениях.

В “Заключении” отмечается, что понятие родственные языки, используемое по традиции в языковедении, является условным термином. По сути, данный термин выражает название языковых семей, образованных после отделения от первоначального пря-

зыка. Независимо от типологии все языки находятся в родстве. Генезис (происхождение) всех языков тождествен. Современные языки мира произошли от единого языка – праязыка. Протоязыки, образованные из первоначального праязыка, разделяясь на протяжении тысячелетий, способствовали формированию современных языковых семей. Ностратическая стадия – стадия неразветвленности протоязыков. В тюркских языках, как в древнейшей ветви алтайских языков, в наибольшей мере сохранились гомогенные корни слов.

**MOTS HOMOGENES DES LANGUES
DU MONDE****RESUME**

La monographie recherche les racines du mot homogènes des langues du monde en comparant. Dans ce livre pour la première fois dans l'histoire de la Linguistique d'Azerbaïdjan les racines des mots analogiques de plus de deux cent langues ont été présentées. Ici les racines des mots homogènes des langues du monde sont identifiées sous l'aspect comparatif-historique et comparatif-typologique. Cette monographie est la première recherche écrite par l'aspect nostratic dans la Linguistique azerbaïdjanaise.

Le livre se compose de l'Introduction, de trois Chapitres, de la Conclusion et de la Bibliographie.

L'Introduction présente l'analyse détaillée des recherches de la linguistique nostratiques dans la Linguistique et dans la Turcologie. L'auteur montre que dès le début du XXe siècle l'idée sur la création des différentes langues de la même racine se développait. Ces mêmes idées qui dépassaient les limites de la méthode comparatives – historique ont provoqué des protestations. Mais dans le monde contemporain l'idée de monogénisme est une réalité adoptée par la linguistique moderne. Le concept nostratic est basé sur la théorie que les langues de différent système ont une même racine.

Dans différentes langues du monde malgré qu'elles ne sont pas de la même famille on peut remarquer les traces de la plus ancienne langue du monde. La ressemblance phonétique, lexicale ne sont pas le cas de l'hasard comme les certains

scientifiques l'affirment. Les faitssimilaires de différentes langues prouvent leur parenté génétique.

Les langues turques sont divisées aux couches lexiques suivantes: la couche nostratique (la couche la plus ancienne ayant une base commune avec les langues indo-européennes et d'autres langues), la couche des langues d'Altaï, la couche de langue turques. Dans le passé le développement de langues turques a eu les cycle ouralo-altaïques, altaïques, turc après la séparation de la première ancienne langue.

La linguistique nostratique qui prouve que toute les langues ont la même racine a plus de cent ans. Il y a plus d'un siècle que assez de faits prouvent que dans les langues du monde il existe un morphème homogènes.D'après la théorie nostratique les similitudes de différentes langues sont déterminées sur la base analogique lexicale et phonétique. Selon le concept demacro-langue les familles des langues d'aujourd'hui sont apparues plus tard. Jusqu'à présent les recherches de K.Pederson, A.Trombetti, V.M.Illitch-Svtitch, V.Dibo, A.Dolgopolski, V.Blazek, A.Bomhard, S.Starostin, A.Melintchuk, O.Moudrak, C.Grinberg, M.Ruhlen prouvent authenticité de cette idée.

La théorie nostratique est basé sur deux principes essentiel: les passages de sons analogiques et les similitudes lexiques.

I Chapitre est appelé "Les noms de la même racine dans les langues du monde". Le racine de noms appartiennent à une partie des mots analogiques, homogènes. Dans ce chapitre on parle de dérivations des morphèmes dans différentes langues du monde, tel que; *ab-* parent, père, mère, dieu, *ar-* eau, *an-* homme, mère, *ka-* homme, dieu, animal, *kur-* place, lieu, *su-* eau, *ku-* eau, *ka-* main, *er-*

place, *bod-* corps, peuple.

II Chapitre s'appelle "Les verbes de la même racine des langue du monde". Dans ce chapitre on parle des diversifications des dérivations morphologiques des verbes de la même racine, de leur divergence dans les langues du monde, tels que; *ke-* agir, *ke-* couper, tuer, creuser, hacher, *ba-* fermer, *ya-* brûler, briller, *bol-* être, *öl-* mourir, *ye-* manger, *i-* agir, *kar-* vieillir.

III Chapitre s'appelle "Les changements morphologiques et sémantiques de pronoms homogènes". Une des preuves que les langues du monde ont la même racine est l'analogie des pronoms. Bien sûr, ici on parle de la ressemblance phonologique et morphologique des pronoms monosyllabes. Basé sur les matériaux parallèles et analogiques nous pouvons rapporter les pronoms aux groupes des morphèmes les plus anciens. Sur ce sujet notre preuve scientifique sera la ressemblance phonétiques et sémantiques des pronoms que nous observons dans différentes langues. Dans les langues l'homogénéité entre les pronoms se montre surtout par les pronoms personnels.

Dans la "Conclusion" il est noté que la notion traditionnelle de terme de langues apparentées est éventuelle. En fait ce terme étant séparé de la langue racine désigne les nom des familles de langues. Malgré les différentes typologie toutes les langues sont apparentées. La genesis, l'étymologie sont identiques. Les langues contemporaines sont nées d'une langue – langue ancienne. Les Proto-langues nées d'une langue commune ancienne ont formé les familles de langues pendant des années. La période nostratique c'est la période quand les proto-langues n'étaient pas séparées. Comme une partie la plus ancienne des langues d'Altaï, les langues turques ont gardé plus de racines des mot hom.

HOMOGENE WÖRTER IN DEN WELTSPRACHEN

FORTSETZUNG

Zu der Monographie sind homogene Wortwurzeln der weltweiten Sprachen vergleichend erforscht. Im Buch sind zum ersten Mal in der aserbaischanischen Linguistik über 200 analogische Wortwurzeln zum Vergleich herangezogen. Im Werk sind homogene Wortwurzeln der weltweiten Sprachen im Vergleich-, historischen- und vergleichenden Typologieaspekt festgestellt worden. Vorliegende Monographie ist die erste Komplexerforschung in dem nostratischen Aspekt in der aserbaischanischen Linguistik.

Du studu besteht aus Einführung, 3. Kapiteln, Zusammenfassung und Literaturverzeichnis. In der Einführung werden die Erforschungen auf dem nostratischen linguistischen Gebiet der Weltlinguistik und Turkologie umgehend analysiert. Der Autor hat gezeigt, dass seit Anfang des XX Jhr. die Meinungen über die Entstehung verschiedener Sprachen aufgrund der gleichen Wurzel entstanden waren. Diese Meinungen, die die Grenzen der vergleichenden historischen Methode überschritten haben, haben verschiedene Streitfragen und Auseinandersetzungen verursacht. Monogenese Idee in unserer zeitgenössischen Periode ist eine der anerkannten realen Tatsachen in der modernen weltweiten Linguistik. Nostratische Konzeption begründet die Einheit der Herkunft der Sprachen mit den verschiedenen Systemen.

Unabhängig von der Verwandtschaft der weltweiten verschiedenen Sprachen werden die Spuren der Wortwur-

zel der ursprünglichen Sprache beobachtet. Phonetische, lexikalische Übereinstimmungen und Parallele tragen nicht den zufälligen Charakter wie es manche Gelehrten behaupten. Analogische linguistische Tatsachen in den verschiedenen Sprachen zeugen von der genetischen Verwandtschaft der weltweiten Sprachen.

Wurzelwörter der türkischen Sprachen werden in folgende lexikalischen Schichten eingegliedert: nostratische Schicht (Hind-Europa und andere nicht türkische Sprachen als altertümliche Schicht mit der gemeinsamen Grundlage der Altay-Schicht, Türkische Schicht. Periodische Entwicklung der türkischen Sprachen war nach Trennung der ursprünglichen Sprache in Ural-Altay, Altay, Türkische Phasen übergegangen.

Nostratische Linguistik hat die Geschichte über 100. Jahre, die die Entstehung der weltweiten Sprache aus einer Wurzel nachweist. Seit einem Jahrhundert waren mit betreffenden Tatsachen nachgewiesen, dass Weltsprachen gemeinsame homogene Wurzelmorpheme besitzen. Gemäss der nostratischen Theorie waren die Übereinstimmungen der verschiedenen Sprachen aufgrund der phonetischen und lexikalischen Analogien festgestellt. Entsprechend der Makrosprachenkonzeption waren heutige Sprachfamilien später entstanden. Die Forschungsarbeiten von C.Pederson, A.Trombetti, V.M.Ilitsch-Switsch, V.Dybo, A.Dolgopolski, V.Blazek, A.Bomhard, S.Starostin, A.Melnitschuk, O.Mudrak, C.Grınberhg, M.Ruhlen auf diesem Gebiet bis zur Zeit haben monogenese Ideen und ihre Wirklichkeit nachgewiesen.

Nostratische Theorie wird in zwei Grundprinzipien eingegliedert: analogische Stimmübergänge und lexikalische Übereinstimmungen.

I. Kapitel – “Substantive mit der gleichen Herkunft in Weltsprachen”. Zum ersten Teil der analogischen und homogenen Wörter gehören Substantivwurzeln. In diesem Kapitel handelt es sich um Derivate der Wurzelmorpheme in den verschiedenen Sprachen wie **ab* “als Urvater, Vater, Mutter, Gott”, **ar* “Wasser”, **an* “Lebhaft, Mensch, Mutter, Mann”, **ka* “lebhaft”, “Mensch, Gott, Tier”, **kur* “neu, Ort”, **ku* “Wasser”, **ka* “Hand”, **er*, “Ort”, **bod* “Körper, Volk”.

II. Kapitel – “Verbe mit gleicher Herkunft in Weltsprachen. In diesem Kapitel handelt es sich um morphologische Verzweigungen, Divergentionen der Verbwurzeln wie **ke* “bewegen”, **ke-* “unterbrechen, zersplittern, graben, töten, abtrennung”, **ba-* “verbinden”, **ya-* “brennen, glänzen, beleuchten”, **bol-* “sein”, **öl-* “töten”, **ye-* “essen”, **i-* “bewegen”, **kar-* “veralten”.

III. Kapitel – “Morphonologische und semantische Veränderungen der homogenen Pronomen”. Eine der Tatsachen über einheitliche Herkunft der Weltsprachen ist mit der Analogie der Pronomen verbunden. Hier handelt es sich um Wurzeln, monosyllabische Pronomen mit der semantischen und phonologischen Übereinstimmung. Gemäss den parallelen und analogischen Materialien kann man Pronomen in eine altertümliche Wurzelmorphemgruppen eingliedern. Unsere wissenschaftliche Grundlage bei dieser Frage ist allgemeine phonetische und semantische Übereinstimmungen bei den Pronomen in den verschiedenen Sprachen. Homogenität bei den Pronomen in Weltsprachen wird vorwiegend in Personalpronomen beobachtet.

In der Zusammenfassung wird hervorgehoben, dass der Begriff verwandte Sprache in der Linguistik, die traditionell angewandt wird, ein bedingter Terminus ist. Dieser

Terminus gibt in Wirklichkeit die Bezeichnungen der Sprachfamilien nach der Trennung von der Wuzelsprache. Die Herkunft und Genesis aller Sprachen sind identisch. Moderne Weltsprachen sind von der Ursprache entstanden. Protosprachen aus der ersten Ursprungssprache waren innerhalb der tausenden Jahre zersplittert und die Entstehung der derzeitigen Sprachfamilien verursacht. Nostratische Phase ist die Phase, in der die Protosprachen nicht zersplittert und nicht abgetrennt worden waren. Türkische Sprachen werden als ältester Zweig der Altay-Sprachen eine der mehr geschützten Sprachen mit dem Schutz der homogenen Wortwurzeln bezeichnet.

PAROLE OMOGENEE NELLE LINGUE
DEL MONDO

SOMMARIO

In monografia è ricercato le radici delle parole omogenee nelle lingue del mondo in modo comparativo. In libro per la prima volta nella linguistica azera sono stati coinvolti le radici delle parole delle duecento lingue a confronto. In monografia sono stati definiti le radici delle parole omogenee nelle lingue del mondo in termini di comparativa – storica (linguistica storica) e comparativa – tipologica. Questa monografia è la prima ricerca completa che è stata scritta in aspetto nostratico nella linguistica azera.

La monografia consiste dall'introduzione, i tre capitoli, i conclusioni e dalla bibliografia. All'introduzione si contiene l'analisi dettagliata della ricerca nel campo della linguistica nostratica nella linguistica mondiale e turcologia. Secondo l'autore, dall'inizio del XX secolo si sono nate le idee sulla creazione delle diverse lingue dalla stessa radice nella linguistica mondiale. Oggi l'idea monogenea è una delle realtà che la linguistica moderna ha già adottato. Il concetto nostratico è basato sull'idea che l'origine delle lingue dei diversi sistemi sono stessi.

Indipendentemente di parentela in diverse lingue in tutto il mondo ci sono tracce delle parole radice della lingua antica. Contrariamente alle affermazioni degli scienziati fonetica, vocabolario, le somiglianze in lingue non

parenti, non è per caso. I simili fatti in diverse lingue dimostra la relazione genetica della lingua mondiale.

Le parole radice delle lingue turche sono separate dai seguenti strati lessicali: strato nostratico (lo strato più antico che ha una base comune con l'indo-europea e l'altre lingue non turche), strato Altai e strato turco. In passato, lo sviluppo delle lingue turche sono passati attraverso le fasi Ural-Altai, Altai, Turco.

La linguistica nostratica che dimostra la creazione delle lingue mondiali dalla stessa radice ha una storia di più di un centinaio di anni. Per più di un secolo si dimostrano con i fatti abbastanza giustamente che ci sono morfemi lessicali comuni, omogenee nelle lingue mondiali. Seconda la teoria nostratica, le conformità in diverse lingue sono determinate sulla base di somiglianza lessicali e fonetiche. Secondo il concetto del linguaggio macro, le presenti famiglie linguistiche sono fondate più tardi. Fin d'ora le ricerche di X.Pederson, A.Trombetti, V.M.İllici-Svitici, V.Dybo, A.Dolgopolski, V.Blazec, A.Bomhard, S.Starostin, A.Melnichuk, O.Mudrac, C.Grinberg, M.Rulén in questo campo dimostrano l'autenticità dell'idea

La teoria Nostratica si basa su due principi fondamentali: i simili incroci sonori e le conformità lessicale.

Il primo capitolo si chiama "Isostantivi che ha l'origine simile nelle lingue mondiali". Questo capitolo si tratta della differenza tra le diverse lingue del morfema radice come, **ab* "antenato, padre, madre, Dio", **ar* "acqua", **an* "vivente, umano, madre, uomo", **ka* "vivente, umano, Dio, animale", **kur* "posto, spazio", **bod* "corpo, nazione" **su*, **ka* "mano", **er* "posto". Il secondo capitolo si chiama "Iverbi che ha l'origine simile nelle lingue mondiali". Questo capitolo si tratta di ramificazione fonolo-

logiche e morfologiche derivanti dalle radici dei verbi come **ke*- “muoversi”, **ke* “tagliare, scavare, uccidere, strappare, staccare”, **ba*- “chiudere”, **ya* “luccicare, sfavillare, brillare”, **bol*- “essere”, **öl*- “morire”, **ye*- “mangiare”, **i*- “muoversi” **kar*- “invecchiare”.

Il terzo capitolo si chiama “Cambiamenti semantici, fonologiche e morfologiche nei pronomi omogenee”. Uno dei fatti che dimostrano l'origine delle lingue mondiali sono un analogia dei pronomi. Sulla base dei materiale analogiche nelle lingue mondiali, possiamo vedere che il pronome si riferisce ad un gruppo di più antica morfema lessicale. La nostra ragione scientifica in questo tema è una somiglianza fonetica e semantica nei pronomi nelle lingue che differiscono in termini di tipologia. L'omogeneità tra i pronomi nelle lingue mondiali è essenzialmente nei pronomi personali.

Nel “Risultato” il termine "linguaggi imparentati" utilizza in linguistica figurativamente. Infatti questo termine indica il nome delle famiglie linguistiche che appare dopo la separazione dalla lingua radice. Indipendentemente dalla tipologia tutte le lingue sono relativi. L'origine, la genesi di tutte le lingue è lo stesso. Le moderne lingue mondiali è derivato da sola una lingua – lingua antica. Le lingue turche sono una delle lingue che conserva la maggior parte delle radice delle parole omogenee come la parte più antica delle lingue Altai.

LAS PALABRAS HOMOGÉNEAS EN LAS LENGUAS MUNDIALES

RESUMEN

La monografía investiga de modo comparativo las raíces de las palabras homogéneas de los idiomas mundiales. En el libro, por primera vez en la lingüística de Azerbaiyán las raíces analógicas de las palabras de más de 200 lenguas fueron involucradas a la comparación. En el trabajo presente, las raíces de las palabras homogéneas se definen desde el aspecto comparativo-histórico y comparativo-tipológico. La monografía es primera investigación compleja escrita en el contexto nostrático en la lingüística de Azerbaiyán.

La monografía está compuesta por las partes siguientes: preámbulo, 3 capítulos, resumen y bibliografía.

En el preámbulo se presenta el análisis detallado de las investigaciones realizadas en la lingüística mundial y en el campo de la lingüística nostrática en la turcología. El autor en su obra muestra que a partir de los principios del siglo XX surgieron ciertas opiniones de que en la lingüística mundial las lenguas diferentes procedieron de la misma raíz. Aquellas opiniones que salen fuera del método comparativo-histórico originaron varias disputas y divergencias. Pero en la época contemporánea la idea de monogénesis ya es una de las realidades que admite la lingüística moderna del mundo. La concepción nostrática se basa en la hipótesis que las lenguas de diferentes sistemas tienen el mismo origen.

En las lenguas diferentes del mundo, independientemente de su parentesco, se observa los rastros de las palabras de raíz de primera lengua ancestral. (lengua proto) Como argumentan algunos científicos, las conformidades, paralelismos fonéticos, léxicos de las lenguas no familiares no llevan el carácter ocasional. Los hechos analógicos de los idiomas distintos evidencian el parentesco genético de las lenguas mundiales.

Las raíces de las palabras turcas se dividen en las siguientes capas léxicas: la capa nostrática (la capa más antigua que tiene la base común con las lenguas Indo-europeas y otras lenguas no turcas), la capa Altaica, la capa turca. En el pasado el desarrollo de la lengua turca pasó por las etapas Uralico, Ural-Altaica, Turca después de separarse de primera protolengua.

La lingüística nostrática que demuestra la formación de todas las lenguas mundiales de una raíz común, posee una historia más de cien años. Hace más de un siglo se probó con los hechos suficientemente consistentes que en las lenguas mundiales existen los morfemas de raíz comunes y homogéneos. Según la teoría nostrática las conformidades en los idiomas diferentes se definen en la base de las analogías fonéticas y léxicas. Según la concepción de macrolengua, las actuales familias de lenguas fueron creadas posteriormente. Hasta ahora las investigaciones realizadas por X.Pederson, A.Trombetti, V.M.Íllich-Svitich, V.Dybo, A.Dolqopolski, V.Blazek, A.Bomhard, S.Starostin, A.Melnichuk, O.Mudrak, C.Gringer, M.Rulen este campo evidencian la veracidad de la idea de monogenesis.

La teoría nostrática se basa en dos principios esenciales: transiciones analógicas de sonidos y

conformidades lexicas.

Primer capítulo tiene el título “Los sustantivos del origen común en las lenguas mundiales”. En ellas, a alguna parte de las palabras analógicas homogonéas se refieren las raíces de sustantivos. En este capítulo se trata de los derivados de los morfemas de raíz en diferentes lenguas **ab* “antepasados, padre, madre, Dios”, **ar* “agua”, **an* “ser vivo, persona, madre, hombre”, **ka* “ser vivo, persona, Dios, animal”, **kur* “lugar, espacio”, **su* “agua”, **ku* “agua”, **ka* “mano”, **er* “lugar”, **bod* “cuerpo, nación”.

Segundo capítulo se denomina “Los verbos del mismo origen en las lengua mundiales”. En este capítulo se trata de la ramificación, divergencia morfológica de los derivados de las raíces de los verbos en las lenguas mundiales **ke-* “moverse”, **ke-* “cortar, destrozarse, perdorar, matar, agarrar, despegarse”, **ba-* “atar”, **ya-* “quemarse, brillarse, centellar”, **bol-* “ser”, **öl-* “morir”, **ye-* “comer”, **i-* “moverse”, **kar-* “envejecerse”.

Tercer capítulo lleva la denominación “Los cambios morfológicos y semánticos en los pronombres homogéneos”. Uno de los hechos que evidencia la identidad del origen de las lengua mundiales es precisamente la analogía de los pronombres. Por supuesto se trata principalmente de la semejanza semántica, fonológica de los pronombres de raíz, es decir monosilábicos. Basándose en los materiales analógicos en las lenguas mundiales referimos los pronombres al grupo más antiguo de morfemas de raíz. Nuestra base científica en este caso es la semejanza fonética general y la proximidad semántica que se observa en los pronombres de las lenguas tipológicamente diferentes. Homogeneidad

entre los pronombres de las lengua mundiales se encuentra fundamentalmente en los pronombres personales.

El el resumen se indica que la noción lenguas familiares usada tradicionalmente en la lingüística es un término convencional. En realidad, este término expresa el nombre de las familias de lenguas que fueron creadas después de separarse de la lengua raíz. Independientemente de su tipología todas las lenguas tienen parentesco. El origen y genesis de todas las lenguas son iguales. Las lenguas mundiales modernas se originaron de una lengua única. Las protolenguas formadas de primera lengua ancestral fueron objetos de la formación de las familias de lenguas actuales dividiéndose durante unos milenios. La etapa nostrática es una etapa en que dividieron y separaron las protolenguas. Las lenguas turcas es una de las lenguas que conserva más las raíces de palabras homogéneas como la rama antigua de las lenguas altaicas.

بابا محرملی

کلمات هم جنس در زبان های جهان

خلاصه

در پایاننامه ریشه های کلمات هم جنس در زبان های جهان بصورت مقایسه ای تدقیق می شود. در کتاب حاضر اولین بار در زبانشناسی آذربایجان ریشه های کلمات قیاسی بیش از ۲۰۰ زبان مقایسه می شود. در کار علمی ریشه های کلمات هم جنس زبانهای جهان در جنبه مقایسه ای- تاریخی، مقایسه ای - رده شناسی تعیین شده اند. رساله اولین تدقیقات تکمیلی در زبانشناسی آذربایجان است که در منظر نستراتیگ نوشته شده است. کار علمی از مقدمه، ۳ فصل، نتیجه و فهرست منابع عبارت است. در مقدمه پژوهش هایی انجام شده در زبانشناسی جهان و ترکشناسی در رشته زبانشناسی نستراتیگ با جزئیات تحلیل می شود. مولف نشان می دهد که از اوایل قرن بیستم در زبانشناسی جهان نظرهایی مربوط به ساخت زبانهای مختلف از یک ریشه مشترک بوجود آمد. همان نظرهایی که روش مقایسه ای - تاریخی را پشت سر گذاشته بود، موجب مباحثه و اعتراضهای مختلفی شد. امروزه ایده منگنز دیگر از حقایق است که از طرف زبانشناسان دنیا قبول شده است. نظریه نستراتیگ مبتنی بر مدعای هممنشأ بودن زبانهایی با نظام مختلفی است.

در زبانهای مختلف دنیا اعم از خویشاوندی اثرات تک واژگان زبان جد مشاهده می شود. تقارن آوایی و لغوی در زبانهای غیر قومی چنان که برخی از محققان ادعا می کنند از روی تصادف نیست. نمونه های قیاسی زبانهای مختلف خویشی تکوینی زبانهای دنیا را ثابت می کند. تکواژگان زبانهای ترکی به لایه های لغوی زیر تقسیم می شود: طبقه نستراتیگ (قدیمترین طبقه ای که با زبانهای هند اروپایی و غیره ترکی پایه مشترکی دارد)، لایه آلتایی، لایه ترکی. زمانی پس از جدایی از زبان جد پیشرفت زبانهای ترکی مراحل اورال - آلتایی، آلتایی و ترکی را گذشته است.

زبانشناسی نستراتیگ که ریشه مشترک زبانهای دنیا را ثابت می کند، بیش از صد سال تاریخ دارد. دیگر بیش از یک قرن است که با دلایل بس حسابی وجودی تکواژه های هم جنس مشترک در زبانهای جهان ثابت می شود. بنابر نظریه نستراتیگ مطابقات آوایی و لغوی در زبانهای مختلف

بر اساس قیاس آوایی و لغوی تعیین می شود. طبق نظریهٔ ماکروزبان خانوادگان زبانهای امروزی بعداً بوجود آمده اند. تا کنون پژوهشای پدرس، ترومبتی، ایلچ - سویتچ، دیبو، دولگوپلسکی، بلازک، بومهارد، ستاروستین، ملنیچوک، مودراک، قرینبرگ، رولن در این زمینه صحت ایدهٔ منگنز را ثابت می کند. نظریه نستراتیک بر دو اصول مبنی می شود: تعویض آوایی قیاسی و مطابقت لغوی.

فصل اول "اسام هم منشأ در زبانهای جهان" نام دارد. در زبانهای جهان بن اسام قسمتی از کلمات قیاسی را تشکیل می دهد. در این فصل در یواتهایتکوژه های *ab (اجداد، پدر، مادر، الله)، *ar (آب)، *an (جاندار، انسان، مادر، مرد)، *ka (جاندار، انسان، الله، حیوان)، *kur (جا، مکان)، *su (آب)، *ku (آب)، *ka (دست)، *er (جا)، *bod (بدن، خلق) در زبانهای مختلف مورد مذاکره قرار می گیرد. فصل دوم از افعال هم منشأ در زبانهای مختلف بحث می کند. در همین فصل تنوع کلمات مشتق ساخته شده از بن افعال *ke (بردن)، ریزریزکردن، دیگ کردن، گزیدن، بریدن، *ba (بستن)، *ya (سوختن)، برق زدن، *bol (بودن)، *öl (مردن)، *ye (خوردن)، *i (حرکت کردن)، *kar (پیر شدن) مذاکره می شود.

فصل سوم "تبدلات مورفونوژیکی و معنایی" نام دارد. یکی از دلایل ثابت کنندهٔ هم منشأ بودن زبانهای دنیا هم قیاسپذیری ضمائر است. البته اساساً ریشه ها، یعنی شباهت معنایی و فونولوژی ضمائر تکهجایی در نظر گرفته می شود. با تکیه بر دلایل موازی و قیاسی در زبانهای مختلف ضمیر را به گروه قدیمترین ریشه های تکواژگان نسبت می دهیم. در این مسئله زمینهٔ علمی ما تشابهات آوایی و تقرب معنایی عمومی ضمائر در زبانهای مختلف از نظر ساختار است. در میان زبانهای دنیا همانندی بین ضمائر اغلب بین ضمائر شخصی مشاهده می شود.

در نتیجه اطلاع داده می شود که مفهوم زبان های خیشاوندی که معمولاً به کار می رود، اصطلاح شرطی است. در حقیقت این اصطلاح نام خانوادگان زبان ها را بیان می کند که پس از جدا شدن از زبان جد بوجود آمده اند. اعم از ساختار کل زبانها خویشاوند هستند. منشأ و تکوین تمام زبانها یکسان است.

زبانهای معاصر از یک زبان واحدی - از زبان جد ساخته شده اند. زبانهای قدیمی که از زبان جد بمیان آمده اند، در طی هزاره ها تقسیم شده موجب شکلگیری خانواده های زبان های امروزی را شده اند. مرحله نستراتیک مرحله ای است که هنوز زبانهای قدیم تقسیم نشده باشند. زبانهای ترکی مانند قدیمترین شاخه زبانهای آلتایی یکی از زبانها ست که بیش از همه ریشه های الفاظ را حفظ کرده باشند.

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLAR	4
GİRİŞ.....	28
I FƏSİL. DÜNYA DİLLƏRİNDƏ EYNİMƏNŞƏLİ İSİMLƏR.....	53
II FƏSİL. DÜNYA DİLLƏRİNDƏ EYNİMƏNŞƏLİ FEİLLƏR.....	159
III FƏSİL. HOMOGEN ƏVƏZLİKLƏRDƏ MORFONOLOJİ VƏ SEMANTİK DƏYİŞMƏLƏR.....	202
NƏTİCƏ	240
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	243
ÖZET	275
ABSTRACT	278
PE3IOME	281
RESUME	285
FORTSETZUNG.....	289
SOMMARIO	292
RESUMEN	296
خلاصه.....	299

BABA BALACA oğlu MƏHƏRRƏMLİ

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ
HOMOGEN SÖZLƏR

ГОМОГЕННЫЕ СЛОВА
В ЯЗЫКАХ МИРА

HOMOGENEOUS WORDS
IN THE WORLD LANGUAGES

Bakı – 2016

Mətbənin direktoru:
Fuad HÜSEYNOV

Texniki redaktor: Azər RƏSULOV
Korrektor: Kəmalə FƏRHADOVA
Tərtibatçı: Vüqar NAĞIYEV

*Kitab “AFPolıqrAF” mətbəəsində
çap olunmuşdur*

Yığılmağa verilmişdir: 23.11.2016

Çapa imzalanmışdır: 23.12.2016

Şerti çap vərəqi: 19

Formatı: 60x90¹/₁₆

Tiraj: 500

Qeyd üçün